

अस्या दृष्टीने पाहू येले असता जशी मेगळलेली दिष्टते; ४२ पाठीमागून ते केवा एके बाजूस केल्यावर तिच्या विरा कोणीकडे गेल्या हें समजत नाही, म्हणून ती झीळ बांक लावून जोडली आहे का ? ४३ नाही; तर ती मूळची अशंकितच होती; परंतु केंसांच्या संवतीने मेगळलेली भासत होती, परंतु ती एके बाजूस केल्यावर ती झीळ जशी होती तशीच दिसते; ४४ आद्यप्रमाणे, अहंभाव नाहीसा झाला म्हणजे ऐक्य हें मूळच आहे, व हेंच ऐक्य जेथे प्रत्ययास येते तो अधिकार मोक्ष. ४५ हें पहा—जो हेतु मनांत धरून, 'सर्व वस्तू कर्मापासून झालेले आहेत' म्हणून आम्ही पूर्वी [चोथ्या अध्यायांत] तुला सांगितलें, तोच ह, अधिकार होय. ४६ हा सर्व जीवांचा विसावा असून प्रत्यक्षाला ठेवा आहे. पण, अर्जुना, तुला तो स्पष्ट करून सांगतो. ४७ प्रथम वैराग्यरूप इंधनांच्या पूर्ण-तेने इंद्रियरूप अग्नि पेटवून त्यांत विषयरूप द्रव्याची आहुति देतात; ४८ मग कजासय होच भूमिका शुद्ध करून त्यावर मूलबंधमुद्रेचा ओटा करतात, त्यावर शरीराचा मोठव उभा करतात. ४९ त्या ठिकाणी इंद्रिय-निग्रहरूप समीच्या कुंडांत इंद्रियरूप होमद्रव्य घालून योगमंत्राने हवन करतात. ५० मग, मन व प्राण यांचा निग्रह होच होमाच्या द्रव्याची तयारी, हने, धुराशिवाय निर्दोष जो ज्ञानमि त्याचा संतोष करितात. ५१ या प्रमाणे हें साहित्य ज्ञानांत अर्पण करून मग ते ज्ञान ज्ञातांत लय पावते. नंतर निवळ जें ब्रह्म, तेच एकटें उरते. ५२ त्याकाच अधिकार म्हणजे ब्रह्म म्हणावे असे ज्या वेळेस सर्वज्ञ श्रीकृष्ण बोलले, त्या वेळेस महापुद्गिवान अशा अर्जुनाला ते समजले. ५३ अर्जुनाला ब्रह्म समजले असे देवांनीही जाणून ते म्हणाले, 'तुं फार उत्तम प्रकारे ऐकतो आहेस.' असे श्रीकृष्ण बोलल्यावर अर्जुन संतोष पावला. ५४ पहा की, तान्हा मुलाच्या तूमने आपण तुस व्हावे, किंवा शिष्याच्या कृतार्थ. पणने आपण कृतार्थ व्हावे, हें एक आई किंवा सद्-गुरुन जाणतात. ५५ म्हणून अर्जुनाच्या पूर्वीच धी-कृष्णाच्या संगी अष्टसात्त्विक मांस उत्पन्न होऊन मावे. नातसे झाले; परंतु देवांनी बुद्धि आवरली, व ५६ पूर्णतेस

पावलेल्या लुकाच्या सुगंधप्रमाणे किंवा पंचगार अस-ताच्या लाटांप्रमाणे कोमल आणि रसाळ असे मोल ते बोलू लागले. ५७ मग म्हणतात:—अथवा करणाऱ्या-मध्ये श्रेष्ठ अशा अर्जुना, ऐक. बाबारे, माया जळून गेली, म्हणजे मग तिला जालणारे ज्ञानही जळून जाते. ५८

जो अंतर्काली माझे स्मरण करीत वेष्ट सोडतो, तो माझ्या स्वरूपी भिळून जातो यांत संशय नाही. ॥ ५ ॥

अरे ! आतांच जें मी सांगितलें—ज्याला मी अभि-यक्त म्हटलें, त्या मला जे अगोदर व प्राणांतसमजिही जाणतात, ५९ ते देहाला मिथ्या मानून स्वताचे ठि-काणीच ब्रह्मरूप होतात. ज्याप्रमाणे एखादे घर आकाशाने भरून आकाशातच असतें, ६० त्याप्रमाणे, अनुभवरूप माजबरांत त्याची निश्चयरूप बोली असते, म्हणून त्याला ब्रह्माक्षिवाय बाहेरील वस्तूचे स्मरण नसतें. ६१ असा प्रकार जो अंतर्बाह्य ऐक्यतेमुळे भद्रपच होऊन राहिला आहे, तो, बाहेरील पंचमहा भूतांची पांच कवचे (शरीर) पडून गेली तरी तो जाणत नाही. ६२ जें शरीर जिवंत असताही त्याची जो पर्वा बाळगीत नाही, तें पक्षत्यावर त्याचें दुःख कोणाला होणार ? म्हणून अनुभवाच्या पोटांतले पाणी हालत नाही. (अंतर्काली खाद्या मद्यानिषादाचा अनु-भव टकत नाही.) ६३ तो अनुभव केवळ ऐक्याचा ओतून अविनाशीपणाच्या हृदयांत घातला आहे, आणि तसाच पूर्णनंदसमुद्रांत धुतला आहे; म्हणून कामादिक मळनीं तो मळत नाही. ६४ हें पहा—खोल पाण्यांत घट बुडाला असता ज्याच्या आंत व बाहेर पाणी असतें; पण दैवगत्या जर तो मागाहून फुटला, तर उदकाचा नाश होतो का ? ६५ किंवा सर्पाने कात टाकली. अथवा उष्णतेमुळे वस्तू फेडून टाकले, तर अवयवांत कांहीं बिपाद होतो का सांग बरे ! ६६ त्याचप्रमाणे, शरीर हें बरचेवर नाश पावले, तरी ब्रह्म हें सर्वत्र भर-लेलेच आहे. त्या ठिकाणी बुद्धि जर निपुण झाली, तर नव कथाचें आहे ! ६७ म्हणून ब्रह्मा रीतीने अंत-

मार्ते । अंतकाळीं जाणतसाते । जे मोक्षकिंती देहासैं ।
ते मीचि होती ॥ ६८ ॥ येन्ही तरी साधारण ।
तरी भादकलिवा मरण । जो आठव घरी अंतःकरण ।
तेचि होइजे ॥ ६९ ॥ जैसा कवण एक काकुळती ।
पळसा पवनगती । हुपावलीं अवधित । कुहामाजि
पडिबेला ॥ ७० ॥ आतां तया पडणयाभारीतें ।
पडण बुकवावया परीतें । नाही म्हणोनि तेबें ।
पळावंचि पडे ॥ ७१ ॥ तेचि सृष्ट्यूनेनि अवसरें एकें ।
जें येऊनि जीवासमोर ठाके । तें होणें मग न बुके ।
अकृतयापरी ॥ ७२ ॥ आणि जागता जंव असिजे ।
तंव जेणें ध्यानें भावना भाविजे । डोळीं लागतसेवो
देखिजे । तेचि स्वप्नी ॥ ७३ ॥

यं यं द्वाऽपि स्मरन्भार्यं त्यजत्यंते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

अन्वय—कौंतेय, यः यं यं द्वापि भार्यं अंते
स्मरन् कलेवरम् त्यजति, [सः] सदा तद्भावभावितः [यन्]
तं तं एव एति. ॥ ६ ॥

तेचि जितोनि अवसरें । जें भावबोनि जीवीं घरे ।
तेचि मरणाचिये मेरे । कीर्त हो लगे ॥ ७४ ॥ आणि
मरणीं जया जें आठवे । तो तेचि गतीतें पावे ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्धथ च ।
भय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्य संशयः ॥ ७ ॥

अन्वय—तस्मात्, [अजुन, स्व] मयि अर्पितमनो
बुद्धिः [सन्] सर्वेषु कालेषु मां अनुस्मर च युद्धथ
[एव कृते सति] असंशयः सा एव एच्छसि ॥ ७ ॥

म्हणोनि सदां स्मरावें । मातेंचि तुवां ॥ ७५ ॥
डोळां जें देखावें । कां कारीं हन ऐकावें । मनीं जें
मांडावें । बोळावें बाचें ॥ ७६ ॥ तें जात बाहेरि
आचवें । मीचि करुनि घालावें । मग सर्वां काळीं
स्वभावं । मीचि जाई ॥ ७७ ॥ अजुना ऐसें जाहलिया ।
मग नमरिजे देह गेलिया । मा संप्राप्तु केलिया ।
अथ काय तुज ॥ ७८ ॥ तूं मन बुद्धि सींचवी ।
जरी मासिया स्वरूपीं अर्पिती । तरी मातेंचि मा

पावली । हे माझी मांके ॥ ७९ ॥ हेच काविसंपा
बरी होये । ऐसा जरी संदेहो वर्तता आहे । तरी
अभ्यासुनि आदि पाई । मग नव्हे तरी कोपें ॥ ८० ॥
अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थाऽनुचितयन् ॥ ८ ॥

अन्वय—पार्थ, अभ्यासयोगयुक्तेन न अन्यगामिना
चेतसा [माय] अनुचितयन् [पुरुषः] दिव्यं परमं
पुरुषं याति. ॥ ८ ॥

येणेंचि अभ्यासेली योग । चित्तसि करी पां
चांगू । बगल उपायबळे पंगू । पहाड डाकी ॥ ८१ ॥
तेचि सदभ्यासें निरंतर । चित्तासि परमपुरुषाची मो-
हुरें । लावी मग चरीर । राहो अथवा जावो ॥ ८२ ॥
जें नानागतीतें पाववितें । तें चित्त चरीक आस्मयासैं ।
मग कवण आठवी देहातें । गेलें कीं आहे ॥ ८३ ॥
पें सरितेचेनि ओघें सिंधुजळा मीनलें घोंघें । तें काय
बसंत आहे मागें । म्हणोनि पाहों येति ॥ ८४ ॥ ना
तें समुद्राचि होऊन ठेळें । तेचि चित्ताचें चैतन्य
जाहालें । जेथ यातायात निमालें । घडोवंद जें ॥ ८५ ॥

कविं पुराणमनुशासितारम्
अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचित्स्वरूपम्
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
ध्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं पद्मं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

अन्वय—यः कवि, पुराण, अनुशासितार, अणोः अणीया-
स, सर्वस्य धातार, अचित्स्वरूपं, आदित्यवर्णं, तमसः परस्तात्
[विद्यमानं पुरुषं] प्रयाणकाले अचलेन मनसा च भक्त्या
[च] योगबलेन युक्तः [सन्] ध्रुवोःमध्ये प्राण सम्यक्
आवेश्य अनुस्मरेद्यः सः तं दिव्यं परं पुरुषं उपैति ॥ ९ ॥ १० ॥

ज्याचें आकाराचीज असलें । जया जन्म ना निर्मणें ।
जें आघवेंचि आघवेंपणें । देखात अजे ॥ ८६ ॥ जें
गगनाहून जुनें । जें परमाणूहून सौनें । ज्याचेनि

१ सोडितात, त्यागितात, २ मद्रूपच, ३ साधारण
निश्चय, अभ्यास, ४ वाटेंत ५ निश्चिरीत, ६ वेळीं, ७ जा-
वई, ८ चित्तार्थ, ९ खरेपणान, १० प्रतिष्ठापूर्वक वचन.

१२ कसानें, १३ छंद, १४ थो थो करीत, १५ परमात्वं,
१६ मरणे, १७ बहान.

काही माझे स्मरण ठेवून जे देह सोडतात ते मद्रूप होतात. ६८ येन्ही साधारण नियम असा आहे की, मरण प्राप्त झाले असता अंतःकरणांत ज्याचे स्मरण झाले, त्याप्रत तो पावतो. ६९ ज्याप्रमाणे एखादा भयभीत मनुष्य वाऱ्यासारखा पळत असता मार्गांत अवचित विहिरीत पडतो: ७० त्या स्थितीत त्याला पळण्याच्या अगोदर पळण्याचा वेग आवरून घेऊन पडले चुकविता येत नाही; म्हणून विहिरीत पडले भाग पडत, ७१ त्याचप्रमाणे, मृत्युसमयी जीवासमोर जी वस्तु उभी राहते तद्रूप [मरणानंतर] त्यास व्हावे लागते. तें कोणत्याही उपायाने चुकत नाही, ७२ आणि मनुष्य जागा असता त्याच्या मनांत ज्या कल्पना येतात, त्याच कल्पना होळ्याला स्वप्नांत दिसू लागतात. ७३

हे कौतेया, जो मनुष्य जो जो भाव मनांत आणून शेवटी शरीर सोडतो, तो दुसऱ्या जन्मी सदा त्या त्या भावाने युक्त होतसाता जन्म घेतो. ॥ ६ ॥

त्याचप्रमाणे, अंतःकरणे अंतःकरणांत ज्याची आवड असते, त्याविषयीचीच आवड अंतःकरणाचे समयी वृद्धिपत होते; ७४ आणि मरणाच्या समयी ज्या गोष्टीची आठवण असते, त्याच्याच गतीला तो [मरणानंतर] पावतो.

याकरिता, अर्जुना, माझ्या ठायीं मन आणि बुद्धि हीं अर्पण करून सदैव माझे चिंतन कर, आणि युद्धाला लाग, म्हणजे मलाच येऊन मिळशील यांत संशय नाही. ॥ ७ ॥

म्हणून तूं नेहमी मलाच स्मरत जा. ७५ होळ्यांनीं जें पहावें किंवा कानांनीं जें ऐकावें, मनानें जें चिंतावें अथवा वाचनें जें बोलवें, ७६ तें हृदयांत मासणारें व बाह्यदृष्टीला दिसणारें सर्व मीच आहे असे समजावें. मग सर्वत्र मीच आहे असे सहज तुला दिसेल. ७७ अर्जुना, याप्रमाणें, सर्व गोष्टी मद्रूप आहेत असे तुझ्या मनानें घेतलें, म्हणजे देह गेला तरी तूं मरणार नाहीस, मग युद्ध केंडे असतां तुला भय कसले आहे ? ७८ तूं मन आणि बुद्धि हीं खरोखर माझ्या

स्वरूपास अर्पण करशील; तर मद्रूप होशील हें मतिज्ञापूर्वक तुला मी सांगतों. ७९ हें कशानें होईल, असा जर तुझ्या मनांत संशय येत असेल, तर अगोदर याचा अभ्यास करून अनुभव घे, आणि जर मी म्हणतों त्याप्रमाणें व होईल तर मग माझ्यावर रागाव. ८०

पार्था, आपलें चित्त तुमचे कोठेंही जाऊ न देतां अभ्यासाच्या साधनानें एकाम करून जो माझे चिंतन करतो, तो प्रकाशात्मक अशा परमपुरुषाला जाऊन मिळतो. ॥ ८ ॥

याकरितां चांगल्या रीतीनें चित्ताची आणि अभ्यासाची गाढ घातली (मनःपूर्वक अभ्यास केला), तर, ज्याप्रमाणें लंगडा उद्योगबळानें परतही चढू शकतो, ८१ त्याप्रमाणें, नेहमीं ब्रह्मविचाराचा अभ्यास करून चित्ताला आत्म्याचा छंद लाव, मग शरीर राहो अथवा जावो. ८२ नानागति पावविणारें असें चित्त जर आत्म्याला बरील, तर मग देह गेला कीं आहे याची आठवण कोण करील ? ८३ हें पहा—पाणी नदीच्या ओढानें थो थो करीत समुद्रास मिळण्यास चाललें म्हणजे, मागें काय होतें आहे हें पाहण्याकरितां परतलें का ? ८४ नाही. तें समुद्रांत मिळाल्यावर समुद्ररूप होतें त्याचप्रमाणें, चित्त हें आत्मरूप झालें, म्हणजे जन्म, मरणाच्या यातायाती चुकतात. कारण त्या ठिकाणीं परमानंदच भरलेला आहे. ८५

जो अंतर्कालीं निश्चल मन करून, भक्ति-युक्त होऊन, योगबळानें दोन्ही भुवयांच्या मध्यभागीं प्राणाला उत्तम प्रकारें स्थिर करितो आणि सर्वज्ञ, अनादि, सर्वाचा नियंता, सूक्ष्म, हून सूक्ष्म, सर्वांचा पोषक, अचिंत्यरूप सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, व तमोगुणापासून दूर, अशा दिव्य परमपुरुषाचें एकसारखें चिंतन करतो, तो त्याला जाऊन मिळतो. ॥८॥१०॥

ज्याचें निराकार अस्तित्व, ज्याला जन्ममरण नाही, व जें सर्वव्यापकपणानें सर्वत्र पाहिलें, ८६ जें आकाशाच्या आभाऱ्याचें, जें परमाणूंहूनही सूक्ष्म,

सजिधानें । विषय घेले ॥८७॥ जें सर्वांत वया धिये ।
विषय सर्व जेणें धिये । हेतु जया बिहे । ज्ञानिय जें
॥ ८८ ॥ देवें बोलेंबा इंगळु न चरे । तेजीं तिमिर
न धिरे । जें देहाचें आंधारें । चर्मचक्षुंसी ॥ ८९ ॥
सुखदा सुखकलांच्या राखी । जो नित्य उदो ज्ञानि-
धांसी । अस्तमानाचें जयासी । आहर्नाच नाही ॥ ९० ॥
तया अव्ययवाणेया ब्रह्मातें । प्रबोधकाळे प्राप्ते ।
जो स्थिरावलेनि धिसे । जाणोनि स्मरे ॥ ९१ ॥ बाहेरी
पद्मासन रघुनी । उचराभिमुख बैसोनी । जीवीं सुख
सुनि । कर्मयोगाचें ॥ ९२ ॥ आंतु मीनलेनि मनोधर्में ।
स्वरूपप्राप्तीचेनि प्रेमें । आपोआप संभ्रमें ।
मिकावया ॥ ९३ ॥ आकळलेनि योगें । मध्यमा मध्य
मार्गे । अग्निस्थानीनि जिणे । अक्षरंभ्रा ॥ ९४ ॥
तेथ अचेतं चित्ताचा सांगातु । आहचवाणा द्विसे
सांडतु । जेथ प्राण गगनाभांतु । संचरे कां ॥ ९५ ॥
परी मनाचेनि स्वैरें धरिला । भक्तीधिया मावना
भरका । योगबलें भांवरका । सज्ज होवनी ॥ ९६ ॥
तो जडाजडातें विरविणु । प्रकृताभाचीं संचरतु ।
ऐसा बढानाद रस्यस्तु । चंटेसीध होय ॥ ९७ ॥ कां
झांकलिये घटींचा दिवा । नेणजे काय जाहला
केव्हां । या रीती जो पांडवा । देह ठेवी ॥ ९८ ॥
तो केवळ परब्रह्म । जया परमपुरुष ऐवें नाम । तें
भाहें निजवाम । होऊनि ठाके ॥ ९९ ॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

अन्वय—वेदविदः यत् अक्षरं वदन्ति, वीतरागाः
वतयः यत् विशन्ति, [ब्रह्मचारिणः] यत् इच्छन्तः [सन्तः]
ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत् पदं ते संग्रहेण प्रवक्ष्ये. ॥ ११ ॥

सकळी जाणजेया जे लोणी । तिचे जाणिवेची

१ व्यापार बाळगाव. २ बाळवी. ३ निर्मळ. ४ मर-
णसमयी. ५ साठवून. ६ एकवटकेल्या. ७ स्वरेने.
८ झुपुन्ना. ९ आधारपणापावले. १० प्राण. ११
व्यावका. १२ तो प्राणवातु. १३ चेतन व अचेतन यांचा.
१४ जीन करतो. १५ निवद्यांमध्यें. १६ कय पावणें. १७
घेवट. १८ बुद्धीने. १९ प्रस. २० खरे. २१ धन. २२ अटक-

जे क्षाणी । तयां ज्ञानियांचिये भांयणी । जयातें जेअर
म्हणिये ॥ १०० ॥ बंदवातेंही न मोडे । तें गगनवि
कीं फुडें । बांधूनि जरी होईल मेहुडें । तरी उरेल
कैच ॥ १०१ ॥ तेवि जाणजेया जें आकळिलें । तें जाणि-
वलेपणेंचि । उभोजलें । मग नेणवेंचि तया म्हणितलें
अक्षर सहजें ॥ १०२ ॥ म्हणोनि वेदविदे नर । म्हणसी
जयातें अक्षर । जें प्रकृतीसी पर । परमात्मरूप ॥ १०३ ॥
आणि विषयांचें विष उलंढूनिजे सर्वेद्रिया प्रायश्चित्त
देऊनि । आह्वाति देहाचिया बैसोनि । झाडातळीं ॥ १०४ ॥
तेथापरी विरक्त । जयाची निरंतर वाट पाहात । वि-
ष्कामासि अभिप्रेत । सर्वदा जें ॥ १०५ ॥ जयाचिया
भावही । न गणिती ब्रह्मचर्यादि सौक्या । निष्ठुर
होऊनि बापुकीं । इद्रियें करिती ॥ १०६ ॥ ऐसें जें पद ।
दुर्लभ आणि अगाध । जयाचिये धैर्यिये वेद । जुडें-
कळिले ठेले ॥ १०७ ॥ तें ते पुरुष होती । जे यापरी
क्या जाती । तरी पार्था हेचि स्थिती । एक वेळ
सांगों ॥ १०८ ॥ तेथ मजुनें म्हणितलें स्वामी । हेंचि
म्हणावया होतों पां मी । तेंव सहजें कृपा केळी
तुम्हीं । तरी बोलिजो कां ॥ १०९ ॥ परि बोलावें तें
अति सोहोपें । तेथें म्हणितलें त्रिभुवनदीपें । तुज
काय नेणों संक्षेपें । सांगेन ऐक ॥ ११० ॥ तरी
मना या बाहेरिलीकडे । येयाची सौमिया सैव
मोडे । हें हृदयाचिया दोहीं बुडे । तैसें कीजे ॥ १११ ॥
सर्वेद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्धन्याधाय आत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम्

अन्वय—सर्वेद्वाराणि संयम्य च मनः हृदि निरुध्य,
मूर्ध्नि आत्मनः प्राणं आधाय योगधारणाम् आस्थितः. ॥ १२ ॥

परी हे तरीच घडे । जरी संयमाचीं अखंडें ।
सर्वेद्वारीं कवाडें । कैलासती ॥ १२ ॥ तरी
सहजें मन कोंडलें । हृदयाचि असेल उगळें ।
जैसें करचरणीं मोडलें । परिवर्तें न सडी ॥ १३ ॥
तैसें चित्त राहिल्या पांडवा । प्राणांचें प्रणैर्मुचि
करावा । मग अमुकसिधयें आणावा । मूर्तिबरी ॥ १४ ॥

कीत जालें. २३ वेदांचा तत्वाचें जाणणार. २४ जावडलें.
२५ संकटें. २६ कोंडाका. २७ जीन होऊन. २८ जीह-
णानें. २९ सहज ३० सबंध. ३१ इन्द्रियनिमहाची. ३२ कागती.
३३ निर्विकल्प. ३४ घर. ३५ प्राणायामातें उभाराचें
ध्यान करणें. ३६ जय. ३७ कृताकृत्याने. ३८ प्रसन्नप्रापणें.

ज्याच्या साविध्याने विश्वाचे व्यापार चालतात, ८७ ज्याच्यापासून ह्या सर्वांची उत्पत्ति होते, सर्व विश्व जमते, व ज्याचे अनुमान करता येत नाही; ८८ पहा-वाळवी कधी इंगळ (विस्तव) सात नाही; तेजामध्ये अंधार शिरत नाही; व जे अज्ञानदृष्टीला दिसवाही दिसत नाही; ८९ जे निर्मळ अद्या सूर्यरूप कर्णाच्या राशीसारखे आहे, व ह्याच्याला निव्व उजेड करणारे आहे व ज्याला अस्त कधीच नाही, ९० त्या अव्यय अद्या ब्रह्माका जाणून, मरणकाळ समीप आला असतां जो एकाग्र चित्ताने त्याचे स्मरण करितो; ९१ पद्यासन घालून, उत्तरेक्ष तोंड करून बसून, आणि कर्मयोगाने प्राप्त झालेले सुख अंतःकरणांत साठवून, ९२ अंतर्ध्यामी एकाग्र चित्ताने, स्वरूपप्राप्तीच्या प्रेमाने आपोआप ब्रह्माक्ष त्वरित मिळण्याकरितां, ९३ संपादिलेल्या यो. गाच्या द्वारे सुषुप्ता नाडीच्या मध्यमार्गाने, अग्नि-स्थानापासून प्रहरप्रांत आप्याकरितां निघतो; ९४ प्राण व चित्त यांची संगति आहे असे उगीच वाह्या. त्कारी दिसते; आणि प्राणाचा लय आकाशांत होतो, ९५ परंतु मनाच्या स्थिरतेने जो बांधला गेला, व ज्याचे अंतःकरण भाकियुक्त झाले आहे, व जो योगाचे बळाने तयार होऊन मन आपल्या ताब्यांत ठेवितो; ९६ तो चित्त व प्राण यांना भुक्तीमध्ये आव-रून धरून, ज्याप्रमाणे घंटेला नाद घंटेतच लय पावतो त्याप्रमाणे दोघांचा लय करतो. ९७ किंवा मळक्या. खालील झांकलेला दिवा केव्हा नाहीसा होतो हे ज्याप्र-माणे समजत नाही, त्याप्रमाणे, गर्जुना, जो आपला देह ठेवतो. [ब्रह्माकाशांत प्राणवायु नेऊन तो आत्म-स्वरूपी केव्हा लीन होतो हे समजू न देतां आपला देह ठेवतो.] ९८ तो केवळ परब्रह्म-ज्याला परमपुरुष असे नांव आहे-तो माझ्या निजस्वरूपाप्रत जाऊन मिळतो. ९९

वेवेवेते ज्या तत्त्वाला असुर म्हणतात, ज्यांचे काम व क्रोध नाहींतसे झाले आहेत असे संन्यासी ज्या स्वरूपाला प्राप्त होतात, ज्याच्या प्राप्तीसाठी ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यव्रताने राहतात, ते पद, अर्जुना, तुला संश्लेषाने सांगतो. ॥११॥

जे ज्ञान म्हणजे सर्व ज्ञानांवा शेषव, ते असणाऱ्या
अविमान ज्ञानी पुरुषांनीही ज्याला 'अक्षर' असे म्ह-

२. तें आहे. १०० क्षात्रावासानें न मोक्षणारें असें एक खरोखर गगनच आहे; त्याच्याशिवाय, त्या नान्यापुढें वग आले असता कसे टिकतील ? १ त्याचप्रमाणें, ज्ञान्याका जें समजकें तें ज्ञानाच्या मापांत आलें, म्हणून तें क्षर (नाशवंत) होय, मग, जें जाणण्यास असाक्य, त्याका सहज असुर (अविनाशी) असें म्हणतात. २ म्हणून वेदपारंगत पुरुष ज्याका असुर (ब्रह्म) असें म्हणतात, व जें मायेच्या परीकडील असून सच्चिदानंदरूप आहे; ३ आणि विषयांची इच्छा टाकून व सर्व इंद्रियांचें दमन करून देहरूपी क्षात्राच्या तळीं उदासीनवृत्तीनें बसलेले ४ विरक्त पुरुषही ज्याची नेहमीं वाट पहात असतात व जें नेहमीं निरिच्छ लोकांना आवडतें. ५ ज्याच्या आवडीकरितां योगिजन ब्रह्मचर्यादि संकष्टें सुमार्गीत नाहींत व निहुरपणानें इन्द्रियनिग्रह करतात, ६ असें जें दुर्लभ पर-ज्याचा अंत नाही व जें वेदाकाही जाणतां आलें नाही, ७ त्या पवाला, मीं सांगितल्याप्रमाणें जें देह ठेवतात, ते प्राप्त होतात; म्हणून, पार्था, त्याजबद्दल आणखी एकवार तुला सांगतां. ८ त्या वेळेस अर्जुन म्हणतो, “ हे गुरो, मी आपल्यास आतां हेंच विचारणार होतो, तों आपण मजवर कृपा केली, तर आतां सांगण्यास सुरवात करावी; ९ परंतु काय सांगायलाचें तें अगदीं सोप्या रीतीनें मात्र सांगा. ” त्या वेळीं, त्रिभुवनदीप जे श्रीकृष्ण ते म्हणाले:-तुला का आम्ही ओळखीत नाहीं ? तुला संक्षेपानें सांगतां. ११० तर मग, मनाची बाहेर हिडण्याची स्वाभाविक खयय मोडून, तें हृदयांतच स्थिर राहिले. असें कर. ११

जो सर्व द्वारांचा निरोध करून, मनाला हृदयांत स्थिर करून, व कपाळाच्या आंत शुद्ध्यांच्या मध्यमार्गीं आपल्या प्राणवायूला निश्चल करून योगाभ्यासामध्ये स्थिर होतो, ११

परंतु ज्या वेळीस इंद्रियद्वारे निग्रहरुपी कुलपाने बंध
असतात, तेव्हाच ही गोष्ट घडते. १२ असें झाले म्हणजे
मग धन सहज कोंबले जाऊन हृदयांतच निर्भिकरप
असते. उद्याप्रमाणे हतपाव मोडलेला प्राणी आपले घर
सोडीत नाही, १३ त्याचप्रमाणे, अर्जुना, चित्ताची
स्थिरता शास्त्रावर प्राणायामाने उच्चाराने ध्यान करायें,
मग प्राणबायू क्रमाक्रमाने प्रसरंत्वापर्यंत जाणावा. १४

तेथ आकाशीं मिले न मिले । तेसा धरावा धारणा
बळें । जंय मात्तात्रय मावळे । अर्थेविधीं ॥१५॥
संवसरी तो संमीर । निरालीं कोजे स्थिर । मग
केसी ओंखें उंकाद । विधींचि विलसे ॥१६॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥३॥

अन्वय—ॐ इति एकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् माम्
अनुस्मरन् यः देहं त्यजन् प्रयाति, सः परमां गतिम्
याति, ॥ १३ ॥

तैसें ॐ हें स्मरों सरे । आणि तेथेंचि प्राणु पुरे ।
मग प्रणवासीत वरे । पूर्णवर्ण जें ॥१०॥ म्हणोनि प्रणव-
कलाम । हें एकाक्षर ब्रह्म । जो माझें स्वरूप परम ।
स्मरतिसांता ॥१०॥ सापरी स्वर्गी देहातें । तो वि-
मुक्ती पावे मातें । जया पावनेपापरातें । आणिक
पावनें नाहीं ॥११॥ तेथ अर्जुना जरी विपायें ।
गुह्या जीवीं ह्मण ऐसें जावे । मा'हें स्मरण मग होवे ।
कथेंसपावरी अंती ॥१२॥ इंग्रियां भनधळ पडलिया ।
धीमिताचें सुख बुडाकिया । मांतुबाहेरि उघडलिया ।
मृत्युपिण्डें ॥१३॥ ते वेळीं नैसावेंचि कवणें । मग
कवण निरोधी करणें । तेथ कार्त्तुंचेनि अंतःकरणें ।
ध्यान स्मरावा ॥१४॥ तरि गा ऐतिषा हो ध्वनी ।
अंगें थारा देसी गा मनी । तें नित्य सेविला मी
निधानी । सेवकु होय ॥१५॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥४॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

मामुपवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥५॥

अन्वय—पार्थ ! यः नित्यशः अनन्यचेताः [सन्]
मां सततं स्मरति, तस्य नित्ययुक्तस्य योगिनः अहं
सुलभः [अस्मि] ॥ १४ ॥ परमां संसिद्धिं गताः महा-

१ अकार, वकार, मकार. २ अर्थमात्रेत. ३ वायु. ४
मस्तककाष्ठान्त. ५ ऐक्यावस्थेत. ६ भूक स्वरूप जें ब्रह्मत्या
ब्रह्मांत. ७ उंकादाराहून पर. ८ अस्मानदस्वरूप. ९ मणव
हेंच एक ज्याचें नांव आहे. १० स्मरत अस्तांत. ११ नि-
श्चयानें. १२ प्राणीपक्षीकडे. १३ गति. १४ कायहो. १५
कसे. १६ संकट. १७ संयम. १८ कोकिला. १९ संज्ञा.
२० कदाचित्. २१ आहु—हृत्पीठापरमपारिजातकेलेक

त्मानः माह उपेत्य पुनः दुःखालये अशाश्वतम् जन्म न
आप्नुवन्ति. ॥ १५ ॥

जे विषयांसि तिळांजळी देऊनि । प्रवृत्तीवरी नि-

गैद वांकेनि । मातें हृदयीं सुनि । भोगिताती ॥२४॥

परि भोगितया भौराणुका । भेटणें नाहीं क्षुधादिकां ।

तेथ चक्षुरादि रंकां । कवण पावें ॥ २५ ॥

ऐसे निरंतर एकवटले । जे अंतःकरणीं मजशीं छिः-

टले । मीचि होऊनि भौतले । उपासितों ॥२६॥ तयां

देहावसान जें पावे । तें तिहीं मातें स्मरावें । मग

स्यां जरी पावावें । तरि उपोस्ति ते कायसी ॥२७॥

तें रंक एक ओंढलेपणें । काकुळती धांव गा धांव

म्हणे । तरि तयाचिये गळानी धांवणें । काय न घडे

मज ॥ २८ ॥ आणि भक्तांही तेचि दशा । तरी

भक्तीचा खोस कायसा । म्हणऊनि हा जैनी ऐसा ।

न वाखाण्णावा ॥२९॥ तिहीं जे वेळीं मी स्मरावा ।

ते वेळीं स्मरिला कीं पावावा । तो आभारही जवां ।

साहजेचि ना ॥३०॥ तें अंगवैपण देखोनि आंगीं ।

मी आपुलियाचि दैतांगेंवाळावीं । भक्तांचिया तजु-

त्यागीं । परिचर्या करीं ॥३१॥ देहवैकल्यांचा वारीं ।

झणें लागेल या सकुमारा । म्हणोनि आत्मबोधाचे

पांजिरां । सुयें तयातें ॥३२॥ वरि आपुलिया स्मर-

णाची उवाडली । हातें ऐसी करीं सावली । देखे-

नि नित्य शुद्धि लंचेकी । मी आणीं तयातें ॥ ३३ ॥

म्हणोनि देहांतांचें सांकडें । मांशिया कहींचि न

पडे । मी आपुलियातें आपुलीकडे । सुखेंचि आणीं

॥३४॥ वरवींल देहाची संवसणी केडुनी । आहाच

अहंकाराचे रेंजे साडुनी । शुद्ध वासना निवडुनी ।

आपणपां मेळवीं ॥३५॥ आणि भक्तां तरी देहीं ।

विशेष ऐकवेंकीचा ठाव नाहीं । म्हणऊनि अन्हेर

करितां कांहीं । विबोम ऐसा न बाटे ॥३६॥ माळरी

खोडा. २२ बाळन. २३ लाठवून. २४ समाधान. २५

धाव. २६ तळीन झालें. २७ व्यापले. २८ भाकि. २९

निद्रापावानें. ३० संशयान्तक जाणिवाव. ३१ उपकार. ३२

जणाचें ओंखें. ३३ उतराई. ३४ सेवा. ३५ गळानीचा.

३६ संबंध. ३७ कवळ. ३८ वेडगार. ३९ स्थिर. ४०

माझ्या भक्तास. ४१ वरचा. ४२ पुरळा. ४३ भगवत्प्राप्ती-
ची वासना. ४४ ऐक्याचा.

मग, अकार, उकार व मकार ही प्रथी अर्थमाघेत मिळवणेत, धारणासक्तीच्या बलाने, प्राणवायु ग्रहा-काशांत मिळतो न मिळतो अशा वेताने धरावा; १५ तोंपर्यंत तो वायु मस्तकाकाशांत स्थिर करावा; नंतर ॐकाराचा व त्याचा संयोग झाल्यावर, मूळ स्वरूप जें ग्रहा ज्ञात तो समान होतो. १६

आणि निर्विकार ग्रहाचें नाचक ॐ हें एकाक्षर उच्चारून माझे स्मरण करीत देहाचा त्याग करून निघून जातो, तो उत्तम गवीला आरुन पोहोचतो. ॥ १३ ॥

साधारण ॐकाराचें स्मरण बंद पडतें, आणि ते-जाव प्राणाचा शेवट होतो; मग, ॐकाराचे पलीकडील जें अद्यानस्वरूप तेंच बाकी राहतें. १७ म्हणून, ज्याला प्रणव म्हणतात व जें एकाक्षर ग्रहा आहे, त्या माझ्या परमस्वरूपाचें स्मरण करीत अक्षतां १८ जो त्या स्थिती-तच देहत्याग करितो, तो निश्चयाने मजप्रत पावतो. कारण, त्याला माझ्या प्राप्तिस्त्रियाय दुष्टी गतिच नाही. १९ अर्जुना, कदाचित् तुझ्या मनांत जर अशी संका येईल की, कायहो, मरणसमयी माझे स्मरण कसें व्हावें ? १२० जीवितार्थें सुख नाहीसें होऊन व इशियें संकटांत पडून अंतर्बोसां व बाहेर मृत्युचिन्हें उघड दिसूं लागल्यावर २१ त्या वेळेस उठून बसावें कोणी ? इतिवाचें संयमन करावें कोणी ? आणि कोणत्या अंतःकरणांन ॐकाराचें स्मरण करावें ? २२ तर, बाबारे, असल्या संवासास तूं आपल्या अंतःकरणांत धार देऊं नको. असें पहा, माझी जो नित्य सेवा करितो, त्याच्या मिदानीच्या समयी मी त्याचा हाथ बसून राहतो. २३

प्राणी, जो योगी एकाम्रचित्ताचें सदासर्वदा माझे स्मरण करणारा व निरंतर समाधानयुक्त, त्याला मी सहज प्राप्त होतो. ॥ १४ ॥ परम सिद्धीला पावलेले महात्मे, मला पानल्यावर, दुःखाचें स्थान व अज्ञानांत अशा जन्माला पावत माहीत. ॥ १५ ॥

जे निवर्णास तिकाजळे देऊन, विषयाविषयी हो-

सुखाचा उपभोग घेतात, २४ त्यांना त्या समाधानांत क्षुधाबरोबरी आठवणही रहात नाही. मग गरीब वि-चाच्या नेत्रादिकांचा तेथें काय पाह ! २५ अशा री-तीनें निरंतर माझ्या ऐक्यरूपास पावलेले, आपले अंतःकरणांत माझ्याशीं तशीन झालेले, व मग्न होऊन जे माझीच सेवा करणारे आहेत, २६ त्यांचा अंतःकार समीप यावा, त्यांनीं माझे स्मरण करावें, आणि मग जर मी त्यांस पावावें, तर मग त्यांनीं पूर्वी मी माझी उपासना केली तिचा काय उपयोग ? २७ हें पहा-संकटाच्या वेळीं एखाद्या गरीब मनुष्यानेंही मोठ्या काकजुतीनें [देवा,] ' धावरे धाव ' म्हणून माझा धावा केला, तर त्याचें दुःख निवारण करण्याकरितां मला जावें लागत नाही काय ? २८ आणि माझे जे भक्त आहेत, त्यांच्याशीं जर मी असेंच आचरण ठेविलें, तर त्यांनीं मग माझ्या भक्तीची हांव कां करावी ? म्हणून अशा संशयात्मक अभिप्रायाचें नांव बेखील काढूं नको. २९ ते ज्या वेळीं स्मरण करि-तात त्या वेळीं त्यांच्या स्मरणबरोबर मी त्यांना पावतो. [ते माझी भक्ति करितात] ह्या त्यांच्या उप-काराचें ओझे मला सहन करवत नाही. १३० अशा प्रकारें आपण कणी झालों आहों हें पाहून, त्यांतून उत्तराई होण्याकरितां मी आपल्या भक्तांच्या अंत-कालीं त्यांची सेवा करतो. ३१ देहाच्या म्हातीचा संबंध माझ्या त्या सुकुमार भक्ताला लागूं नये म्हणून मी त्याला आत्मबोधरूपी पिंजऱ्यांत ठेवितों; ३२ त्या पिंजऱ्यावर माझ्या स्मरणाची बंदगार अशी सावली करतो; आणि अशा प्रकारें, ज्यांची बुद्धि नेहमी मजकडे स्थिर असते त्यांना मी आपल्या स्वरूपां आणितों. ३३ म्हणून, देहाच्या अंतकालाचें दुःख माझ्या भक्तांस कधींही होत नाही, व माझा जो भक्त आहे त्याला मी सुखाने आपल्याकडे आणतो. ३४ आत्म्या-बरील देहरूप गवसणी काढून व त्यांतला अहंकाररूप पुराळा झाडून केवळ भगवत्प्राप्तीच्या वाडनेनें त्याला मग्न करतो; ३५ आणि भक्तालाही देहाचे ठिकाणीं प्रेम नसल्यामुळे, त्याचा त्याग करतांना, त्याची व आ-पली ताळतूट होतो, असें वाटत नाही. ३६ कारण, देहा-

वेदांतींषि मिहां पावें । मग आपणवें पातें न्यावें ।
होही नाही जे स्वभावं । जे आधींषि मज मीनले
॥३०॥ वेरी शरीराचिया सकिळीं । असतेंपण हेचि
सोंवली । पांचूनि पांढ्रिंको ते ठेली । पांढ्रींण आहे
॥३८॥ ऐसें जे निरपुण । तयांसि सुखभ मी सतत ।
मृणकनि देहांतीं निखिल । मीचि होवी ॥३९॥ मग
जेसतरुची बाँडी । जे तापत्रयाग्नीची संगडी । जे
मैस्युकाकसि कुंठोडी । सांखिली आहे ॥४०॥ जे
हैम्याचें दुमतें । जे महाभयेंतें वाढकितें । जे सकळ
दुःखाचें दुर्गतें । भांडवळ ॥४१॥ जे दुर्मतांचें
मूळ । जे कुकसांचें फळ । जे व्यामोहोंचें
केवळ । स्वरूपचि ॥४२॥ जे संसाराचें बैसणें । जे
विकाशाचें उद्योगें । जे सकळ शेगाचें भणें । वाढिकें
आहे ॥४३॥ जे काकाचा लिंबें बसिंदो । जे आसेन
आंगवडा । जम्ममरणाचा बोसिंबेट । स्वभावं जे
॥४४॥ जे मुकीचें भरीव । जे विकल्पाचें दोर्लाव ।
किंवाहुना पैव । बिंबुबाचें ॥४५॥ जे व्याघ्राचें भेजें ।
जे वैष्णवांनाचें मित्र । जे विषयविज्ञानयंत्र । सु
पुत्रितें ॥४६॥ जे कावेचा कळेंवळा । निवाळिया विपो-
दकाचा गोंडाळा । जे विभासु आंगवळा । संवचोरोंचा
॥४७॥ जे कोटिचें कोबें । जे काळसर्पाचें मोदण ।
गोरिचें स्वभाव । गायन जे ॥४८॥ जे वैरिचाचा
पाहुणे । जे दुर्जेबाचा आदर । हें असो जे सागर ।
जगण्याचा ॥४९॥ जे स्वप्नी देखिलें स्वप्न । जे मृग-
जळें सासिजळें वन । जे धूर्जटाचें रागन । भोतलें
आहे ॥५०॥ ऐसें जे हें शरीर । तें ते न पवतीचि
पुढती नर । जे होजनि ठेले अपार । स्वरूपमाहें ॥५१॥

१ वासिवाच, २ उदकांत, ३ सत्ता, ४ प्रतिबिंब, ५
पांशू, ६ अज्ञा निदिध्यासानें जे निश्चयसुख आणेत, ७
वाय, ८ आध्यात्मिक, आधिदैविक व अभिप्रायिक एतद्वृत्त
अग्नीची, ९ शेगडी, १० मसुरूप कावळ्याका, ११ पळी,
१२ मसुमपाळा, १३ पृथ, १४ भोतीचें, १५ जेवण,
१६ लिंबूची, १७ उष्टा, १८ आंगवळ, १९ बांदती वाट,
२० खेत, २१ वेदवाचें, २२ निषयाच्या माहितीचें, २३
कनक, २४ दवेंचें ठिकाण, २५ बोंट, २६ वळकट, २७
केहवासानें सपणाच्या चोराचा, २८ कोठानें अस्त झाले-
ल्याचें, २९ जाळिम, ३० मळपणा, ३१ धारण्याचें, ३२ साह-

आग्रहभुजनालोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥२६॥

अन्वय—अर्जुन, आनंदभुजनात् [सने] लोकाः
पुनरावर्तिनः [संति] ; कौतय, माम् उपेत्य तु पुनः
जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

वेदवादीं ब्रह्मपणाचिचे मंडसे । न पुढतीचि पुनरा-
वर्तीचे वेळसे । परि निर्वेदलिपाचें जैसें । पोट न हुणे
॥५२॥ नातरी वेदलिप्योन्नतरे । न पुढिजे स्वर्गाचेंनि
महापूर । तेवीं मातें पावले ते संसार । लिपेतीचि
ना ॥५३॥ येरवीं अगदोकाराचें सिरें । जे चिर-
स्थायीबांचे बुरे । ब्रह्मभुजन गा वेंवें । कोटीं-
काचें ५४ जिये गोवींणा रेंहार दिवोदरी । एका अमरें-
द्राचें आयुष्यन घरी । विजोनि । पैती उठी एक-
सरी । चवदाजनांची ॥५५॥

सहस्रयुगपर्यंतमिहयद्भ्रमणो विदुः ।

रात्रि युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥२७॥

अन्वय—यत् ते अहोरात्रविदः जनाः सहस्रयुगपर्यंतम्
ब्रह्मणः अहः, तां युगसहस्रां रात्रि [च] विदुः ॥ १७ ॥

जे चौकडियां सहस्र जाये । तें ठायेठोको विठोचि
होये । आणि तेंसेचि सहस्रवरिये पाहें । रात्री जेथ
॥५६॥ येवढें अहोरात्र जेथिचें । तेणें न कोटती । जे
भाग्याचे । देखती ते स्वर्गाचे । चिरंजीव ॥५७॥ वेदां
सुराणांची मैत्राई । विशेष सांगावी तेथ काई ।
मुदळ इंद्राचीचि दशा पाहीं । जे विद्वंजि वीदा
॥५८॥ परि ब्रह्मवाचियाहि आठी प्रहारांचें । आयु-
क्षिया कोळा देखते । जे आहति गा तयांचें । अहो-
रात्रविदें म्हणिजे ॥५९॥

जिक, ३३ भुरग्यापरमाणूंचें, ३४ चर्म, ३५ फेरे, ३६ मेकेंतपाचें,
३७ जागे झाल्यावर, ३८ कित हेंत माईत, ३९ चोरा भुजनाचें,
४० शिखर, ४१ [सप्त] चिरंजीवांचें, ४२ मुक्य, ४३ मस्तक,
४४ त्रैलोक्यरूप परंताचें, ४५ ज्या ब्रह्मलोककूप गांवाचा,
४६ ग्रहर, ४७ एक दिवस, ४८ टिके, ४९ एकंदर धका
दिवसांत, ५० पैकि, ५१ चार युगांची एक चौकडी, ५२
वास्तविक ५३ ब्रह्मदेवाचा पुरा दिवस, ५४ मरती, ५५
प्रतिष्ठा, ५६ एका दिवसांत, ५७ [मत्सेयाचा] दिवस व
रात्र जाणणारे,

पचा अंतश्चर्या भगवतांनो पावार्थे आणि आपजेजवळ
म्हणें, असेही त्यांच्या मनांत येत नाही; कां की, ते
पूनीच महुप झालेले असतात. १७ वाकिबाय त्यांचे
जें शरीर राहिलें, त्या शरीररूप पाण्यांत आत्मा असतो
करा, परंतु तो सादकीप्रमाणें मिथ्या आहे. ज्या-
प्रमाणें वादणें जरी बाहेर पसरलेलें दिसतें तरी खरो-
खर पाहूं येतें असतां चंद्राचेच ठिकाणी आहे. १८
असें जे मांस नेहमी स्मरण करणारे आहेत, त्यांना मी
नेहमी जवळच आहे, म्हणून ते मरणानंतर निश्चयानें
महुप होतात. १९ मग, जे (शरीर) हेमरूप झालें
वन, जें तापत्रयरूप अग्नीची शेवटी, जें मृत्ररूप
काळव्यास बळी दिलें आहे, १४० जें हरिद्र वादविणारें,
जें मृत्पूवें भय वादविणारें, जें सर्व दुःखाचे पूर्ण भोंवडक,
४१ जें वाईट पुढीचें मूळ, जें पूर्वजन्मीच्या वाईट
कर्मांचें फळ, जें प्रांतीचें केवळ स्वरूपच, ४२ जें
संसाराची वसण्याची जागा, जें अहंकारादि विकारांची
बाग, जें सर्व व्याधीचें वाढलेलें ताटच होय; ४३ जें
काळवें वपरून टाकलेला उष्ट्र खिचडा, जें आशेचें
आमकक, जें स्वभावतः जन्ममरणाला ओळ देणारें,
४४ जें प्रांतीचें भरलेलें, जें वाईट कल्पनांचें
घोटलेलें, किंजुना विंचवांचें पेंचच होय; ४५
जें बापाची जाळी, जें वेद्यांचें मित्र म्हणजे मनाला
वेद्यांप्रमाणें मोह पाळणारें, जें विषय जाणण्याचें
उत्तम यंत्रच होय; ४६ जें जखिणीच्या द्योचें छि-
काण, व विंचवरूपी थंड पाण्याचा पोंट, जें स्नेहभावाने
भावणाच्या चोराच्या शळकट विश्वासाप्रमाणें होय; ४७
जें कोठानें घस्त झालेल्या मनुष्याचें आलिंमन, जें महा-
विषारी सर्पाच्या अंगाप्रमाणें मऊ, जें पारण्याच्या
साहजिक गावगात्रप्रमाणें मधुर, ४८ जें बेन्याच्या पा-
हुनवाराची मेजवानी, जें दुर्जनांचीं केलेलें आगतस्वागत,
घार फाव बांगणें ? जें जगर्षाचा समुद्रच होय, ४९
जें स्वप्नांत पडलेलें स्वप्न, जें मृगजळ्याचें तयार
झालेलें वन, व जें धुराच्या रज्यांनीं भरलेलें आकाश,

१५० तें हें शरीर, महुप होऊन राहिलेल्या पुनर्पावा
पुनः प्राप्त होत नाही. ५१

हे अर्जुन, ब्रह्मलोकापर्यंत जे सर्व लोक,
त्यांना उत्पत्ति व विनाश आहेत; परंतु, हे
कौंतेय, माझी प्राप्ति आत्म्यावर मात्र पुनः
जन्म नाही. ॥ १६ ॥

बेरम्ही, ब्रह्मपणाची पर्येळ असणाऱ्यांना पुढां
(ब्रह्मदेवाला सुद्धां) पुनर्जन्माचे फेरे चुकत नाहीत,
परंतु मेलेल्या मनुष्याचें जडें पोट चुकत नाही, ५२
किंवा जन्मत आत्म्यावर जडें स्वप्नांतल्या महाप्रांत
कोणी चुकत नाही, त्याप्रमाणें, जे माझ्याप्रत पावले, ते
संसारानें लिप्त होत नाहीत. ५३ बेरम्ही, चौदा भुवणांचें
जें सिंहावर, जें सप्तचिरंजीवांमध्यें अप्रभागी असणारें, व
त्रैलोक्यरूप पर्वताचें मस्तक जें ब्रह्मभुवन, ५४ ज्या
ब्रह्मलोकाच्या एक म्हूर दिवसापर्यंत एका इंद्राचें आ-
मुष्य िकत नाही, व एका दिवसांत एकदम चौदा
इंद्रांचा निकाल लागतो; ५५

कां की, चार युगें सहस्र वेळां गेलीं असतां जो
काळ जातो तो ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो;
आणि त्यानंतर तितकाच काळपर्यंत ब्रह्मदेवा-
ची रात्र येते, असें ते दिवस व रात्र जाणणारे
लोक जाणतात. ॥ १७ ॥

चार युगें हजार वेळां जातीक, तेव्हां ब्रह्मदेवाचा
सरोखर पुरा एक दिवस होतो; आणि तशीच हजार
चौकड्यांची जेथें रात्रही आहे. ५६ एवढा दिवस व रात्र
जडें आहे, तेथें जे भाग्यवान पुढे आहेत, ते मरत
नाहीत व त्या दिवसरात्री पाहतात. ते स्वर्गलोकाचे
चिरंजीव होत. ५७ बेन्हा, जेथें मुदमी इंद्राचीच दहा
अक्षी आहे कीं, एका दिवसांत चौदा इंद्र होतात, तेथें
देवगणांची काय प्रसिद्धा वर्णन करावी ? ५८ परंतु
ब्रह्मदेवाच्याही आठ प्रहरांका जे आपल्या कोळ्यांनीं
पाहतात, त्यांना [ब्रह्मदेवाचे] दिवस व रात्र जाणणारे
असें म्हणतात. ५९

अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः प्रभवत्यहरागमे ।

राज्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

भूतप्रागः स एवाऽयं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

राज्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

अन्वय-अहरागमे सर्वाः व्यक्तयः अव्यक्तात् प्रभवे

ति; [पुनः] राज्यागमे तत्र अव्यक्तसंज्ञके एव प्रलीयते ॥ १८ ॥

पार्थ, सः एव अयं भूतप्रागः अवशः [सन्] राज्यागमे

भूत्वा भूत्वा प्रलीयते [पुनः] अहरागमे प्रभवति ॥ १९ ॥

तमे ब्रह्मभुवर्णी दिवसे पादे । ते वेळीं गणना

कैही न समाये । ऐसे अव्यक्ताचे होये । व्यक्त विश्व

॥ १६ ॥ पुढती देहाची चौपाहारी फिटे । आणि हा

अर्कसमुद्र आटे । पाठीं तैसाचि मग पाहाटे ।

अरों कागे ॥ १७ ॥ सारदीयेचिचे प्रवेशीं । अजें जि-

हती आकाशीं । मग प्रीतिमार्तीं जैशीं । निगती पुढती

॥ १८ ॥ तैसी ब्रह्मदिनाचिचे आदीं । हे भूतसृष्टीची

मोदी । मिळे अथ सहआधी । निमित्त पुरे ॥ १९ ॥

पाठीं रात्रीचा अवलेंके होये । आणि विश्व अव्यक्तीं

कसा जाये । तोही युगसहस्र मोटंका पाहे । आणि

तैसाचि श्ये ॥ २० ॥ हें सांगायचा काय करवती । जे

जगाचा मळको आणि संभूती । ह्ये ब्रह्मभुवर्णीचिया

होती । अहोरात्राभाजीं ॥ २१ ॥ कैलें थोरिबेळें मीन

पाहें पां । तो सृष्टिबीजाचा सोटोपा । परि पुनरा-

वृत्तीचिया मापा । शीग जाहाळा ॥ २२ ॥ येव्हो

त्रैकोण्य हें धनुर्धरा । गा तिबे गांवींचा पसारा ।

तो हा दिनोदयीं एकसर । मांडतु असे ॥ २३ ॥

पाठीं रात्रीचा समो पाये । आणि अपैसांचि सांडवे ।

म्हणिये जेथिचें तेथ स्वभावे । सोम्यासि ये ॥ २४ ॥

जैलें वृक्षपण बीजासि आलें । कीं मेघ हें गगन

जाहाळें । तैलें अवेकच जेथ सामावळें । तें सोम्य

म्हणिये ॥ २५ ॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो

व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

१ कोठेही. २ निराकाराचे. ३ साकार. ४ अपार वरा-
वर. ५ सारकाचें. ६ आध्य कृतचे श्रेष्ठी. ७ पुनः
८ आरंभी. ९ समुदाय. १० चार पुत्रे हजार वेळीं जात
सोपवेल. ११ समय. १२ लहान; थोडासा जेवढ होतो. १३
उदेळ. १४ उपासी. १५ सहस्रवाचे; थोरपणाचें. १६ धोमळा १७

यः स सर्वेषु भूतेषु

नश्यत्सु न विमश्यति ॥ २० ॥

अन्वय-यः तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विमश्यति, सः
तस्मात् अव्यक्तात् अन्यः अव्यक्तः परः सनातनः भावः
[अस्ति]. ॥ २० ॥

तेथ सैमविषय न विसे काही । म्हणोनि भूत ही

भाव नाही । जेथि वृक्षचि जाहाळिया दही । नाम-

रूप जाय ॥ १७ ॥ तेथि आकारकोपासरिलें ।

जगाचें जरापण असे । परि जेथें जाहाळें तें जैलें ।

तैसाचि असे ॥ १८ ॥ तें तया नांव सहस्र अव्यक्त ।

आणि आकारा ये तैचि व्यक्त । हें एकास्तव एक

सूचित । येव्होही दोनी नाही ॥ १९ ॥ जैलें आठ-

लिया हयें । आठळपण ते सोटी म्हणिये । पुढती सो

धनाकडे हारये । जे वेळीं अकंकार होती ॥ २० ॥

हो दोम्ही जैशीं होशीं । एकी साक्षिभूत सुवर्णी ।

तैसी व्यक्ताव्यक्ताची कंडसणी । वेस्तुच्या ठावीं

॥ २१ ॥ तें तरी व्यक्त ना अव्यक्त । कित्य ना ना-

सबंत । या दोहीं भावाजवीत । जगादिसिद्ध ॥ २२ ॥

जें हें विश्वचि होजनि असे । परि विश्वपण नासिलेनि

न नासे । अक्षरें पुसित्या न पुसे । अर्धुं जैसा ॥ २३ ॥

पाहें पां तरंग तरी होत जात । परि तेथ उदक तें

अखंड असत । तेवीं भूतभावीं न नाशत । अवि

नाश जें ॥ २४ ॥ नातरी जाटलिये अकंकारी ।

जाटलें कनक असे जयापरी । तेवीं मरतिये जीवा-

कारी । अमर जें आहे ॥ २५ ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्माद्दुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तते तज्ज्ञान परमं मम ॥ २६ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वमन्यथा ।

यस्यांतस्थानं भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २७ ॥

अन्वय-यः अव्यक्तः भावः अक्षर इति उक्तः, तं

परमां गतिं आहुः [ज्ञानिनः] यं प्राप्य न निवर्तते, तत्

मम परमं धाम [अस्ति]. ॥ २६ ॥ पार्थ, भूतानि नर

भूतस्थानि [संति], येन इदं सर्वं ततम्, सः परः पुरुषः

तु अनन्यथा भूक्त्या कस्यः अस्ति. ॥ २७ ॥

साठवण. १८ सखलोकींचा. १९ भाषाभाष, स्वाभाविकरीत्या.

२० समान अवस्थेत. २१ मूळ रूपास येणें. २२ कमजास्त.

२३ ज्या अव्यक्ताचे ठावी. २४ लहान. २५ घटपणा. २६ क-

प्पांत (सु=चांगला वर्ण जाचा.) २७ साकार-निराकाराची.

२८ विचार. २९ ब्रह्माच्या. ३० भूतें नाहीतशीं शाहीं असता.

दिवस आका म्हुजे अव्यक्तापासून सर्व
ज्याची उदय होतो, आणि रात्र आली म्हु-
जे त्याच अव्यक्तामध्ये त्यांचा लय होऊन
जातो. ॥ १८ ॥ हे पार्श्व, तोच सर्व चराचर
वस्तूंचा हा परतंत्र असा समुदाय पुनः पुनः
उत्पन्न होऊन रात्र येतांच लय पावतो, आणि
दिवस येतांच पुनः उत्पन्न होतो. ॥ १९ ॥

त्या ब्रह्मदेवाचा दिवस ज्या वेळेस उगवतो, त्या वेळेस
निराकाराने साकार विश्व अशा रीतीने उत्पन्न होतं की,
ज्याची मोजदाद करवत नाही. १९० पुढे ह्या दिव-
साचे चार प्रहर संपल्यावर हें विश्व नाहीत होतें; आणि
पुनः पुढें झाली म्हुजे पहिल्याप्रमाणे मरुं जागते.
६१ सरत्काळच्या आरंभी आकाशातील अग्नें नाहीतशीं
होतात, आणि तांच पुनः ग्रीष्मऋतूचे शेवटी जशीं
उत्पन्न होतात, ६२ त्याचप्रमाणे, ब्रह्मदेवाच्या दिवसाचे
आरंभी ह्या भूतसृष्टीचा समुदाय एकत्र होतो, व तो
चार पुढें हजार वेळ जात तोपर्यंत असतो. ६३ मागाहून
ब्रह्मदेवाचे रात्रीचा समय झाला असता हें विश्व निरा-
कारांत लय पावतें, तेंही पूर्वीक काल गेल्यावर उदय
काळी पूर्ववत् होतें. ६४ अशा रीतीने विश्वाची रचना
होते, हें सगल्याचा कोणता उद्देश म्हणतील, तर या
ब्रह्मदेवाच्या दिवसांत आणि रात्रीत अगावी उत्पत्ति
आणि लय होतो. ६५ त्याच्या घोरपणाची योग्यता
कशी आहे म्हणून पाहूं गेलें तर, तो ब्रह्मदेव सृष्टीच्या
बीजाचें भांडार आहे, पण तोही जन्ममरणांला अग्ने-
सर झाला. ६६ हे घनुर्धरा, येरव्ही ही त्रैलोक्यसृष्टि
अस्त्रलोका पसारा असून, ब्रह्मदेवाच्या दिवस उगव
ज्यावरोंवर हा एकसारखा मांडला जातो. ६७ मागाहून
रात्रीचा समय झाला असता तो आपोआप अव्यक्तांत
लय पावतो; व हें पंचभूतादिक ब्रह्मदेवाच्या आग्नेनें सहज
जेशल्या तेथे लय पावतें. ६८ ज्याप्रमाणे झाड हें बीज-
रुपांत सामावतें, किंवा मेघ हे आकाशांत कोन हो-
तात, त्याप्रमाणे, ज्या ठिकाणीं पुष्कळ वस्तूंचा समावेश
होतो, त्याला 'साम्य' असें म्हणतात. ६९

सर्व चराचरांचा नाश झाला असतांही जो
नाश पावत नाही, तो त्या अव्यक्तातून पळीकडे

असलेला सम्यक्त व अभिनाशी असा दुसरा
भाव आहे. ॥ २० ॥

त्या साम्यांत न्यूनाधिक कधी दिवस नाही म्हु-
णून तें भूत हें नांव पावत नाही. ज्याप्रमाणे दुष्याचें
ही सान्वावर त्याचें (दुष्याचें) नांव व रूप ही नाहीं
तशीं होतात, १७० त्याप्रमाणे, आकाशाचा नाश झाल्या-
वरोंवर जगाचें जयपन नाहीतें होतें; परंतु ज्या-
पासून हें झालें आहे, त्या ठिकाणीं तें जसेंच्या तसेंच
असतें, ७१ तेव्हांच त्याला 'अव्यक्त' असें म्हण-
तात; आणि साकार होतें, त्यालाच व्यक्त म्हणतात.
ही एकका एक दाखविणारी आहेत, परंतु पाहूं गेलें
असतां दोन्ही नाहीत. ७२ ज्याप्रमाणे रुखें मांड-
ल्यावर त्या आकाराला लय म्हणतात, पुढे त्याचे
दागिने वनस्यावर ती लय नाहीशी होते, ७३ ही
दोन्ही रुपांतरे जशीं एका रुप्यावरच होतात, त्याच-
प्रमाणे, व्यक्त व अव्यक्त हे दोन्ही विचार ब्रह्माच्या
ठिकाणीं होतात. ७४ तें ब्रह्म तर व्यक्त नाही आणि
अव्यक्तही नाही, उत्पन्न होत नाही आणि नाश पावत
नाहीं; परंतु या दोन्ही स्थितांच्या पळीकडे जगादि-
सिद्ध असें आहे. ७५ तें ब्रह्म विश्वाकार होऊन राहतें,
परंतु विश्वपण क्याला गेलें तरी तें लय पावत नाही.
ज्याप्रमाणे अक्षरें पुसून टाकली तरी त्यांचा जर्ज
पुसला जात नाहीं. ७६ पहा की, उदकावर तरंग
येतात व जातात, परंतु उदक हें कायमच असतें.
त्याप्रमाणे, भूतें नाहीतशीं ज्ञानी असतां अभिनाशी
परब्रह्म नाश पावत नाही. ७७ किंवा अक्षरकार आठ-
श्यावर सोबें जसें आटले जात नाही, त्याप्रमाणे मृत्यु
पावणारे सारींतां जें जमर आहे; ७८

जो अव्यक्त भाव, त्यालाच अक्षर असें म्हण-
टलें आहे. त्यालाच परम गति म्हणतात. ज्ञानी
जेथे प्राप्त झाले असतां पुनः मागे येत नाहीत,
ते हें माझे परमशाय होय. ॥ २१ ॥ पार्श्व,
ज्याच्या जांत ह्या सर्व भूतांचा समावेश होतो,
आणि ज्यानें हें सर्व जग व्यापलें आहे, तो
परमपुरुष अतन्यभस्तीनेच प्राप्त होतो. ॥ २२ ॥

ज्यातें अन्धकार म्हणो ते कोडे^१ । म्हणतां स्तुति
हे ऐसे वाचडे । जें मनपुढी न सांपडे ।
म्हणजमियां ॥१०१॥ आणि आकारा आकिया जयाचें ।
मिराकारपण न वेचे । आकारकोपें न विसरेचे । नि-
जता गा ॥१०२॥ म्हणोनि आहोरे जें म्हणजे । तेवींचि
म्हणतां पोपुही उपजे । जयापरीता पैसु न देखिजे ।
या नाम परमपरी ॥१०३॥ परि जाचया ह्मीं देहपुरी ।
आहे निजेसियाचे परी । जे व्यापार करवी ना
करी । म्हणजमियां ॥१०४॥ वेन्ही जे सारीरचेष्टा ।
स्वामाजी एकही न ठेके गा सुभटा । दाही इतिव-
धिचा वाटा । बाह्यति आहाती ॥१०५॥ एकह्मनि
विषयाचा पेठे । होत मयाचा पोहंते । तो सुख-
दुःखाचा रंजवटा । भीतरादि वाचे ॥१०६॥ परि
रावो पण्डितियां सुखें । जैसा देखीचा व्यापार न
अहे । प्रजा आपुलाकेनि नमिळोवें । करिताच न-
सली ॥१०७॥ तैसें कुडीचें हन जाणवें । कां मनाचें
केवें देवें । इतिवाचें करवें । स्वरुप वापूचें ॥१०८॥
हे देहकिय भावची । न करितां होव करवी । जैसा
च नकडितेनि रवी । कोडु वाके ॥१०९॥ अर्जुना
तथा परी । सुलका ऐसा आहे सारीरी । म्हणोनि
पुण्ड मा अवचारी । म्हणजे ज्यातें ॥११०॥ आणि
प्रकृति पक्षिपते । पक्षिका एकचलीवतें । पेणही का-
हणें जयातें । पुरुष म्हणोये ॥१११॥ पै वेदांचें वेडुवस-
पण । देखेनिना जयाचें भांगण । हें मगनाचें पांशु-
रेंज । होय देखा ॥११२॥ देखें जाणूनि योगीश्वर ।
ज्यातें म्हणती वराचर । जें अनन्दयातीचें घर ।
निचेंसीत ये ॥११३॥ जे तज् वाचा चित्तें । नाहकती
बुजिजे गोष्टीतें । तया एकनिष्ठेचें विकतें । सुखें जें
॥११४॥ हें वेळोव्यधि पुरुषोत्तम । देसा साचा क-
साचा मनोवसु । तया आस्तिकाचा आश्रय । पांडवा

१ कोपुकानि. २ जात नाही. ३ विषये. ४ नाश न
पावणारे. ५ विस्तार; ठिकाण. ६ महाप्राप्ति. ७ रक्षात
नाही. ८ उपटून ९ बाजत. १० चव्हाटा. ११ मुख्य
हिस्सा. १२ जंतवाची. १३ निकळा असता. १४ हण्डेजें. १५
आमशायुचें. १६ स्वस्थ असणें. १७ हाकडणीचें ग्रहण
१८ व्यापण. १९ जीव व प्रकृति यांच्या पलीकडका. २०
एकनिष्ठेचें. २१ सोपांत. २२ उत्तम क्षेत्र. २३ भगवद्भूष.

गा ॥११५॥ जें निर्वर्णाचें गौरेवें । जें निरुणाची जे-
णिव । जें सुखाची शिबिचें । मिरासांसी ॥११६॥ जें
संतोषियां वाडिकें ताड । जें अशितें अनापेचें भाव-
पोट । अलीसी तज् वाट । जया गांवा ॥११७॥ हें
एकैक संगोमि वायां । काय फार करूं धनकया ।
पै गेलिया जया हावा । तो ठावोचि होइजे ॥११८॥
इतिवाचिया सुलुका । जैस इतिचि पडे वण्णोदका ।
कां सामोर आकिया अंकां । तमचि प्रकाशु होव
॥११९॥ तैसा संसारी जया गांवा । गेलासांरी
पांडवा । होऊनि ठाके आपवा । मोक्षाचाचि ॥१२०॥
तरि अग्निमाजी आंठ । जैस इंधनचि अग्नि जहाळें ।
पाटीं न निवडेचि कांहीं केवें । काहपण ॥ १२१ ॥
नातरी साखरेचा मोघीता । बुद्धिभंतपणेंही करितां ।
परि जस मध्ये पंडसुता । जियापरी ॥ २०० ॥ लो-
हाचें कनक जहाळें । हें एक परितेंचि केवें । आतां
भौणिक केवें तें गेवें । कोहव्य माणी ॥११॥ म्हणोनि
तू होऊनि माघीतें । जेवीं बुधपण न वेचि निरुतें^{२४} ।
तेचि पावोनियां ज्यातें । पुनरावृत्ति नाहीं ॥ २ ॥
तें मासें परम । साचोकारें निजधाम । हें अंतर्बेट
सुख बर्म । वरिजत असें ॥ ३ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥

प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥

अन्धध्वज-भरतर्षभ, यत्र काले प्रयाताः योगिनः
अनावृत्तिं च आवृत्तिं यांति, तं कालं वक्ष्यामि. ॥१३॥

तेवींचि भाणिकेही एके प्रकारें । हें जाणतां माहे
लोपारें^{२५} । तरि देह सांडितेनि अवसरें । जेथें मिकती
योगी ॥ ४ ॥ अथवा कैवळें ऐसें वडे । जें अनन्त-
सरें देह सांचे । तरि माघीतें वेणें वडे । देहासीचि
॥ ५ ॥ म्हणोनि कैवळधुदी जरी देह ठेविती । तरी
ठेवितलेवों^{२६} महाचि होतीपरवीं अकाळी तरी वेती ।
संसारा पुढती ॥६॥ तैसें सायुज्यें आणि पुनरावृत्ती ।

२४ महत्त्व. २५ ज्ञान. २६ राज्य. २७ चित्तरहित.
२८ शरणागतचें. २९ सुखें. ३० मद्यान व त्याचें कार्य जग.
३१ असतां ३२ पुनः. ३३ दुसरा परिस. ३४ निश्चयानें.
३५ गुहा; अंतर्भावचें. ३६ सोपें. ३७ ज्या स्वकपी. ३८
नकस्मात. ३९ अकाली. ४० शास्त्राचें शुद्ध पत्राण. ४१
तत्त्वज्ञी. ४२ बोध.

ज्याला कौतुकाने अव्यक्त म्हटलें असता त्याची स्तुति केली असें वाटत नाही: कारण जें मन व बुद्धि यांना सोपडत नाही; ७९ जें आकाराका आले असताही ज्याचें निराकारपण जात नाही, व आकाराचा त्याला अस्तित्वा उपाधी नित्यता विचडत नाही, १८० म्हणून ज्याला 'अक्षर' म्हणतात, त्याचा अक्षर म्हणण्यांतून बोध उत्पन्न होतो: याच्या पलीकडे कथावाही विस्तार दिसत नाही, आणि याचेंच नांव परमगति. ८१ परंतु तें या शरीरांत व्यापून राहिलेले असून निजत्वाप्रमाणें आहे. कीं कीं, तें व्यापार करीत नाही व करीतही नाही. ८२ हे महावीरा अर्जुना, येरव्ही शरीराच्या सर्व व्यापारांत एकही व्यापार रहात नाही, दहाही इंद्रियांचे व्यापार चक्षू आहेत. ८३ विषयरूप बाजार उपटून मनाच्या चमत्कारावर व्यापार सुरू शास्त्रावर, त्यापासून होणाऱ्या सुखदुःखांचा मुख्य हिस्सा अर्थार्थ्यांमिही प्राप्त होतो. ८४ परंतु राजा सुखानें निजका असता ज्याप्रमाणें त्याच्या राज्यांतील व्यापार रहात नाहीत, प्रजा आपल्या प्राप्तीच्या इच्छेनें व्यापार करीतच असते, ८५ त्याप्रमाणें, सुद्धीचें आपणें किंवा मनाचें वेणवेणें, इंद्रियांचें करणें, व प्राणवायूचें स्फुरण पावणें ८६ हे सर्व वेदव्यापार त्याचें न करवितां आपोआपच होतात. ज्याप्रमाणें तूर्तानें न चाळवितां लोकत्रय चालतें, ८७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, तो शरीरांत स्वरूप आहे, म्हणून त्याला पुरुष म्हणतात असे समज; ८८ आणि मायारूप पतिव्रतेच्या एकपत्नीप्राप्तीत पडल्यामुळे हा पुरुष हें नांव पावला आहे. ८९ परंतु वेदाच्या ज्ञानदृष्टीच्या महत्त्वाका ज्याचें जाणवही दृष्टीस पडत नाही, व ज्याच्यांत आकाशाचा समावेश झाला आहे ९० असें आपणच योगीजन त्याला परात्पर म्हणतात, तो एकनिष्ठ मर्त्याचा क्रोध करीत त्याचे चरी येतो. ९१ जो एकनिष्ठ भक्त कायाकायार्थेंकरून दुसरें कांही चालत नाही, त्याच्या एकनिष्ठेचें पीक वेचार्हे तें उत्तम सेत होय. ९२ हे पांडवा, हें तेजोवर्म भगवद्गुण आहे असा चरोखर जगाचें मनोमान आहे, त्या मर्त्याचा हा

आश्रयच होय. ९३ जें निरभिमान्यांचें वैभव, जें गुणातीतांचें ज्ञान, व जें निस्पृहाचें सुलोपभोग वेष्ट्याचें स्थान (राज्या) ९४ जें संतोषी जनांचें जेवण, जें संसाराची विता न करणाऱ्या शरणागताचें मानपोट, व जें भक्तीनें ज्ञानाराका मोक्षरूपी गांधाची सरक वाट. ९५ वनेचया, असें एकेक संगमून उगीच किती वर्णन करूं ? परंतु ज्या ठिकाणीं येतें असतां मनुष्य तद्रूपतेला पावतो. ९६ वंदीच्या सुखेचें जसें जन पाणी थंड होतें, किंवा सूर्ये उपवत्यावर अंधारच प्रकाशरूप होतो, ९७ त्याप्रमाणें, पांडवा, अज्ञान व त्याचें कार्य जग ज्या गांधाका येतें असतां जें आपणच मोक्ष होऊन राहतें. ९८ तसेंच, डाकूड विस्तवोत वातलें असतां विस्तवच होऊन राहतें, व आपण विवई गेलें असतां त्याचें काकूडपण दृष्टीस पडत नाही. ९९ किंवा, पांडुजुता, ज्याप्रमाणें साखर सतवत्यावर पुनः चातुर्बलें तिचा कंस करितां येत नाही, १०० लोखंडाचें एका परिधानें घोंनें वनलें, नंतर कोणता दुसरा असा वचक आहे, कीं त्याचें वेळेकें लोखंडपण परत आणीक ! १ म्हणून, तुपाचें ज्याप्रमाणें पुनः सरोवर दृष्ट होत नाही, त्याप्रमाणें, ज्याप्रत गेलें असतां पुनः जन्म नाही, २ तें माझे चरोखर उत्तम ठिकाण होय. हें गुण वर्म दुसरा स्पष्ट करून सांगितलें आहे. ३

हे भरतश्रेष्ठा, ज्या काळी योगी मरण पावले असतां पुनः जन्माला येत नाहीत आणि वेतात, तो काळ मी तुला सांगितों. ॥ २३ ॥

त्याचप्रमाणें, देहावसानानंतर ज्या स्वरूपाचा योगी प्राप्त होतात, तें गुण वर्म आपणां एक प्रकारानें समजण्याचा सोपे आहे. ४ अथवा अकस्मात् जसें वधतें कीं, जे योगी अकस्मीं देह सोडतात, त्यांना पुनः देह धारण कराना लागतो; ५ म्हणून, साक्षीक छिद्र काहीं जर देहाचें अवसान झालें, तर तत्काली ते योगी प्रसन्न होतात. येरव्ही अकस्मीं देहाध्यान जाग्यावर पुनः जन्मास वेतात. ६ त्याचप्रमाणें, मोक्ष व पुनर्जन्म ही दोन्ही कलाच्या स्थायीत आहेत, असा

ना होव्ही भवसरा जाहसी । तोचि भवसहस्रप्रती ।
प्रसंगे सांगो ॥ १० ॥ तरि ऐकें ना सुभटा । पाठ-
क्रिया मरणाचा मोक्षिचटा । पैचें आपुक्रिया बाटा ।
मिचली मंगी ॥ ८॥ ऐसा बरि बैरिपविला प्रभाव-
काळी । पुढीतें मम न गिळी । स्मृति नव्हे भावली ।
न मरे मम ॥ ९ ॥ हा चेतनाबागुं आधवा । मरणीं
दिले टबटबा । परि अनुभवक्रिया प्रभाववा । गंव-
कणी होवनी ॥ १० ॥ ऐसा सावध हा सैमाभाबो ।
आणि निर्वाणवेन्ही निवोहो । हें तरीच घडे सै-
बाबो । अग्नीचें आपी ॥ ११ ॥ पाहा पां कारें कों
उदकें । जें विविधाचें दिवेपण हाके । तें अंशतीच काव
देवो । विडी आपुकी ॥ १२ ॥ तसे देहातींचेनि विषमैवातें ।
वेह भाव बाहेरि झेम्मातें । तें विज्ञानि जाय जेजितें ।
अग्नीचें जेव्हा ॥ १३ ॥ ते वेळीं प्राणासि प्राणु नाही ।
तेथ कुडि असोनि करीक काई । म्हणोनि अग्नीचीज
वेई । चेतना न थारे ॥ १४ ॥ जगा देहीचा जमि
जरी गेला । तरी वेह नव्हे बिलक बोला । बायां
आपुण्यवेक आपुला । जाधारें निर्वेदी ॥ १५ ॥ आणि
सैगीक स्मरण भावचें । तें तेंचें अवसरें सांभाळाचें ।
मग वेह रपजुनि थिकाचें । स्वरुपी कीं ॥ १६ ॥ तंव
वया वेहसेभावे बिलकीं । चेतनाचि पुढोनि गेकी
तेथ मागिली पुढिलीहि देकी । आठवण ॥ १७ ॥
म्हणोनि आधीं अन्वास्तु जो केला । तो स्मरण न
केता 'मिमोनि गेला । जेव्हे देवणें न दिसतां माक-
बला । दीपु हातींचा ॥ १८ ॥ आतां असो हें सकळ ।
जान पां ज्ञानासि जमि भूक । तया अग्नीचें प्रवाणी
बळ । संपूर्ण बोधी ॥ १९ ॥

अग्निज्योतिरहः शुद्धः चण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः २४
अन्वय—अग्निः, ज्योतिः, ब्रह्म, शुद्धः [पक्षः]

१ सम्यक्, २ काळ, ३ पंचमहाभूत, ४ प्रातः कालेत्या-
५ प्रातःसुखाय, ६ उपभोग्य वेतो, ७ समुदाय, ८ मरेपवेत,
९ मुक्त, १० साक्ष, ११ जडरात्रीचा, १२ विषमज, १३ बाहु
बाटव्याने, १४ कफानें व्यापलेला, १५ तेज, १६ गताधुष्य-
तीक, १७ बोधितो, १८ नाश पावून, १९ असत्वे पाहिले,
२० सर्व योगींनी, २१ सिद्धि, २२ प्राप्त होऊन, २३ क्षणी, २४

चण्मासाः उत्तरायणम् तत्र [काले] प्रयाताः ब्रह्मविदः
जनाः ब्रह्म गच्छति. ॥ २४ ॥

भातु अग्निज्योतीचा प्रकाश । बाहेरी शुद्धपशु
आणि दिवसु । आणि सामासांमासि मासु । उत्तर-
ायण ॥ २५ ॥ येसिया समयोगींची निर्देयी । कोहोनि
जे वेह ठेविली । ते अक्षयि होती । मोक्षविद ॥ २६ ॥
अवधारीं या धनुर्धरा । जेव्हावरी सामर्थ्य वया अ-
सरा । तेथींचि हा उजू मार्ग स्वैपुरा । नामचा पै
॥ २७ ॥ एष अग्नी हें पदिकें धोयतरे । ज्योतिर्मय हें
दुसरें । दिवस जणें तिसरें । चौथें शुद्धपक्ष ॥ २८ ॥
आणि सामास उत्तरायण । तें वरचीक या सोर्येव ।
येणें सौपुज्यासिदिसवन । पावली योगी ॥ २९ ॥ हा
वत्सम काळ जाणिजे । पातें अंधिरावि मातुं म्हणिजे ।
आतां अकाल तोही सहजे । सांगोन आहूक ॥ ३० ॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः चण्मासा दक्षिणायनम्
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते २५

अन्वय—धूमः, रात्रिः, तथा कृष्णः, चण्मासाः दक्षि-
णायनम् तत्र [काले] योगी चान्द्रमसं ज्योतिः
प्राप्य निवर्तते. ॥ २५ ॥

तरी प्रयाणाचिया अवसरें । ज्योतिर्योगीं धुमों । तेचें
अंतःकर्णी जाधारें । कोहलें ठाके ॥ २६ ॥ सर्व-
द्रियां कोहल पडे । स्मृति समामासि बुडे । मग
होव वेई । कोडे प्राण ॥ २७ ॥ अग्नीचें अग्निपण
जाये । मग तो धूमचि अवचा होवे । तेचें चेतना
मिचिली' ठाये । वारीरींची ॥ २८ ॥ जेव्हे चंद्रायण
आभाळ । सैद्ध दादे सैजळ । मग पैद्ध ना कजिकें ।
ऐसें साईलें होव ॥ २९ ॥ कां मरे ना सावध । येणें
जीवितासि पडे स्तब्ध । आपुण्य मरणाची मनीद ।
बेळु ठाणी ॥ ३० ॥ ऐसी मगपुढिकरणी । लमो-
वती धूमकुळाची कोवणी । तेथ जणें जोडकिने
सोहणी । धुमाचि 'बुडे ॥ ३१ ॥ हां ना हातींचे जे वेळी
जाये । ते वेळीं आणिका सामाची गोडी कै बाहे ।

मोक्षस, २५ पावरी, २६ तेजःपुत्रः प्रहर, २७ विना, २८ मोक्ष,
२९ जडरात्रि सत्वे अशुभ प्राणात्क्रमणाचा मार्ग, ३० वत्स-
कफ, ३१ मरानें, ३२ गति कुंडित, होतें, ३३ आण्णदळेकी,
३४ बाट, ३५ पाव्यानें युक्त, ३६ अक्षर, ३७ स्तब्ध, ३८
साजड, ३९ संश्लेष, ४० पुराची, ४१ मग, ४२ नाश होतो,

जो काळ, तो प्रसंगानुसार तुका सांगतो. ७ तर, हे महावीर! अर्जुना, ऐक. मरणकाळ समीप आला असतां केवटी पंचमहाभूते आपापल्या रस्त्याने जातात. ८ अशा मरणकाळ प्राप्त झाल्या असतां बुद्धीला आति मिळत नाही, स्मरणशक्ति अंधळी होत नाही, व मनही मरत नाही. ९ ज्याने महाभावनाचा अनुभव घेतला आहे, तोच त्या महाभावा अंतर्योगी उपभोग घेतो, म्हणून हा सगळा प्राणसमुदाय धरणसमयी टवटवीत दिसतो. १० अशा रीतीने हा समुदाय साक्ष्य असतो; व ज्याला भरेपर्वत इंद्रियांची मदत असते, असें साद्य जठराग्नि प्रदीप्त असला म्हणजेच मिळते. ११ पहा कीं, बाह्याने किंवा पाण्याने ज्या वेळेस दिव्याच्या प्रकाश नाहीसा होतो, त्या वेळेस आपली दृष्टि वियमान असताही तिला कांहीं दिसने का ! १२ त्याचप्रमाणें, देहावसानाच्या वेळेचा वात वाढल्याने शरीर आंतबाहेर कण्वने व्याप्त होतें, त्या वेळेस जठराग्निचें तेज विसून जातें, १३ त्या वेळेस प्राणाला अवधान नसतें, मग बुद्धि असूनही काय करणारा! म्हणून अभीक्षिणच देहांत चेतना रहात नाही. १४ हें पहा-शरीरातील जठराग्नि जर नाहीसा झाला, तर तो देह नसून ओला चिखलच होय. अशा वेळेस साधक आपल्या आयुष्याची वेळ अंधेरीत सोपवीत बसतो. १५ मंतर पाठीमागील सर्व गोष्टीचें मरते समर्थी स्मरण होतें, मग देह टाकून स्वर्गाकडे निघतों कसे ! १६ इतक्यांत त्या देहांतील कफाच्या चिखलांत चेतना लुप्त गेल्यामुळे मागील व पुढील गोष्टीचें स्मरण नाहीच होतें. १७ म्हणून पूर्वी जो योगाभ्यास केला तो मरण वेळच्या आधी वाच पावतो; ज्याप्रमाणें आपण ठेविलेली वस्तु बिंबा हातांत घेऊन सोपव्याकरितां गेलें असतां ती दृष्टीस पडल्यावर असोदर बिंबा जावा त्याप्रमाणें. १८ आतां का सर्व गोष्टी राहू दे; झाला जठराग्नि हा मूळ कारण आहे, आणि मरणसमयी सर्व वस्तु त्या आग्निचेंच असतें. १९

अग्नि, स्योति, दिवस, शुक्लपक्ष व उत्तरायणाचे सहा महिन्यांपैकी एक महिना या काळीं

मरण पावलेले महावेत्ते लोक महाकाळा जाऊन मिळतात. ॥ २४ ॥

शरीराच्या भांत जठराग्नीच्या ज्योतीचा प्रकाश, बाहेर शुद्ध पक्षाचा पंचरवचा असून उत्तरायणातील कोणत्याही महिन्यांपैकी एक महिना, २२० अशा प्रकारे सर्व गोष्टींची तयारी असतां जे आपणां देह ठेवतात, ते ज्ञानी महास्वरूपी मिळतात. २१ मनुष्या, ऐक. या वेळेच्या योगाचें असें विलक्षण सामर्थ्य आहे, म्हणून मोक्षप्राप्तीकरितां स्वस्वरूपी येण्यास हा सरळ मार्ग आहे. २२ या मार्गांत जठराग्नि ही पहिली पावरी होय; आग्निचें घतेजपण ही दुसरी पावरी; दिवस ही तिसरी पावरी; शुक्लपक्ष ही चोथी पावरी असें समज; २३ आणि उत्तरायणातील सहा महिन्यांपैकी एक महिना ही जिन्याची चरबी पावरी, अशा क्रमानें गेल्यावर योगी मोक्षसिद्धिपक्ष पराका पावतो. २४ हा उत्तम काळ असें समज, आणि याला अर्चिरादि मार्ग असें म्हणतात. आतां, मरण्यास अव्यवकाळ कोणता तो प्रसंगानुसार तुका सांगतो. ऐक. २५

धूर, रात्र, तसाच कृष्णपक्ष व दक्षिणायनाचे सहा महिन्यांपैकी एक महिना अशा समर्थी मरण पावणारा योगी चंद्रलोकचे उपभोग भोगून पुढें न जातां परत येतो. ॥ २६ ॥

मरणसमर्थी कफवातादि दोषांच्या भरणें अंतःकरणेंत अंधार होऊन जातो. २६ सर्व इंद्रियांची गति कुंठित होते; स्मृतीला भ्रम उत्पन्न होतो; मन वेडाळून प्राण धोंडाळतो; २७ जठराग्नि विसून जातो, व त्याचा धूर चोहीकडे होतो, त्यामुळे शरीरातील ज्ञान दिसून जातें. २८ ज्याप्रमाणें चंद्राच्या आळ दाट व पाण्याने भरलेले डग आल्यावर घड अंधार ना प्रकाश अशी साजड पडते, २९ त्याचप्रमाणें, तो मरतही नाही व घाबराही नसतो अशा रीतीने शरीर नुस्तें पडले असतें, व आयुष्य हें मरणान्नी वेळ पडत असें. ३० अशा प्रकारे बुद्धि व इंद्रिचें यांच्या समीपता धूर अतिशय कोवतो, त्या वेळेस जन्ममर मिळविलेकें सर्व नाम नाम पावतात. ३१ हें पहा-हातने गेल्यावर मग पुनः काम होण्याची गोष्ट कशाका पाहिजे ! म्हणून

मृण्मणि प्रयाणी तव होये । येतुली दवा ॥ ३२ ॥
ऐसी देहाभातु स्थिती । बाहेरि कृष्णपद्म बरि राती ।
आणि सामासही चोडवती । दक्षिणायन ॥ ३३ ॥ इयें
पुनरावृत्तीचीं घराणीं । भावचीं एकवटती जयाचिया
प्रयाणी । तो स्वरूपसिद्धीची काहाणी । कैसेनि
आहे ॥ ३४ ॥ ऐसा जयाचा देह पडे । तया बोली
मृणोनि चंद्रवरी जाणें घडे । मग तेथूनि मागुता
बहुते । संसारा ये ॥ ३५ ॥ आम्ही भक्ताक जो
पांडवा । मृणितका तो हा जाणावा । आणि हाचि
धूम्रमार्ग गावा । पुनरावृत्तीचिया ॥ ३६ ॥ येर तो
अधिरादि मार्ग । तो वसतो आणि रसकयु । स-
विषीं स्वस्त चांगु । निर्वृत्तीवरी ॥ ३७ ॥

शुक्लकृष्णे गती होते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽवर्तते पुनः ॥ ३८ ॥

अन्वय—एते जगतः शुक्लकृष्णे गती शाश्वते मते हि ;
एकया अनावृत्तिं याति [च] अन्यया पुनः अवर्तते ॥ ३८ ॥

ऐसिया अनावृत्ति दोनी वाटा । एकी उजू एकी
अंधाटा । मृण्मणि बुद्धिपूर्वक सुमटा । दक्षिणायन
तुज ॥ ३८ ॥ कां के मार्गामार्ग देखावे । सावळ
टिकें चोळखावें । हिताहित जाणावें हिताचिकाणीं
॥ ३९ ॥ पाहें पां नाव देखातां बरवी । कोणी आठ
माली काय अंधाची । कां सुपथ जाणोनि अंधाची । नि-
गवळ असो ॥ ४० ॥ जो विष अमृत चोळखे । तो अमृत
काय सांडू शके । तेथि जो उजू वाट देखे । तो
अमृता न वचे ॥ ४१ ॥ मृणोनि पुढें । पारस्तावें
करें कुठें । पारखिळें तरी न पडे । अंगवस्त्रे कांहीं
॥ ४२ ॥ एवढीं देहातीं योग विरम । या मार्गांचे
आहे संभ्रम । जमैं अम्बासिलियाचें हन काम ।
जार्हक बांवा ॥ ४३ ॥ जरी अधिरादि मार्ग चुककिया ।
जवळें धूम्रपथें पहिलिया । तरी संसारपांतीं अंत-
र्लिपी । भवर्तचि असावें ॥ ४४ ॥ हे साव्यास देखोनि

१ रात्र. २ वोग. ३ चंद्रलोकी. ४ फिर. ५ वस्ती असलेला.
६ सोपा. ७ सर्वथा. ८ मोक्षार्थक. ९ सरळ १० आठवाट
११ खोल पाण्यांत. १२ आठमागोतः अर्ण्यांत. १३ खोटे. १४
संकटांत. १५ संकट. १६ अंति. १७ जोळः रांग. १८
जुंफण्याने. १९ फिरत. २० स्पष्टीकरण केले. २१

मोठे । आतां कैसेनि पां एकवेळ फिडे । मृणोनि
योगमार्ग गोमटे । मोघिके दोन्ही ॥ ४५ ॥ तव एकें
जहात्वा जाहले । आणि एकें पुनरावृत्ती वेईले । परि
देवगत्ता जो लाहिले । वेहातीं जेणे ॥ ४६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाऽर्जुन ॥ ४७ ॥

अन्वय—अर्जुन, पार्थ सृती जानन् कश्चन योगी
न मुह्यति; तस्मात् [त्वं] सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः भव ॥ ४७ ॥

ते वेळीं मृणितकें हें मण्डे । बांवां भवचटें काय
पावे । देह त्यानीं वेस्तु होआवें । मार्गेच कीं ॥ ४८ ॥
तरी आतां देह असो अथवा जावो । आम्ही तों
केवळ वस्तुचि आहों । कां जें दोरी सर्पत्व पावो ।
दोराचिफडुनी ॥ ४९ ॥ मज तरंगपेण असे कीं नसे ।
ऐसे हें वदकाप्रति कहीं भासे । तें अर्हेतव्हां जेंसे ।
तेसें वदकाचि कीं ॥ ५० ॥ तरंगाकारें न जन्मेचि । ना
तरंगलोपे निमेचि । तेथि देहीं जे देईचि । वस्तु
जाहले ॥ ५१ ॥ आतां शरीराचें तयाचिया ठाई; आठ-
नांवही सरकें नाहीं । तरी कोणें काळें काई । निमे तें
पाहें पां ॥ ५२ ॥ मग मार्गांत कासया घोडावें । कोणें
कोटूनि कें जावें । जरी देवाकाळादि आचवें । आप-
णाचि असे ॥ ५३ ॥ आणि हां या घटु जे वेळीं फुटे ।
ते वेळीं तेथिचें आकाश कासे गीट वाटे । वाटा
लागळें तरी रागना भेटे । येरवीं जुके ॥ ५४ ॥ पाहें पां
ऐसें हन आहे । कीं तो आकाशचि जाये । येरगगम
तें गमनीचि आहे । घटवाहि आधीं ॥ ५५ ॥ ऐसिया
बोधाचेनि सुरवाटें । मार्गामार्गांचें संकटें । तया
सोहसिद्धीं न पडे । योगिवांसी ॥ ५६ ॥ याकारणें पंडु-
सुता । बुदां होआवें योगयुक्ता । तेमुळेनि सर्वकाळीं सा-
म्येता । अर्पेसमा होईल ॥ ५७ ॥ मग भक्तयेय भक्तयेव्हां ।
देह असो अथवा जावा । परि । अवर्धो नित्य ब्रह्म-
भावाविषय नाही ॥ ५८ ॥ तो कल्पादि जन्मा नांगवे ।
कल्पातीं मरण नांगवे । माजि स्वर्गसंसारामेनि
अकस्मात्. २२ ब्रह्मरूप. २३ वाट. २४ वाटेक तेव्हां,
केव्हाही. २५ सोरेंने. २६ मी ब्रह्म नसा अनुभव जाके-
त्वास. २७ ब्रह्मरूपता. २८ जावोआप. २९ निष्प्रतिबंधाक.
३० न सांगे. ३१ न पुढे.

मरणसमयी जशी दशा प्राप्त होते. ३२ याप्रमाणे देहां-
तीक आंतली स्थिति असून बाहेर कृष्णपक्षाचा पंजर-
बद्ध असतो, व त्यांच रात्र आणि दक्षिणायनांतीक सदा
महिन्यांरीकी एक महिना ही प्राप्त होतात. ३३ हे सर्व
जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पाहणारे योग ज्यांच्या मरण-
समयी एके ठिकाणी येतात, त्यांच्या कानी मोक्षप्राप्तीची
गोष्ट कोटून पडणार ! ३४ अशा वेळेवर ज्यांचे देहा-
बलान होते, त्याका, तो योगी असल्यामुळे, चंद्रलोका-
पर्यंत जाता येते मग तेथून परतून तो फिरेल जन्म-
मरणाच्या फेऱ्यांत पडतो. ३५ हे पाहून, आम्ही मर-
णास अयोग्य काळ म्हणून जो म्हटला, तो हाच असे
समज. जन्ममरणाच्या गोदास नेणारा धूम्रमार्ग हाच
३६ याच्याशिवाय दुसरा जो अर्विरादि मार्ग, तो
मरवर्तनीचा, सोपा, अति उत्तम व अगदी सुलभ
असून मोक्षापर्यंत नेलेला आहे. ३७

या जगाच्या शुद्ध आणि कृष्ण ह्या दोन
गति निरंतर म्हणून संमत आहेत. एका
गतीने जाणाराला परत येणे शक्य नव्हतं नाहीं,
आणि दुसऱ्या गतीने जाणाराला पुनः परत
येणे शक्य. ॥ २६ ॥

असे हे दोन मार्ग-एक सरळ आणि दुसरा वाकडा-
अनादि कालापासून चालत आलेले आहेत. म्हणून, हे
महावीरा, ते तुला बुद्धिपुरस्सर दाखविले. ३८ कां की,
त्या मार्गांपैकी यांगला कोणता व वाईट कोणता हे
तुला दिसावे, आणि खरे कोठे ओळखून, आपले हित
खाबून घेण्याकरितां [त्यां] हित व अहित यांचाही
विचार करावा. ३९ हें पहा-उत्तम अशी नांव पाहि-
ल्यावरही अयोग्य देहांत कोणा उबी घालील काय ?
किंवा राजमार्ग टाकून आडमार्गास जाईल काय ?
४० जो विष आणि अमृत ही दोन्ही ओळखतो,
तो अमृत टाकील का ? त्याचप्रमाणे, जो सरळ मार्ग
पहातो, तो आड मार्गीला जाणार नाही. ४१ म्हणून
प्रथम सत्य-सौत्याची पारख करावी. ती पारख
झाली म्हणजे मग तो संकटांत पडत नाही. ४२ बाकी
मरणसमयी ह्या मार्गाची प्राप्ति होण्याकडे मोठमोठ्या
संकरांची मोठी मीतिच आहे. अंतर्काळी याची प्राप्ति
झाली म्हणून जन्ममर जी अग्रास केला तरी ते
सर्व व्यर्थ होते. ४३ जर अर्विरादि मार्ग शुक्ला
आणि तो योगी अकस्मात् धूम्रमार्गांत पडला, तर
जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत श्रुत फिरत असतो. ४४
अशी ही मोठाळी संकटे पाहून, ती बळका कष्टाने

दूर होतील म्हणून दोन्ही योगमार्गांचे वांगळे स्पष्टी-
करण केले. ४५ एका मार्गाने योगी मोक्षाला जातो,
आणि दुसऱ्या मार्गाने जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पडतो;
परंतु देहावमानाच्या वेळेस प्राक्तनानुसार ज्याला जो
प्राप्त होईल तो बरा. ४६

अर्जुना, हे मार्ग जाणणारा कोणताही
योगी मोक्षांत पडत नाही; यास्तव सर्वकाळ तूं
योगयुक्त हो. ॥ २७ ॥

अकस्मात् कोणत्या वेळेस काय प्राप्त होईल याचा
कांही नेम आहे ! म्हणून ही गोष्ट राहू दे. तर दे-
हांती ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्यास मार्गच कसाळा इत्या ?
४७ तर मग देह राहो अथवा जावो. आम्ही केवळ
ब्रह्मच आहो असे झाली समजतात. कारण, दारीवरील
साऱ्या भास जसा दारीचे सत्यत्व असल्यावर दारीचे
ज्ञानासह व्यर्थ होती; ४८ आपल्यावर लढा येतात
किंवा नाहींतशा होतात, याचा पाण्याला कधी भास
होता काय ? कारण ते केव्हाही पाहिले तरी पाणीच्या
पाणीच कायम असते; ४९ ते पाणी लढा उत्पन्न
झाल्यामुळे जन्म पावत नाही, किंवा लढा नाहींतशा
झाल्यावर ते नाश पावत नाहीं. स्थाप्रमाणे, देहांत
राहून जे देहाधुद्धां ब्रह्म झाले ! २५० देहासकट ब्रह्म
झाल्यावर त्यांच्या ठिकाणी देहाचे सुषते बाडनांव
सुद्धां रहात नाही. मग असे पहा की, कोणच्या वेळेस
कशाचा कथ होतो ! ५१ जर देह, काळ इत्यादि
गांधी आपणच होऊन राहिला आहे. तर मग ब्रह्मप्रा-
प्तीच्या मार्गाचा शोध कां करावा ? व कोणीकडून
कस जावे ? ५२ आणि ज्या वेळेस घट फुटते, त्या
वेळेस त्यांतील आकाश नीट मार्गीला लागल्यावरच
आकाशाकडे भेटते, नाहीं तर चुकते कीं काय ? ५३
हें पहा-खरी गोष्ट अशी आहे की, त्या घटान्या
आकाशाचाच नाश होतो; येरव्ही घटाकाश हें घटनिर्माण
होण्याचे पूर्वीपासून मूळचेच आकाशरूपी आहे. ५४
अशा ज्ञानाच्या साधनाने, आपण ब्रह्मच आहो असा
अनुभव आलेल्या योग्यास वांगल्या व वाईट मार्गांचे
संकट पडत नाही. ५५ यास्तव, हे पांडुपुत्रा, तूं
योगयुक्त हो त्या योगाने तुला नेहमी आपोआप
ब्रह्मस्वरूपतः प्राप्त होईल. ५६ मग बाटेल त्या दि-
काणी व वाटेकडे वेढा देह असो वा जावो परंतु नि-
प्रतिबंध न नित्य अशा परब्रह्मस्वरूपाला अंतर
पडणार नाही. ५७ तो सृष्टीच्या आरंभा जन्माकडे
येत नाही, सृष्टीच्या अंती मरण पावत नाही, व सृष्टी

कायचें । झकडेंत ॥५८॥ येनें मोर्नें जो योगी होये ।
तयासीचि या बोधाचें नटोपण आहे । कां जे योगासनें
पेखुनें पावें । निजरूपा ये ॥५९॥ पै ना हुंदादिकां
देवां । जयां सर्वस्वें स्वर्गा गाजली रागिण्ये । तें सां-
ठणें मानूनि पांडव । कावळी जो ॥६०॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु वैद्य
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रविष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् २८.

अन्वय — वेदेषु, यज्ञेषु, तपःसु, दानेषु च यत्पुण्यफलं
प्रविष्टम्, तत्सर्वं इदं विदित्वा अत्येति न आद्यम् परं
स्थानम् एव उपैति. ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सारकब्रह्मयोगो नाम
अष्टमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

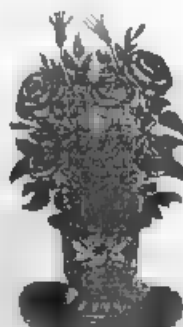
जरी वेदाभ्यसनाचें जाळें । जघना पक्षाचें भेल-
चि विकळें । कीं तपदानाचें जोडळें । सर्वस्व इन
जें ॥६१॥ तया आद्यचां पुण्यांचा मळा । मार
भीसोचि जया ये फळा । तें परब्रह्म निर्मळ । सांठि

१ मोर्नें, २ फसत नाही. ३ झकडासि, ४ तोखन.
५ नत्कर्म, ६ त्याग्य; ओवाहन टाकलेचें. ७ दूर कोटी,
८ व्यापून, ९ बरोबरीन होवें. १०. बरोबरीनें ११

न सरे ॥६२॥ जें निस्कारवाचेचि मावें । बघमेचा
कांटांका न विसे धावें । पाहा पां वेदव्यादि
साधनें । जया सुखा ॥६३॥ जें विटे ना सरे । भोगी
तयाचेचि पैबाचें पुरे । पुढली महासुखाचें सोचरे ।
भार्यडचि ॥६४॥ ऐसें दृष्टीचेचि सुखपणें । जयासी
भेंदडाचें वेसणें । जें कसमसोही भांगणें । मोदेचि
एका ॥६५॥ तयासें योगीश्वर भेंकोकिळें । दिखीचे-
नि हीं तपुळें । अनुमानली कौतुकें । तंव हेंकार
भीबचे ॥६६॥ ज्या तया सुखाची किरीटी । कर-
गियां गा पोंवटी । परब्रह्माचिये पासी । भाकवली
॥६७॥ ऐसें चराचरीकभाग्य । जें भेंदोसां आराधने
योग्य । भोगिबांचें भोग्य । भोगभन जें ॥६८॥ जो
सकळकळांची कळा । जो परमानंदपुतळ्य । जो
जिवाचा जिर्णहाळा । विद्याचिचा ॥६९॥ जो सर्वज्ञ-
तेचा बोकावो । जो छद्मचकुळीचा कुळदिचा । तो
जीकृष्णभी पांडव । प्रसीं बोकिळा ॥७०॥ ऐसा
कुरखेत्री वृत्तांतु । संवजो रावासी जसे सांगतु ।
तेचि परिवेसा पुढारी भातु । ज्ञानदेव म्हणे ॥७१॥

इति श्रीज्ञानेश्वरविरचितायां भागवतदीपिकायां
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्लोक २८, ओम्वा २७१.

इच्छेनें, १२ मरणांतर, १३ संभर यव करणाराळा, १४
स्वाधीन, १५ दिव्य, १६ मटकडीनें, १७ सक्षम, १८ वाटे,
१९ पावरी, २० ब्रह्मदेव व शंकर यांना, २१ कथन,

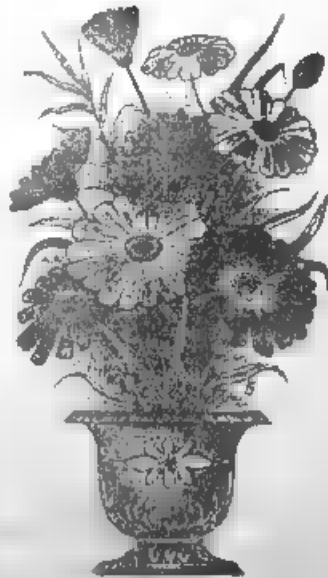

क्या स्थितीत स्वर्ग व संसारसुख यांच्या मोहाने कधी फसत नाही, ५८ या बोधानेच जो योगी साधक असतो, त्यालाच या बोधाची फलप्राप्ति होते. कारण, तो विषयोपभोगाला तोलून पाहून ब्रह्मरूपाला मिळतो. ५९ हे पहा अर्जुना, इंद्रादिक देवांना स्वर्गात नेहमी सर्व प्रकारचे सुखांचा उपभोग मिळतो, ते सुख त्याच मानून तो दूर लोटतो. २६०

[ब्रह्म, अभ्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ व मरणकार्त्ता भगवन्वितन कसे होते] हे सर्व पूर्वेपणें समजल्यावर, वेद, यज्ञ, तप आणि दान ह्यांच्यापासून जी पुण्यफलप्राप्ति सांगितली आहे, तिचें अतिक्रमण करून, आद्य व उत्कृष्ट अशा स्थानाला तो प्राप्त होतो. ॥२८॥

जरी वेदांचें अध्ययन करून वैदिक शाळा, अथवा यज्ञ करून पुण्य पेटून ठेविलें, किंवा तप आणि दान करून पुण्य जोडलें, ६१ अशा प्रकारचा सर्व पुण्याचा मूळा चरी फळाच्या भारानें व्यापून गेला, तरी त्या निर्मळ ब्रह्माची बरोबरी कोणाच्यानेही कर-

त नाही. ६२ जें नित्यानंदाच्या तुलनेनें तालम्यात घातले असतां लहान दिघतें, व ज्याच्या प्राप्तीकरितां वेदयज्ञादि साधनें करावी लागतात; ६३ जें स्वर्गसुख विटत नाही व संपतही नाही, भोगणाराच्या इच्छा पूर्ण करते, व जें महासुखाचें (ब्रह्मसुखाचें) धाकटें मानक्य होय; ६४ अज्ञाप्रमाणें वरकांती दिवणारें तें सुख, व जें मरणानंतरच प्राप्त होतें, आणि जें संभर यज्ञ करूनही साध्य होत नाही, ६५ तें स्वर्गसुख, योगीश्वर दिव्यदृष्टीच्या अटकळीनें व कौतुकानें पाहू नये असें असतां त्यांना ब्रह्मसुखाच्या पुढें सूक्ष्म वाटतें. ६६ यज्ञ, अर्जुना, त्या स्वर्गसुखाची पावरी करून ते ब्रह्म-पदावर चढतात. ६७ याप्रमाणें, स्थावरजंगमाचें मुख्य माग्य, जें ब्रह्मदेव व शंकर यांनी आराधना करण्यास योग्य, व जी योग्याची उपभोग घेण्याची वस्तु, ६८ जो आद्यज्ञानस्वरूप, जो परमानंदाची केवळ मूर्ति, जो सर्व विश्वांतील प्राणिमात्साचें जीवन, ६९ जो सर्व ज्ञानाचा विव्हाका, व यादवकुळाचा कुबजोपक असा जो श्रीकृष्ण, तो अर्जुनाला बोलला, २७० असा कुबजेनां-तील कवामाव संचय धृतराष्ट्राच्या शोफता क्षात्रा. ज्ञानदेव म्हणतात, ती कथा पुढें ऐका. २७१

Handwritten signature or mark.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय नववा.

तरी अवधान वेकलें दीजे । मग सर्वसुखासि
वात्र होइजे । हें प्रतिशोभार माहें । उचळ आहका
॥१॥ परी प्रौढी न कोळें होची । तुम्हा सर्वज्ञाच्या
समाजी । देवाचे अवधान हे माही । विभवणी
सकगीची ॥२॥ कां जे कळेयाचे कळे सरती । मनो-
रक्षाचे मनोरथ पुरती । जरी माहेरें श्रीमंतें होती ।
तुम्हाऐसीं ॥३॥ तुमचे का दितिवेयाचिये कोळें ।
सासिजके प्रसन्नतेचे मळे । ते सावळी देवाणि कोळें ।
मांतु जी मी ॥४॥ प्रभू तुम्ही सुखानुताचे कोहो ।
म्हणोनि आम्ही आपुणिया स्वेच्छा कोळावो काहों ।
तेवही जरी सकगी करूं विहों । तरी निवों कें पा
॥५॥ पातरी पाळक बोवडां बोकीं । बांकुर्बा विष्ट-
का पावकीं । ते चोजें करुनि मावकीं । रिसे जेवीं
॥६॥ तेवीं तुम्हां संतांचा पविर्वावो । कैसेनि तरी
आम्हांवरी हो । बा बहुधा बांकुणिया जी आहों ।
सकगी करित ॥७॥ बांकुनि मागिये बोळतिये यो-
ग्यते । सर्वज्ञ मंत्राद्वय ओते । काव घडवावरी सार-
स्वतें । पडों सिकिये ॥८॥ अवधार आचडे तेसवीं
पुंड्रें । परि महातेजीं न मिरवे काय करूं । जसु-
खाचिया ताटीं योगें । ऐसी रससोय कैची ॥९॥
हां हो हिमकैरासी विजयें^१ । कीं नाहापुढें आहक-
कलें । तेनिवाम्नी केनें । हें कहीं जाची ॥१०॥ सांगा

परिमळें काय तुरबींचें । सागरे कवणे ठावीं नाहाचें ।
हें गगनवि भीडे जावचें । ऐसा एवोहूँ कैचा ॥११॥
तेसें तुमचें अवधान भेजे । आणि तुम्ही म्हणा हें
होवें । ऐसे वक्तृत्व कवणा आहे । जेजें रिझा तुम्ही
॥१२॥ तरि विवर्गगैदितिया गैमस्ती । काय
हातिबेनें न कीजे नारती । कां पुढेंही
अपारेंती । अर्जु नेदिजे ॥१३॥ प्रभू तुम्ही
महेशाचिया मूर्ती । आणि मी तुवळा अर्चितसें
भक्ती । म्हणोनि कोळ जप्ती गंगार्वेती । सप्ली स्वी-
काराक कीं ॥१४॥ बाळक बापाचिये ताटीं रिजे ।
आणि बापातेंच जेवजं कावो । कीं तो संतोषकेनि वेगें^२ ।
मुखाचि चोडची ॥१५॥ तैसा मी जरी तुम्हांप्रती ।
चोंवटी करितसें बाळगती । तरी तुम्ही संतोषिये
ऐसी जाती ३ प्रेमाची असे ॥१६॥ आणि तेजें आपु-
केपणाचेनि मोहें^४ । तुम्ही संव वेतेंके असा बोंहें ।
म्हणोनि केळिये सकगीचा नोहे । आर्मार तुम्हां
॥१७॥ अहो सान्नेयाचें कागतां धोंटे । तेजें अवि-
कचि पान्हा फुटे । रोवें^५ प्रेम दुर्णवेंटे । पविचलेंयो-
चेनि ॥१८॥ म्हणकवि मज केंडुरबाचेनि बोळें ।
तुमचें हृपादपन निदेंके^६ । तें वेईलें ऐसें जी जाण-
वळें । बाकागीं बोळिलों मी ॥१९॥ वेचुचीं पादिनें
पिकविजत आहे चेपेंभीं । कीं चारया चरित आहे

१भावक म्हणून जो वृत्ति आहे, तिचे. २ कृपादृष्टीच्या.
३ अरास आहे. ४ मिकेकायलो. ५ [मी] कोटें वृत्त
म्हणें १ ६ वेण्यावाकण्या. ७ कौतुक. ८ प्रीति. ९ इच्छा.
१० आपणासारखे. ११ घडे पाठ करून. १२ सरस्वती-
पुत्राचे. १३ तेवढा. १४ कावणा. १५ बाई. १६ पाकनि-
प्यासि. १७ पंढराळा. १८ पंथ्यानें वारा वाळवें. १९
सास प्यावा. २० मारक. २१ मोठी वस्तु. २२ वृत्त हो-
इक. २३ प्रकाशमय करणाऱ्या. २४ सुखीका. २५ काळ-

वासीनें. २६ चूकभर पाण्याने. २७ समुद्राळा. २८ नि-
शुद्धीची पाने. [प्रसंगविशेषी, मोक्षकराळा बाह्येस दिव्य-
पत्र न मिळाल्यास निर्गुंडीची दलें वाहतात.] २९ आगनें. ३०
विनोद. ३१ अभियानाजें. ३२ स्वीकार केला. ३३ मज्जत
प्रकरांनी. ३४ उष्णार. ३५ वासराचें. ३६ दुदवी. ३७
शागावण्याने. ३८ दुष्टद होतें. ३९ अमृत मियकराच्या. ४०
निजकळे. ४१ नावें झालें. ४२ आधीत. ४३ दिमी आहे.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय नववा.

श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात, “श्रोतेहो, ऐका. मी प्रतिहा-
पूर्वक हें स्पष्ट सांगतों की, तुम्ही एक लक्ष इच्छे दिलें
तर सर्व सुखात्म प्राप्त झाल. १ पण तुम्हां सर्वज्ञाच्या
समोरुन मी हें आज्ञेतनें बोलत नाही हो ! ‘तुम्ही
कस या’ ही माझी तुम्हांला कडिवाळपणाची विनंती
आहे. २ कारण, तुम्हांसारखी संपन्न माहेरघरें अस-
त्यावर, आवड म्हणून जी एक वृत्ति आहे तिची दे-
खील आवड पूर्ण होते, आणि मनोरथाची देखील
इच्छा तृप्त होते ! ३ तुमच्या कृपादृष्टीच्या जोश्यानें
नहांत आलेल्या प्रसन्नतेच्या मळ्याची धंदगार सावली
पाहून, अमलेका असा जो मी, तो त्या ठिकाणी वि-
भांति घेतों. ४ महाराज, तुम्ही सुखामृताचे मोहन
जाही; म्हणून आम्ही आपले इच्छेप्रमाणें स्वातंत्र्य-
दावें असें म्हणतो. येथेही जर तसें करून घेण्यास
तुमच्याशीं सलग्नी करण्यास भिळ लागलों, तर आम्ही
सुप्त तरी न्हावें कोठें ? ५ किंवा बालकाच्या बोवड्या
बोळांनीं व बेव्यावाकण्या चालण्यानें व्याप्रमाणें कौतुक
मानून जाई जागृत पावते, ६ व्याप्रमाणें तुम्हां संत-
जनांची प्रीति कोणत्या तरी शीतीनें मजवर आली, या
पुर्व इच्छेनें मी तुमच्याशीं सलग्नी करीत आहे. ७ वा-
खिवाय तुमच्यासारख्या सर्वज्ञ श्रोत्यांची माझ्या बोळ-
ण्याच्या सुसत्या शोभयतेवर प्रीति बसणार नाही.
सरस्वतीपुलाका धडे पाठ करून विद्या संपादन
करावी लागते काय ? ८ पहा की, पाहिजे तेवढा
मोठा बरी कायवा अचका, तरी सूर्यप्रकाशापुढें
साचें तें तेवढ पडेक काय ! तसेंच अमृतरूप
साटांठ वाडण्याबोणी पाकनिष्पत्ति कोणती आहे ? ९
जहो, ज्यानें बंडं किरण जाहेत, असा चंद्राका पं-
क्यानें वारा पाकचें, किंवा घुस्वराका गमन ऐकविचें,

तसेंच दामिण्याला असंकार चालणें असें कोठें होईक
का ! १० परिमळानें कसावा वाच घ्यावा ! समुद्रानें
कसात न्हावें ! आणि हें आकाश ज्यांत मावेक असा
मोठी वस्तु कोणती आहे सांगा बरे ! ११ त्याचप्रमाणें,
तुमचें अवधान तृप्त होईक, आणि तुम्ही मजें न्याया
की, ‘ही गोष्ट खरी,’ असें तुम्हांला तृप्त करण्याबोवें
वक्तृत्व कोणाचें आहे ! १२ म्हणून, सर्व जण प्रकाश-
मय करणाऱ्या सूर्याला काळवातीनें आरती करूं
नये कीं काय ? किंवा समुद्राला जुळकाभर पाण्यानें
अर्थ देऊं नये का ? १३ महाराज, तुम्ही केवळ सं-
कराची मूर्त आहां, आणि मी गरीब तुमची मर्जीनें
पूजा करीत आहे. म्हणून बोळाच्या देवणी माझ्या
बोळरूपी निर्गुंडीचा तुम्ही स्वीकार करणार नाही काई
१४ लहान मूक बापाच्या ताटांत जेबावाका वसून
बापालाच जेवूं घालतें, तेव्हां तो संतोषभरानें आपलें
टांड घांस घेव्वाकरितां पुढें करतोच, १५ त्याचप्रमाणें,
मी जरी तुमच्याशीं बालकाप्रमाणें विनोदानें वर्तन क-
रितों, तरी तुम्हांला त्या माझ्या वर्तनापासून आनंद
साला पाहिजे, असा प्रेमाचा गुण आहे ! १६ आणि
त्या आपलेपणाच्या अस्मिमाननें तुम्ही संतजनांनीं क-
तुत प्रकारांनीं मळा ‘आपला’ असें म्हटलें आहे; म्ह-
णून माझ्या या सलग्नीचा आपणांस विषाद होणार
नाहीं. १७ जहो, वासरानें दुशी दिल्यावर गाईला ज्या
प्रमाणें अधिकच पान्हा फुटती, त्याप्रमाणें, अत्यंत प्रिय
जो अनुप्य असतो त्याच्या रागावण्यानें प्रेम दुपट होई !
१८ म्हणून, मज केंकराच्या बोवड्या बोळांनीं तुम-
निजकेलें कृपाकृपण जाणें झालें, जसें जाणून मी
रहों. १९ येथेही चंद्राचें चांदणें कोणी आदीत पाह-
विकविलें आहे काय ? किंवा बाण्याला बाह्याकरितां

बाहणी । हाही गमनासि गंवसणी । बाकिजे केवीं ॥२०॥ आह्का पाणी बोधिजाँवे न करे । भवनीतीं मापुकी न रिगे । तेथिं काजिके व्याख्यान निगे । देकोनि जवाते ॥२१॥ हे असो खजनाई जियेबाजे । अक्ष मावळकेवा निवांतु निगे । तो गिताथुं मन्हाटीया बोकिजे । हा पाँहु काई ॥२२॥ परि ऐसिबाही मज धिक्सा । तो पुढतिबाधि येकि आशा । जे धिटीया करुनि भवीदासा । पढियंतया होभावे ॥२३॥ तरि आतां चंद्रापासोनि निववितें । जें अमृताहुनि जीववितें । तेजें भवघाते कीजे वावतें । मनोदया माझिया ॥२४॥ कां जें दिठिकां तुमचा वरुवे । तें सकळार्थ सिद्धिसती पिळे । वेष्टवीं कोंमेका हप्तेषु झुळे । जरी उदास तुम्ही ॥२५॥ सहजें तरी अवधारा । वकृत्वा अवधानाचा होव चारा । तरी बोंदें पेकरी अक्षरा । प्रमेयाची ॥२६॥ अर्थ बोळाची वाट पाहे । तेथ अभिप्रावोधि अभिप्रावातें दिवे । आवाचा फुकीरा होत जाये । मतिवरी ॥२७॥ म्हणुनि संवादाचा सुवाचो देळे । तन्ही इहयाकाळ सारस्वतें वेळे । आणि ओता दुखितातरि वितुळे । मांढका रसु ॥२८॥ अहो चंद्रकांत जवता कीर होये । परि ते हातवटी चंद्रीं कीं आहे । म्हणजनि वळा तो वळा जोहे । ओतेनिविण ॥२९॥ परी आतां आमुतें गोठ करावें । ऐसें तांडुळीं कासया विनवावें । साहजेठिथीं काह् प्रार्थवें । सूत्रधारतें ॥३०॥ तो काय बाहुकिपांथिया काजा ताचवी । कीं आपुळिये जाणियेची कळा बाहवी । म्हणजनि आम्हा या देवीं देवी । काय काज ॥३१॥ तंव श्रीगुरु म्हणती काह् जाहकें । हें समस्तही आम्हां पावळें । आतां सांगें तें निरोपिलें । नारायणें ॥३२॥ येथ संतोषोनि निवृत्तिदासें । जी जी म्हणजनि उचहासें । भवधारा ओकृण्य ऐसें । बोकते जाहके ॥३३॥

१ गति, २ पातळ करवें, ३ रजी, ४ मावारी येतें, ५ वेद, ६ ज्योतिष, ७ अधिकार, ८ इच्छा, ९ अतिपणा, १० तुमच्यासारखांची, ११ रुपादिति, १२ केवार्थाचा, १३ अक्षुळ वारा सुटका असता, १४ मावळानाची, १५ मृति होतो, १६ कळसुत्री वाहुल्यांनी, १७ उलटवें, १८ वट, १९ वानाचे आदिकारण, २० शुद्ध, २१ पूर्ण

जीमगवानुभाव--

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽनुभाक् ।
अनसूय—१४ शाला [त्वं] अनुभाव मोक्षयसे, [तत्] इदं ॥ गुह्यतमं ज्ञानं ते अनसूयवे विज्ञानसहितं प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥

नातरि अणुणा हें कीर्तें । पुढती सांगिजेक गुज । जें हें अंतःकरणीचें गुज । जिवाचिये ॥३४॥ वेजेंसांगें जीवाचें ॥३५॥ दिवें कोळावें । मग गुज कां पां मज सांगवें । ऐसें कांही स्वभावे । कल्पिणी जरी ॥३६॥ तरी परिऐसीं गा प्राज्ञा । तूं आस्थेचीच संज्ञा । बोकिजिये गोडीची अवज्ञा । नेणसी कळें ॥३७॥ म्हणोनि गृहपण आपुलें मोडो । नरि न बोळणेंही बोळावें वडो । परि आमुचिये जीवीचें पडो । तुझ्या जीवीं ॥३८॥ अया थानीं कीर दूक गूढ । परि धानासीचि नव्हे कीं गोढ । म्हणोनि सैरो कं सेवितयाची चाढ । जरी अनन्य मिळे ॥३९॥ मुदोहुनि कीज कादिकें । मग निवोळीकिये मूरी पेरिकें । तरि तें सांडीचि-क्षेरी गेळें । म्हणो ये कायी ॥४०॥ आकाशीं सुर्मिजु जाणि शुद्धमती । जो अमिदकु अनन्यगती । पें गा गौण्वही परी तथाप्रती । पावळिये सुळें ॥४१॥ तरि प्रस्तुत आतां गुणीं इहीं । स्वांचून आनिज नाहीं । म्हणोनि गुज तरी तुझ्या हाथी । कपकं नवे ॥४२॥ आतां किती नावानोंका गुज । म्हणतां कोणें पावेक गुज । तरि ज्ञानें सांगेन सहज । विज्ञेनिंसी ॥४३॥ परि तेंचि ऐसेनि निवाडें । जेंस भेसकळें करे फुडें । मग काडिजे कोंबोवाडें । पारबुनिचा ॥४४॥ कां चांरुंवेमि सांडसें । बोंडिजे पय पाणी राजहसें । गुज ज्ञान विज्ञान ऐसें । बांदुनि देऊं ॥४५॥ मग वारे-चिया धोरेंसा । पडिबळा कोंडा कां मुरोचि जैसा । आणि कयांचा आपेसा । राखिवां जोवे ॥४६॥ तेंस

होवो, २१ मुखांतून, २२ तयार केलेल्या, २३ सांडकळ-दोवारी, २४ प्रकृत अंतःकरणाना, २५ नारंगार, २६ कंटाळकावें, २७ मळकान, २८ प्रापंचिक ज्ञानप्रसह, २९ जोडें, ३० फाडी वावून, ३१ पांथीचे, ३२ निरागें करतो, ३३ प्रवाहांत, ३४ राध.

कोणी गति दिली आहे का ? तसेच आकाशास कोणी गवसणी घातली आहे का ? २० ऐका: पाण्याला पाठळ कावें कायत नाही, आणि कोणी तयार झाल्यावर तें रवीनें कोणी घुसळीत नाही, त्याचप्रमाणे, ज्याला पाहून माझे व्याख्यान लाजल्यामुळे माझाच येते. २१ हें असो; ज्यापुढें वेदांचे शब्द कुठित झाल्यामुळे तेही ज्याच्या शब्देवर गाढ निद्रा घेतात, (ज्यापुढें वेदांची मति कुठित झाल्यामुळे तेही स्तब्ध राहतात,) तो गीतार्थ मी मराठी भाषेत वर्णन करावा असा माझा अधिकार आहे का ? २२ परंतु अशी स्थिति असतांही मला पुढच्या आक्षेप इच्छा उत्पन्न झाली. ती ही की, मन धीट करून तुमच्यासारख्यांची प्रीति संपादन करावी. २३ तर आतां, चंद्रापेक्षाही थंड करणाऱ्या व अमृताहूनही जीवन देणाऱ्या अशा अवधानानें माझ्या मनोरथाला पुष्टि या. २४ कारण, जर तुमची कृपादृष्टिरूप वृष्टि मजवर पूर्ण होईल, तर माझ्या बुद्धिरूप भूमीत सकलार्थरूप धान्य विकेल. ये-रव्ही जर तुम्ही उदास असाल, तर अंकुर आलेले ज्ञान सुकून जाईल. २५ वक्तृत्वरूप पांखराळा अक्ष-धानरूपी चाप मिळाल्यावर त्याच्या प्रत्येक अक्षररूपी अवयवाला अर्थरूपी पुष्टि येईल. २६ अर्थ हा शब्द बाहेर पडण्याची वाट पहात असतो; शब्द साहेर पड-ल्यावर त्यांतून अर्थावर अर्थ निघतात; आणि बुद्धीला नानाप्रकारचे श्लेष सुचूं लागतात. २७ म्हणून, संवाद-रूपी अतूकूल वारा सुटला असतां वक्तृत्वाच्या हृदया-काशांत ब्रह्मज्ञानाची वृष्टि होते; आणि जर ऐकणाराचें दुर्बल असलें, तर वक्तृत्वाला आलेला रस वितळून जातो. २८ अहो, चंद्रकांत मण्याला बाझर सुटतो ही गोष्ट खरी आहे; परंतु ही शक्ति एक चंद्राचेच ठिकाणी आहे. म्हणून बोलणारास श्रोत्याशिवाय किंमत नाही; २९ परंतु आम्हांला गोब करून घ्या अशी तांदुळांना विनंती करावी लागते का ? तसेच, कलसुर्ती बाहु-ल्यांना, 'आम्हांला नाचवा' म्हणून सूत्रधाराची विनंती करावी लागते का ? ३० तो सूत्रधार बाहु-ल्यांच्या कामाकरितां त्यांना नाचवीत नाही, तर आपली कुशलता दाखविण्याकरितां नाचवितो; म्हणून आम्हांला या उठाठेवी करण्याचें काय कारण आहे ? ३१ त्या वेळीं श्रीगुरुनिवृत्तिराज म्हणतात, "तुला इतकें उदास होण्याचें कारण काय झालें ? तुमैं सर्प बोललें

आम्हांला मान्य आहे; तर आतां श्रीकृष्णांनीं जें अर्जु-नास सांगितलें, तें सांग. " ३२ तेव्हां निवृत्तिदास ज्ञानदेव संतोष पावून बोल्या उक्तावाचें म्हणाले:-होय महाराज, ऐका. श्रीकृष्ण असें म्हणाले:-३३

श्रीभगवान म्हणाले:-जें जाणलें असतां तूं अशुभ अशा संसारापासून मुक्त होशील, असें हें अत्यंत गुप्त ज्ञान, निर्मत्सर असा तुला मी विज्ञानासहित सांगलों. ॥ १ ॥

अर्जुना, माझ्या अंतःकरणांतली अति गुप्त असें जें ज्ञानाचें आधिकारण, ते तुला पुनः सांगलों. ३४ आतां, अशा प्रकारें हें जीर्णें गुप्त फोडून तें तुला मी कां सांगलों अशी जर तुझ्या मनांत सहज शंका येईल, ३५ तर, बाबांरे, ऐक. तूं समजदार असून केवळ आस्थेची मूर्ति आहेस, आणि आम्ही जे तुला सांगलों, ते तूं मनापासून ऐकतोस; ३६ म्हणून, आमची गुप्त गोष्ट बाहेर पडली तरी पडो, आणि न बोलवायाची गोष्ट बोलवी जागली तरी जागो, पण आमच्या हृदयांतली गुप्त गोष्ट तुझ्या हृदयांत पडो. ३७ अरे, स्तनांत जरी दूध साठविलेले असलें, तरी त्याची गोडी स्तनाला नसते. म्हणून, जर एकनिष्ठ सेवन करणारा कस्त मिळाला, तर त्याची इच्छा पूर्ण होवो: ३८ मुळांतून पेरण्याचें बीं काढून तें तयार केलेल्या जमिनीत पेरलें, तर तें सांजळवडीवारी गेलें असें म्हणतां येईल का ? ३९ याकरितां, प्रसस्त अंतःकरणाचा, शुद्ध बुद्धीचा, निंदा न करणारा व एकनिष्ठ असा जर मनु असलें, तर त्याला आपली मनांतली गुप्त गोष्टही आनंदाचें सांगवी. ४० तर त्या गुप्तानीं संपन्न असा प्राप्ततुल्य बांचून कोणी नाही, म्हणून गुप्त अशी ही गोष्ट तुझ्या पासून जोरतां येत नाही. ४१ आतां वारंवार गुप्त गुप्त म्हटल्यामुळे तुला कंटाळवाणें वाटेक, तर आतां तुला प्रापंचिक ज्ञानांचे ब्रह्मज्ञान सांगलों. ४२ परंतु खरे किंवा खोटें नाणें एक ठिकाणी मिळकल्या-वर उयाप्रमाणें फांवी लावून निराळें करतात, त्याप्रमाणें ज्ञान व विज्ञान निराळें करून दाखवितो. ४३ किंवा राजहंस आपल्या चोंचोची सांडस करून दूध व पाणी निरनिराळें करतो, त्याप्रमाणें हें ज्ञान-विज्ञान तुला फुट करून सांगलों. ४४ म्हणजे मग, कोंडा व धान्य उपय-याकरितां वाऱ्यावर धरले असतां धान्याची खाकी सोडून रास होऊन कोंडा निराळा होतो, ४५ त्याप्रमाणें

जे जाणितलेवासांडी । संसारे संसाराचिचे गांडी ।
कानि बेसवी पांडी । मोक्षप्रियेच्या ॥४६॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिव सुसमम् ।

अभ्यध्यावनम धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् २

अन्वय—इदं [ज्ञानं] राजविद्या, राजगुह्यं, अस्मत्, पवित्रं, प्रत्यक्षावगमं, धर्म्यं, सुसुखं कर्तुं च अव्ययं अस्ति ॥२॥

जे जाणयेवी सुविद्येच्या गांडी । गुह्याची आ-
चार्यपदवी । जें संकळ गुह्यांचा मोसाळी । पवित्रां
रावी ॥ ४७ ॥ आणि धर्माचें निजधाम । तेविचि
उत्तमाचें इकम । पै जया येतां नाहीं काम । जन्मा-
तः ॥ ४८ ॥ मोटकें गुह्युचें उद्देजत दिसे । आणि
इष्टीं स्वयंचि असे । प्रत्यक्ष फावो । लागे सैंसे ।
अपिसयाचि ॥ ४९ ॥ तेवीचि या सुखाच्या पांडी ।
बहतां येहे जयाच्या भेटी । मग भेटल्या कीर
मिठी । भोगणें घाहें पडे ॥ ५० ॥ परि भोगाचिचे
पेळीकडिले मेरे । पित्त उभें ठेळें सुखां मरे । ऐसें
सुखंम आणि सोपारें । बरि परब्रह्म ॥ ५१ ॥ पै या
जाणिकारी एक बाचें । जें हाता आलिया तरी न
बेचे । आणि अनुभवितां काहीं न बेचे । परि बिदेहि
ना ॥ ५२ ॥ येथ जरी हूं ताकिंका । ऐसी हज घेसी
संका । ना येवडी वस्तु हे लोकां । उरली केवि पां
॥ ५३ ॥ जे एकोत्तरेवीं चिया वाडी । जळतिये आगी
आलिती उडी । ते अनायासें स्वगोडी । सांडिती केवि
॥ ५४ ॥ तरि पवित्र आणि रम्य । तेविचि सुखोचाय
सुगम्य । आणि सुसुख परम धर्म्य । बरि आपणपां
जोडे ॥ ५५ ॥ ऐसा अवघाचि हा सुरबाहुं आहे ।
तरी जगाहासीं केवि उरों आहे । हा शोकेचा ठाव
कीर होवे । परि न घरावी तुवा ॥ ५६ ॥

अभ्यध्यानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तते मृत्युसंसारधर्मनिः ३॥

१ बरोबर. २ जन्ममरण. ३ ज्ञानाच्या. ४ कदा. ५ काला.
६ कारण. ७ थोडे. ८ प्राप्त होतें. ९ कांडावर. १० आनंदयुक्त. ११ नाहींसं होत नाहीं. १२ जतुरा.
१३ मिळान्याशिवाय कळी राहिली. १४ एकोना व्याजा-
करिता. १५ वर्माळा पूर्ण अनुकूल. १६ अनुकूल. १७
जवळ. १८ रज. १९ नेहक. २० मकरंद. २१ बरी. २२

अन्वय—इह परंतप, अथ धर्मस्य अभ्यध्यानाः पुरुषाः
मां अप्राप्य मृत्युसंसारधर्मनि निवर्तते ॥ ३ ॥

पाहें पां दूध पवित्र आणि मोठ । पैसीं स्वचे-
चिया पदराआड । परि तें अंधेरुनि गोचिड । अर्धुद
काय न सेविती ॥ ५७ ॥ कां कमलकंदा आणि देहुरी ।
नांदणूक एकेचि घरीं । परि परांगु सेविजे अमरी ।
येरां चिखलुचि बरे ॥ ५८ ॥ नातरी निदेवाच्या पैरि-
वरीं । लोह्यां रतलियें आहाति सहस्रबरी । परि
तेथ बसोनि उपवासु करी । कां दरिमें जिचे ॥ ५९ ॥
तैसा हृदयामध्यें मी रासु । असतां सर्वसुखाचा आ-
रासु । कीं आंतासी कासु । विषयांवरी ॥ ६० ॥ बहु
सुगळ देखोनि डोळां । धुंकिजे अमृताचा गिळितां
गळाळां । तोडिला परिसु बांधिला गळां । झुकिता-
लाभें ॥ ६१ ॥ तैसी अहंमतेचिचे लवडसेवडी । मातें
न पवतीचि बापुर्ही न म्हणोनि जन्ममरणाचिचे दुयेंडी ।
हंहुंकिजे ठेळीं ॥ ६२ ॥ बेचवीं मी तरी कैसा । मुला-
प्रति भावु कां कैसा । कहीं दिसे न दिसे ऐसा । पै-
णीचा मोह ॥ ६३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाऽहं तेष्ववस्थितः

अन्वय—अव्यक्तमूर्तिना मया इदं सर्वं जगत् तत्
[अस्ति]; सर्वभूतानि मत्स्थानि [सन्ति], अहं तेषु न
च अवस्थितः [अस्मि]. ॥ ४ ॥

माझेया बिस्तारलेपणा नीवें । हें जगचि मोहे आ-
चवें । जेले दूध मुरालें स्वभावे । तरि तेंचि दही
॥ ६४ ॥ कां बजिचि जाहकें तर । अथवा आंगांरीची
जळंकार । तैसा मज एकाचा बिस्तार । तें हें जग
॥ ६५ ॥ हें अव्यक्तपणें थिजलें । तेंचि मग विवाकारें
बोथिजेळें । तैसें अमृतमूर्ति मियां बिस्तारलें । त्रै-
लोक्य जाणें ॥ ६६ ॥ मोहदादि देहांतें । हें अ-

मीहरा बरी द्रव्याच्या कडया. २३ पुरलेखा. २४ घोट.
२५ पगडा बसलेला आहे. २६ दोन्ही तरांमध्यें. २७
दुबळ्या खोत. २८ उणीवेचा. २९ म्हणशील तर. ३०
बिजळें. ३१ सोने. ३२ पातळ हाकें. ३३ निर्गुण अमृत
साकर हाकेला. ३४ महात्मापासून वेदापर्वत.

हैं जाणव्याबरोबर संसाराच्या पाठीमार्गेच संसार लावून साधकास ते मोक्षप्राप्तीच्या पाठीवर नेऊन बसविते ! ४६

हैं ज्ञान सर्व विद्यांचा राजा, सर्व गुह्यांमध्ये भ्रष्ट, उत्कृष्ट, पवित्र, प्रत्यक्ष अनुभवास येणारे, धर्मास अनुसरून असणारे, सुखाने प्राप्त होणारे व अभिनाशी असे आहे. ॥ २ ॥

ज्याला सर्व ज्ञानाच्या ठिकाणी मुख्य असें आचार्यांचें स्थान मिळते; जें सर्व गुह्यांचा स्वामी, पवित्र वस्तूंचा राजा ४७ आणि धर्माचें अधिष्ठान; तसेंच उत्तमांत उत्तम, व ज्या ज्ञानाची प्राप्ति झाली असतां दुसरा जन्म येण्याचें कारण राहत नाही; ४८ जें गुरुच्या मुखांतून योंच बाहेर दिसूं लागलें नाही तोंच शिष्याच्या हृदयांत स्वयमेव असलेलें [ब्रह्म] त्यास सहज प्राप्त होतें; ४९ त्याचप्रमाणें, सुखाच्या पायरीनें चढत गेलें असतां ज्याची भेट होते; आणि मग भेट झाल्यावर, भेटापासून होणाऱ्या सुखाचा ज्याच्या ठिकाणीं बस्य होतो, ५० परंतु त्याच्या प्राप्तीच्या सुखाच्या अलोकवली काठावर उभें असतांही चित्त आनंदयुक्त होतें, असें सुख आणि सोयें असून जें परब्रह्म होय. ५१ सरोवर या ज्ञानांत आणखीही गुण आहेत. ते हे कीं, हें प्राप्त झालें असतां नाहीतें होत नाही; हें अनुभव घेतल्यानें कमी होत नाही; तसेंच जवळ असतें, परंतु विद्यतही नाही. ५२ हे बहुराज्य, आतां तूं जर अशी शंका घेतील कीं, एवढी अप्रतिम वस्तु असतां लोकांना मिळाल्याशिवाय कशी राहिली ! ५३ जे लोक एकोत्रा व्याजाकरितां जळत्या आगीतही उबी पाळण्यास मार्गेपुढें पहात नाहीत, ते सहज आपल्या ठिकाणींच असलेली गोष्टी कळी टाकून देतील ! ५४ तरी पवित्र आणि रमणीय, तसेंच सुख देणारे, जाणव्यास सुलभ, अति सुखकारक, घर्माळा पूर्ण अनुकूल व आपले ठिकाणींच प्राप्त होणारे; ५५ अर्जुना, याप्रमाणें सर्व गोष्टी अनुकूल असतांही लोकांच्या हातीं लागल्याशिवाय हें कसे राहिलें, ही शंका जेव्हास जागा आहे खरी; परंतु तूं अशी शंका घेऊं नको. ५६

हे परंतपा, ह्या [आत्मज्ञानरूप] धर्मावर अज्या

न ठेवणारे पुरुष, माझी प्राप्ति न होतां मृत्युयुक्त संसाराच्या मार्गातच परिभ्रमण करितात. ॥ ३ ॥

हैं पहा-गाईचें दूध हें पवित्र असून गोड आहे; तसेंच अगदी जवळ-त्येच्या एवढ्याच्या आंतून-आहे; परंतु त्याचा सांग करून गोवीड रफन खेवून करीत नाही का ! ५७ किंवा कमळाचा कांदा व वेदूक हे एकेच ठिकाणीं वास्तव्य करतात; परंतु कमळातील मकरंदानें खेवून अमर करतात, व वेदूकाच्या वांग्याला बिखलच राहतो ! ५८ अथवा, दुर्दैव्याच्या घरी सोहरा वगैरे अगणित इव्य पुरविलें असूनही तो तेंच घसून उपास काढून हरिद्रावस्था भोवतो; ५९ त्याचप्रमाणें, मनुष्याच्या सर्व सुखाचें विश्रान्तिस्थान असणारी "राम" मनुष्याच्या हृदयांत असतां ह्या अज्ञानी पुरुषाची विषयांवर वासना असते. ६० पुष्कळसें मृगजल दृष्टीस पडून तोंडांत असलेला अमृताचा पोंड धुकून टाकावा, किंवा शिंप मिळावी असतां गळ्यांत बांधलेला परीस तोडून टाकावा, ६१ त्याप्रमाणें, ज्याचे मनावर अहंमयतेचा पगडा बसलेला आहे, ते विचारे मला प्राप्त होत नाहीत. म्हणून जन्ममरणाच्या दोन्ही तीरांच्या मध्येच बुचकळ्या खात बसतात ! ६२ येरव्ही मी कस आहे म्हणशील, तर सूर्य ज्याप्रमाणें वाटेक तिकडून पाहणारास तोंडासमोर दिसतो त्याप्रमाणें. परंतु त्याच्यांत जी एक उणीव आहे, कीं ती केव्हां दिसतो व केव्हां दिसत नाही; ती मात्र माझ्यांत नाही. ६३

अव्यक्तस्वरूप असा मी हें सर्व ज्ञान व्यापून टाकलें आहे; सर्व भूतें माझे ठिकाणीं आहेत, पण मी त्यांच्यामध्ये स्थित नाहीं. ॥ ४ ॥

माझ्या निर्गुण स्वरूपाचा विस्तार कोणता म्हणशील, तर हें सर्व अगच नव्हे का ! ज्याप्रमाणें, दूध सहज जरी शिजलें तरी तेंच दही; ६४ किंवा बीजाचाच वृक्ष होतो, अथवा सुवर्णाचे अलंकार होतात, त्याचप्रमाणें, निर्गुण असा जो एकटा मी, त्यां माझा जो विस्तार तेंच हें जग होय. ६५ माझे हें स्वरूप अव्यक्त असतें, तेव्हां निराकार असतें, तेंच मम सृष्टीच्या रूपांनं विस्तार पावून आकाराचा येतें. याप्रमाणें, निर्गुण असून साकार झालेला जो मी, त्यानेंच हें त्रैलोक्य मांडलें असें जाण. ६६ महत्त्वापासून देहापर्यंत हीं

जेव्ही भूतें । पै माझ्या ठावीं विवर्ते । जैसैं जकीं
केज ॥६०॥ परि तया फेजाभांतु पाहता । जेवीं
जळ न दिसे पंडुसुता । नातरी स्वर्गाची अनेकता ।
जेव्हिल्या नोहिजे ॥६१॥ तैसीं भूतें हवें माझ्या
ठावीं । विवर्ती तयांमाजि मी नाहीं । ह्या उपपत्ती
मुळ पाहीं । सांगितकिया मार्ग ॥६२॥ म्हणजनि
मोलिकिया बोलला आसिसो । न कीजे याळगीं हें
असो । परि मजभांतु पैसे । दिडी मुझी ॥६३॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमेश्वरम् ।
भूतभूत च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

अन्वय—च भूतानि मत्स्थानि न [सन्ति]; मे
पश्य योग पश्य. अहं भूतभूत अपि भूतस्थः न; च मम
आत्मा भूतभावनः [अस्ति]. ॥ ५ ॥

आमुचा प्रकृतीपैलीकडील भावो । जरी कल्पने-
चीण लागसी पाहो । तरी मजमाजि भूतें हेही बांधां ।
जें मी सर्व म्हणुमी ॥६४॥ येव्हवी संकल्पतचिचे
सांजबळे । नावेकें तिमिरेजती लुह्याचे कोळे । म्ह-
जोनि अखंडितचि परि झांबळे । भूतमिज ऐसैं देखे
॥६५॥ तेचि संकल्पाची सांज जें लोपे । तें अखंडि-
तचि आहे स्वरूपें । जैसैं हांकां जीतलेवो लोपे ।
सापण माळेवें ॥६६॥ येव्हवीं तरी भूमीआंतूनि
स्वर्धम । काय बडेपागाडगेवांचे निवडी कोम । परि
ते कुलाकमतीचे गर्भ । समटले कीं ॥ ६७ ॥ नातरी
सागरांच्या पाणी । काय तरंगाचिया आहातीं खाणी ।
ते अर्धातर करणी । वारवाची नव्हे ॥६८॥ पाहें पां
कापसाच्या पोटी । काय कापडाची होती पेटी ।
जो वेडितयाचिया विडी । कापड जाहळा ॥६९॥
जरी सोमें छेणें होजनि घडे । तरी सबावें सोनेपण
काय मोडे । बेर अळेकार हे वरचिळीकडे । केतयाचे-
नि भावें ॥७०॥ सारें पडिसौदाचीं प्रत्युत्तरें । कां
आरिसां जें आचिफोरे । तें आपलें कीं साचोकोरे ।
तेचिचि होतें ॥७१॥ तैसी हवे निमळ माझ्या स्व-

१ सरपत्र होतें. २ लुबी. ३ पाहला. ४ प्रवेश करो.
५ स्वरूप. ६ मिथ्या. ७ काहीं वेळ. ८ अंधकाराजें
आसक जातात. ९ झांजवति. १० जातीक्षणी. ११ गड्ड.
१२ प्रतिध्वनीची. १३ प्रकट होतें. १४ बोंगर वगैरे.
१५ सजिपातवायूच्या लहरीतोल. १६ कुडीज. १७ आंधार.

रूपी । जो भूतभावना आशेपी । तयासि तयाच्या
संकल्पीं । भूताभासु जसे ॥७२॥ तेचि कल्पिती प्र-
कृती पुरे । तरी भूताभासु आधींच सर । मग स्व-
रूपी बरे एकसरें । निमळ माझे ॥ ८० ॥ हें असो
आंगों अरोलवा भवडो । जेवा भोंवत दिसती अर-
टीतरेडो । तियां आपलिया कल्पना अखंडी । न-
मती भूतें ॥८१॥ तेचि कल्पना सांडूनि पाहो । तरी
मी भूतां भूतें माझिया ठावीं । स्वभांडी परि नाहीं ।
कल्पावयाजोग ॥८२॥ आतां मांच एक भूतसैं
धतां । अथवा भूतांमाजि मी असता । वा संकल्प-
साक्षीता । आंतुलिया बोलवा ॥ ८३ ॥ म्हणोनि
परियेसो गा प्रियासमा । पापरां मी विश्वास्तो नि-
श्वात्मा । जो ह्या लटाकिया भूतप्रामा । मोण्डु सर्दा
॥८४॥ रसमोचोनि आधारें जैसैं । नव्हे तेचि युगजळ
आभासे । माझ्या ठावीं भूतजात तैसैं । आणि भातेंही
भांवो ॥८५॥ मी ये परीचा भूतभावजु । परि सर्व
भूतांसि अभिनेतु । जैसो प्रमा आणि भासु । एकाच
ते ॥८६॥ हा आमुचा पंचभययोगु । मुखां देखिला
को चांगु । आतां सारें कांही एथ लागु । भूतमेवा-
चा असे ॥८७॥ याळगीं मजपासुनि भूतें । भावें
नव्हतां हें निवर्ते । आणि मतिविगळिया माळें ।
कांहींचें न मनीं हो ॥ ८८ ॥

यथाऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्
तथा सर्वाण्य भूतानि मत्स्थानान्स्थुपधारय ६

अन्वय—यथा सर्वत्रगः महान् वायुः नित्यं आकाश-
स्थितः [अस्ति], तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि [सन्ति]
इति उपधारय ॥ ६ ॥

पै गगन जेवढें जैसैं । पैवजहि गगनां तेवढाचि
जसे । सहजें हालविलिया वेगळा दिसे । येव्हवीं
गगन तेचि तो ॥८९॥ तेंचें भूतजात माझ्या ठावीं ।
कल्पिजें तरी आभासे कांहीं । निर्बिकल्यीं तरी नाहीं ।
तेचि मीचि मी आचवें ॥ ९० ॥ म्हणजनि नाहीं

१८ सूक्ष्मिरेणाच्या. १९ कल्पना करता. २० भूतांना
वरपण करणारा. २१ एकरूप. २२ अद्वैत शक्ति. २३
संबंध. २४ खरोखर. २५ कधीही. २६ नारा. २७
कल्पनेच्या अभावी.

सर्व भूतें करीकर माझ्यापासूनच उत्पन्न होतात. ज्याप्रमाणें पाण्यापासून फेंस उत्पन्न होतो, ६७ परंतु त्या फेंसाच्या अंतिम पाहू गेलें असतो पाणी दिसत नाहीं; किंवा, अजुना, स्वप्नांत जीवाचें अनेक रूपें धारण करणें ज्याप्रमाणें जाणें ज्ञान्यावर नाहींसें होतें, ६८ त्याप्रमाणें, हीं भूतें जरी माझ्या ठिकाणीं भासलीं तरी त्यांचे ठिकाणीं मी नाहीं. हें उपपादन तुला मागे सांगितलेंच आहे. ६९ म्हणून, बोललेल्या गोष्टीचा पालव घेऊ नये, तेव्हां तें राहू दे. परंतु तुझ्या दृष्टीचा प्रवेश माझ्या अंतर्गतां होऊ दे. ७०

आणि भूतें माझ्या ठिकाणीं नाहींत अशी भाषी इश्वरी अदभुत घटना पहा. मी भूतांना धारण करणारा असून भूतांचे ठिकाणीं राहणारा नाहीं; आणि माझा आत्मा भूतांची उत्पत्ति व संरक्षण करणारा आहे. ॥ ९ ॥

मायेच्या पळोळीला माझे जें स्वरूप, तें जर कल्पनेशिवाय पाहू लागलास, तर माझे ठिकाणीं सर्व भूतें आहेत असें जें तुला सांगितलें तें सर्व मिथ्या आहे असें तुला भासेल. कारण सर्व मीच आहे. ७१ एरव्हां, संकल्पसुख संख्याकालचे वेळेस ज्ञानरूप होऊं अज्ञानरूप अंधकारानें कांही वेळ मासले जातात; म्हणून त्या झांजळात, मी अखंड असतां, भूतें मजहून निराळीं दृष्टीस पडतात. ७२ त्याच संकल्परूपी संख्याकालचे वेळेचा कोप झाला, म्हणजे, ज्याप्रमाणें नील-धण्याच्या मानेवर कवच्या सापाचा झालेला अर्ध भास कांढा दूर होण्यावेळीं नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें, मी अखंड आहे अशा दिसतो. ७३ येरव्हां जमिनीतून धागर, मडकी वगैरेचे कोम स्वतःसिद्ध निघतात काय? परंतु कुंभाराच्या तुडीनें ते सर्व तयार होतात. ७४ किंवा समुद्राच्या पाण्यात लाटांच्या खाणी का आहेत? तर तें कृत्व वा-वाशिवाय इतराचें नव्हे; ७५ हें पहा-कापसाच्या पोटांत कापसाचे गट्टे असतात का? वापरणाराच्या समजुतीनें तो कापड बनला आहे! ७६ जर कोन्वाचे दागिनें बनविले, तर सोनेपण दाहिलें होतें का? माकी स्थूल दृष्टीनें वापरणाराच्या कल्पनेनें ते दागिने दिसतात; ७७ आपल्या शब्दाचा जो प्रति-पत्ति ऐकूं येतो, किंवा आरक्षांत जें आपले स्वरूप आपण पाहतो, तो करीकर आपल्या चोळण्याचा किंवा पाहण्याचा परिणाम आहे, किंवा आपल्या पूर्वीच तेथे

होतें सांग बरें! ७८ त्याचप्रमाणें, ह्या माझ्या वि-पाधिक स्वरूपावर जो भूतांच्या कल्पनेचा आरोप घेतो, त्याला त्याच्या कल्पनेमुळे माझ्या ठिकाणीं भूतांचा भास होतो. ७९ तीच कल्पना करणारी माया संपली, म्हणजे माझ्या ठिकाणचा भूतांचा भास नाहींसा होतो. मग, माझे निरुपाधिक असें जें शुद्ध स्वरूप, तेंच निःशालस उरतें. ८० हें असे; आपल्या मौल्यीं गरगरकिरतांना भोवड आल्यावर ज्याप्रमाणें डोंगर वगैरे किरतातले दिसतें, त्याचप्रमाणें, आरल्या मनांत कल्पना उत्पन्न झाल्यावर अखंड ब्रह्मस्वरूपांत भूतांचा भास होतो. ८१ तीच कल्पना सोडून जर पाहिलें, तर मी भूतांच्या ठिकाणीं व भूतें माझ्या ठिकाणीं आहेत, अशी स्वप्नांत देखील कल्पना करण्यासारखी सोष्ट नाहीं. ८२ आतां, 'मीच एक भूतांचा धारण करणारा अथवा भूतांत असणारा' ह्या सर्व गोष्टी संकल्परूप सक्रियात वायूच्या लहरांतील बडबडी आहेत. ८३ म्हणून, हे प्रियोक्षमा, ऐक की, अशा प्रकारें मी सृष्टीचा पिशात्मा किंवा खोट्या दृष्टीचा आधार, ह्या कल्पना मिथ्या आहेत. ८४ ज्याप्रमाणें सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं, मणी नसतां मृगजटाचा भास होतो, त्याप्रमाणें, सर्व भूतें माझ्या ठिकाणीं आहेत व मीही त्यांमध्ये आहे, अशी कल्पना उत्पन्न होते. ८५ अशा प्रकारें, भूतांना उत्पन्न करणारा असूनही, सूर्य आणि त्याचें तेज ही ज्याप्रमाणें एकच आहेत, त्याप्रमाणें, त्यापासून निराळा नाहीं. ८६ ह्या आत्म्याचे अर्थयोग (अदभुत कृष्ण) तुला चांगला समजला ना? तर आतां सांग बरें, कीं मी व प्राणिमात्र यांच्यांत कांहीं तरी भेदाचा संबंध आहे काय? ८७ याकरितां, माझ्याहून सर्व प्राणी मात्र खरोखर वेगळे नाहींत; आणि मीही त्यांच्यापासून वेगळा आहे असे कधी समजूं नको. ८८

ज्याप्रमाणें सर्वगामी व मोठा वायु नेहमीं आकाशाचे ठिकाणीं असतो, त्याप्रमाणें सर्व भूतें माझे ठिकाणीं आहेत, असें तूं समज. ॥ ९ ॥

आकाशाचा जवळा विस्तार आहे, तेवढा बारा मरून राहिलेला आहे; परंतु तो सहज हातवला तर आकाशापासून निराळा भासतो. येरव्हां आकाश तेंच तो आहे, ८९ त्याप्रमाणें, प्राणी माझ्या ठिकाणीं आहेत अशी मनांत कल्पना आली, म्हणजे थोडा भास होतो. तेंच कल्पनेच्या अभावीं पाहू गेलें असतां सर्वत्र मी एकच आहे. ९० म्हणून भूतांचें नसणें

आणि असे । हे कल्पनेचेनि सौरसं । ॐ कल्पनाळोपें
अंघे । आणि कल्पनेसर्व होय ॥ ९१ ॥ तेंचि क-
ल्पितं सुदृढ जाये । तें असे नाही हे कें आहे । स्त-
नकनि पुढती तू पाहें । हा ऐश्वर्यबोगु ॥ ९२ ॥
ऐसिया प्रतीतिबोधसागरी । तू आपणेंबालें कळोळें
एक करों । मग जव पाहासी शराचरी । तंव तूचि
आहासी ॥ ९३ ॥ या जाणनेबाचा येवो । तुज आका
म्हणती देवो । तरी आतां हेत स्वप्न बाको । जालें
कों ना ॥ ९४ ॥ तरी पुढती जरी विषायें । बुद्धीसि
कल्पनेचो होप ये । तरी अभेदबोध जाये । ॐ स्वप्नो
पडिजे ॥ ९५ ॥ म्हणोनि ये निद्रेचो वाट मोटे ।
निद्रिक ब्रह्मोबाधेचि आपणेंच वटे । ऐसें वमं जें आहे
फुलें । तें दाखों आतां ॥ ९६ ॥ तरी भनुधरा येवो ।
मिकं अवधान देई ना धनंजया । पें सर्व भूतांतें
माया । केरो हरी गा ॥ ९७ ॥

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिहाम् ।
कल्पसमे पुनस्तानि कल्पादौ विस्तृताम्यहम् ७

अन्वय-कौंतेय, सर्वभूतानि कल्पसमे सामिकां प्रकृतिं
यांति; पुनः अहं कल्पादौ तानि विस्तृतामि. ॥ ७ ॥

जिणे नांय ना प्रकृती । जे द्विविधें सांगितली
तुजप्रती । एकी अष्टधा भेदम्वक्तो । दुस्री जीवरूपा
॥ ९८ ॥ हा प्रकृतीविषयी भाषवा । तुज मागां परि-
सिक्कासे पांढवा । म्हणोनि असो काह सांगावा ।
पुढतपुढती ॥ ९९ ॥ तरी ये साक्षिणे प्रकृती । महाक-
ल्पाच्या अंती । सर्व भूतें मय्यर्प्यो । ऐक्यासि येती
॥ १०० ॥ ग्रीष्माच्या अंतरिती । सर्वाजें मुणें जैसी ।
मागुली भूमीसी । सुखीन होती ॥ १ ॥ कां बोंर्षिये
हें १६ फिटे । जेव्हां शरिदीयेचा अनुषर्ह कुटे । तेव्हां
धनजातें आटे । गाराचीं गगनी ॥ २ ॥ मातरी आका-
शाचे सोंपे १ । वायु निषांगुचि छोटे । कां तरंगला

१ संवधानें. २ अनुभवरूपी. ३ छाद. ४ ज्ञानाचा. ५
वकाश. ६ खोटे. ७ महाज्ञानाचें. ८ खरे. ९ उत्पत्ति करी. १०
कय करी. ११ विद्वत्प्रकृति जीवरूप (चेतन प्रकृति)
अशी] दोन प्रकारची. १२ विषय. १३ उष्णकाळच्या अंती.
१४ गुप्त होतात. १५ वर्षाकाळचे. १६ अवर्षवर. १७
अनुषर्षा. १८ अक्षर. १९ वग. २० पोळणीत. २१

हारये । जळीं जेवीं ॥ ३ ॥ भववा अग्निक्रिये वेळे ।
स्वप्न मनीचें मनीं भावळे । तैसं प्रोक्त प्रकृतीं
मिळे । कल्पार्थी ॥ ४ ॥ मग कल्पार्थी पुढती । मीचि
सुजां ऐसी वदंती ११ । तरी इथेविषयीं निर्दली । ३५-
पैसी आहक ॥ ५ ॥

प्रकृतिं स्वामयदृश्यं विस्तृतामि पुनः पुनः ।

भूतप्राममिमं कल्पावशं प्रकृतेर्धशास् ॥ ८ ॥

अन्वय-[अहं] स्वां प्रकृतिं अवदृश्यं प्रकृतेः वशात् स्वं
कल्पनं अवशं भूतप्रामं पुनः पुनः विस्तृतामि. ॥ ८ ॥

तरी हेचि प्रकृती किराटी । मी स्वकीया सहजें
अधिर्ही । तेथ तंतुसमर्थाय पटी । जेचि विणैतपची
दिसे ॥ १ ॥ मग तिथे विणावणीचेनि आधारे । कदा-
ना चौकडिया पसरच अरे । तैसी पंचैतमकें आकारें ।
प्रकृतीचि होय ॥ ७ ॥ तैसें विरजणिवाचेनि रंगें ।
दूधचि आटेजें काळे । तैसी प्रकृती आंगा रिने ।
सृष्टीपणाकिया ॥ ८ ॥ बीज जळाची जवळीक काहे ।
आणि तैचि शाखोपशाखीं होये । तैसं मज करणें
आहे । भूतांचें हें ॥ ९ ॥ अगा नगर हें रायें केलें ।
या म्हणजया साक्षपण कीर आलें । परि निरुतें
पहातां काय सिणले । रायाचे हात ॥ १० ॥ आणि
मी प्रकृती अधिर्ही तें केलें । जैसा स्वामी जो असे ।
मग तोचि प्रवेसे । जागृतावस्थे ॥ ११ ॥ तरी स्वप्नो-
नि जागृती येतां । काय पाय तुजती पंडुसुता । कां
स्वप्नामाजि असतां । प्रवासु होय ॥ १२ ॥ या भाष-
वियाचा अभिप्रायो काही । जे हें भूतसृष्टीचें कांहीं ।
मज एकही करणें नाही । ऐसाचि अर्थ ॥ १३ ॥ जैसी
रायें अधिर्हिही प्रजा । व्यापारे आपुलासिया
काजा । तैसा प्रकृतिसेंगु हा माहा । येर करणें तें
इथेचें ॥ १४ ॥ पाहें पां पूर्णचंद्राचिचे सेटी । समुद्री
अपार भरतें दाटी । तेथ चंद्रासि काय किराटी ।
उपसो पडे ॥ १५ ॥ जव परि जवळीका । कोह चळे

वागे झाक्यावर. २२ प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले. २३
महाप्रलयान्ना येवटी. २४ सृष्टीच्या आरंभी. २५ बोळवा.
२६ सारी. २७ खुबी. २८ अंगीकार करतो. २९ तंतु-
संवधानें. ३० विनकर. ३१ पंचभूतात्मक. ३२ आहोत
देवळेची. ३३ मज.

आणि असणें हें कल्पनेच्या संबंधानें मासतें; व जें कल्पना नाहीशी झाल्यावर मासत नाही आणि कल्पने-बरोबर मासतें, ९१ तेंच कल्पना उत्पन्न करणारे अज्ञान समूह नाहीत झाल्यावर भूतार्थें असणें व न-सणें हें कोटून भासणारें ! म्हणून यापुढें माझी अद्भुत कृति तुला सांगतों ती पहा. ९२ असा या अनुभवरूपी समुद्रात तूं स्वतः एक झाड बनून रहा; मग तूं या चराचराकडे पाहूं लागलास, म्हणजे सर्वत्र तूच भरला आहेस असें तुझ्या दृष्टीस पडेल ! ९३ देव म्हणावे:-अर्जुना ! हें जें मी तुला ज्ञान सांगितलें, त्याचा तुझ्या मनांत काही प्रकाश पडला का ? तर आतां तुला जें मी व विश्व हीं दोन आहेत असें स्वप्न पडलें होतें, तें खोटे ठरलें नाही का ? ९४ परंतु पुढें कदाचित् तुझ्या बुद्धीला जर कल्पनारूपी झोंप लागली, तर, मी व जग हीं एकच आहेत, असा जो बोध, तो जगदूषी स्वप्न पडूं लागल्यावर नाहीसा होईल; ९५ म्हणून, या कल्पनारूप निद्रेची वाट मोडून, शुद्ध असें जें ब्रह्मज्ञान तें आपोआप तुला प्राप्त होईल असें जें एक खरें तत्त्व आहे तें तुला आतां दाखवून देतों. ९६ तर, हे धैर्यवान धनुर्धरा धनंजया, तूं नीट लक्ष दे कीं, प्राणिमात्रांची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांस एक भावाच कारण आहे. ९७

अर्जुना, सर्व भूतें कल्पाचे अंती माझ्या प्रकृतीचे ठिकाणीं लीन होतात; आणि कल्पाचे प्रारंभी मी पुनः त्यांचाच उत्पन्न करीत असलों. ॥ ७ ॥

त्या मायेला प्रकृति असें म्हणतात, व ती दोन प्रकारची आहे म्हणून तुला पूर्वी सांगितलेंच आहे. पैकीं एक आठ प्रकारच्या रुपानें भिन्न आहे व दुसरी जीव-रूप अशी आहे. ९८ हे पाहवा, हा प्रकृतीचा सर्व विषय तूं पूर्वी ऐकलाच आहेस, म्हणून आजबद्दल पुनः पुनः सांगण्याचें कारण नाही. ९९ तरी महाप्रलयाच्या शेवटीं हीं सर्व भूतें माझ्या प्रकृतिरूप अल्पक स्वरूपांत लय पावतात. १०० प्रीणम कल्पमध्ये कळक उन्हाच्या योगानें ज्याप्रमाणें मवत बीजाकड जिरून जातें; १ किंवा वर्षाकालच्या मेघाचें अवघडं संप-ल्यावर शरदःतूषा अंशुर फुटतो तेव्हां सर्व आकाशा-लास डग आकाशांतच जिरून जातात; २ अथवा

१ सायने मज्जावातीक ११५ हे श्लोक पहा.

आकाशाच्या फोकळींत व्याप्रमाणें वायु उत्पन्न होऊन नाहीसा होतो, किंवा पाण्यांत उत्पन्न झालेल्या वाटा पाण्यांतच नाहीतशा होतात, ३ नाहीं तर जाणें झाल्या-वर मनांतलें स्वप्न मनांतच मावळतें, त्याप्रमाणें, महा-प्रलयाच्या शेवटीं प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेलीं सर्व भूतें प्रकृतींतच मिळतात; ४ मग सृष्टीच्या आरंभी पुनः तीं मीच निर्माण करितों अशी जी बोलवा आहे, ती विषयींची खरी खुबी तुला सांगतों, ती ऐक. ५

मी आपल्या प्रकृतीचें अवलंबन करून, स्वभावतःच पराधीन असा हा सर्वभूतसमु-दाय पुनः पुनः उत्पन्न करितों. ॥ ८ ॥

तर, अर्जुना, ह्याच माझ्या प्रकृतीचा मी जेव्हा सहज अंगीकार करतों, तेव्हा, तें तुझ्या समुदायासंब-धानें ज्याप्रमाणें दह्यावर विणकर दिवले, व ६ मग त्या विणकरीच्या आधारेनें जशी लहान चौकड्यांची वळें तयार होतात, त्याप्रमाणें, पंचभूतात्मक आकारानें प्रकृति सृष्टिरूपानें चमकूं लागते. ७ ज्याप्रमाणें विरजण वातल्याच्या योगानें दूध शिरजू लागतें, त्याप्रमाणें, प्र-कृति ही सृष्टीतील आकार बनूं लागते. ८ ज्याप्रमाणें पाण्याच्या सांठिच्यानें बीजाला कांद्या बगैरे फुटून त्याचें शाळ होतें, त्याप्रमाणें प्राणिमात्रासंबंधी सृष्टी-तील पक्षारा मात्स्यामुलें होतो. ९ अरे, एखादें शहर राजानें बसविलें हें म्हणजे जरी खरें असलें, तरी खरोखर पाहूं गेलें असतां राजाच्या हाताला काही क्षीण पडतो का ? १० आणि मी प्रकृतीचा स्वीकार करतों तो कसा म्हणशील, तर असा स्वप्नावस्थेंत असलेला मनुष्य जागृदावस्थेंत येतो तसा. ११ तर, हे पांडुसुता, स्वप्नावस्थेंतून जागृदवस्थेंत येताना त्या मनु-ष्याचे पाय दुखतात का ? किंवा स्वप्नावस्थेंत असताना त्याला किरण्याचे श्मश होतात का ? १२ या सर्वांचा अभिप्राय काय म्हणशील, तर ही भूतसृष्टि निर्माण करण्याला मला काहीएक करावें लागत नाही, हाच अर्थ आहे. १३ ज्याप्रमाणें राजानें आर्सेत देवलेली प्रजा आपलापल्या प्राप्तीस्तव व्यापार करते, त्याप्रमाणें, प्रकृतीचा व माझा संबंध मात्र आहे. बेरव्हीं उत्पत्ति, स्थिति व लय हे सर्व व्यापार तिचेच आहेत. १४ हें पहा-पौर्णिमेच्या चंद्राची भेट होताच समुद्राला अपार सरती येते. पण, अर्जुना, एवें चंद्राला काही भय पडतात का ? १५ जोकांज जवळ असूनही कोहपुंजक

तरी चळे कां । तरि कवणु गीणु आमकां । सवि
धानाचा ॥१६॥ किंहुना चापरी । मी निजप्रकृती
अंगिकारी । आणि भूतसृष्टी एकसरी । प्रसवोचि
लागे ॥१७॥ जो हा भूतमांसु आघवा । असे प्रकृ-
तीअर्थान पांडवा । जैसी बीजाच्या वेलपाकवा ।
समर्थ भूमी ॥१८॥ नासरी बाळादिकां दैवसा । गो-
सांवी देहसंगु जैसा । अथवा घनार्वाकी आकाशा ।
पारिंये जेवीं ॥१९॥ कां स्वमांसि कारण नित्रा ।
तेसी प्रकृती हे नरोदा । था असोपाहि भूतसमुदा ।
गोसाविणी गा ॥२०॥ स्थावरा आणि जंगमा ।
स्थळा अथवा सूक्ष्मा । हे असो भूतग्रामा । प्रकृ-
तिचि मूळ ॥२१॥ म्हणोनि भूतें हन सृजावीं । कां
सृजितीं प्रतिपाळावीं । ह्ये करणी न येती आघवीं ।
आमुषिया आंगा ॥२२॥ जळीं चंद्रिकेच्या पसरती
वेळी । ते घाळी चंद्र नाहीं केळी । तेवि मातें पा-
वोनि ठेळीं । दूरी कमें ॥२३॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसकं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

अन्वय-धनंजय, तानि कर्माणि, तेषु कर्मसु असकं उ-
दासीनवत् आसीनं मां न च निबध्नन्ति. ॥ ९ ॥

आणि सुटाकिया सिंधुजळाचा लोट । न शकें धरूं
सैवबाधा धांटु । तेवि सकळ कर्मा मीच शेवटु ।
तीं काय बोधती मातें ॥२४॥ भूसरजांची पिजरी ।
बळीतया बाधूतें जरी होकारी । कां सुखबिबामासारीं ।
आधारे शिरे ॥२५॥ ह् असा पर्वतराजिये हृदयांचे ।
जेवि पल्लवधारास्तव न खोचें । तेवि कर्मजात
प्रकृतीचें । न लगे मज ॥२६॥ येन्हीचो ह्ये प्रकृति-
विकारी । पुरु मीचि असे अवधारी । परि उदासी-
नाचिया परी । करीं ना करवीं ॥२७॥ जैसा दीपु
डेविला परिचरी । कवणासें नियमी ना निवरी । आणि
कवण कवणिये व्यापारी । राहाटे तेंहि जेणे ॥ २८ ॥

१ लोहनुयकाळा, २ हाळवून जवळ आणण्याचा, ३
प्राणिसमुदाय, ४ अवस्था, ५ मुख्य कारण, ६ भेषांति, ७
वस्त्र करानो, ८ पुराणा परमाणूची, ९ छत, १० हाक
सारून आडवळा करील, ११ कार्यात, १२ गृहकृत्यांची
प्रगुति होण्यास कारणीभूत, १३ सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति
१४ कर्म वा कर्मांत, १५ व्याख्या करणारी, १६

तो जैसा कां साक्षिभूत । गृहमापारमं वृत्तिहेतु ।
तैसा भूतकर्मी अनासक्तु । मी भूतीं असे ॥२९॥
हा एकचि अभिप्रायो पुढतपुढती । काय सांगीं व-
हुतां उपपत्ती । वैद्य एकहेळां सुमद्रापती । येतुलें
जाण पां ॥३०॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

अन्वय-कौंतेय, मया अध्यक्षेण प्रकृतिः सचराचरं
सृजते; अनेन हेतुना जगन् विपरिवर्तते. ॥ १० ॥

जे लोकचेष्टें समस्तां । जैसा निमित्तमात्र कां
सविता । तैसा जगज्जमैवीं पंडुसुता । हेतु मी जाणें
॥३१॥ कां जे मिथां अधिष्ठिल्या प्रकृती । होती
चराचराच्या संभंती । म्हणोनि मी हेतु हे उपपत्ती ।
घडे थया ॥३२॥ आतां येणें उजिवे निल्लें । म्हा-
हाकीं पां ऐश्वर्ययोगाळें । जे माझ्या ठायीं भूतें ।
परी भूतीं मी नसें ॥३३॥ अथवा भूतें ना माझ्या
ठायीं । आणि भूतांमाजि मी नाहीं । पा सुणा तुं
कहीं । चुकों नको ॥३४॥ हें सर्वस्व आमुचें गूळ ।
परि दाविलें तुज उघड । आतां इंद्रियां देखनि क-
वाट । हृदयीं ओळी ॥३५॥ हा दंष्ट्रु जंव नवे हातां ।
संव माझे साचोकारेण पायां । न संपडे गा सर्वथा ।
जेवि तुंपीं कण ॥३६॥ येन्हीचो अनुमानाचेनि पैसैं ।
जोवडे कीर कळलें पैसैं । परि मृगजळाचेनि बो-
लेंसि । काय भूमी तिमे ॥३७॥ जें जोळ जळीं
पांगिलें । तेथ चंद्रबिंब दिसे आंतुडलें । परि धडिये
काढनि झाडिलें । तेव्हां विंव कें सांभें ॥ ३८ ॥ तैसे
बोवेंधरि वाखाळें । नायांचि झकेंविजती प्रेसीतीचे
डोळेमग साचोकारे बोधावेळांआधि ना होइजे ॥३९॥
अवजानंति मां भूदां मानुषीं तनुमाभितम् ।
परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अन्वय-भूदाः मानुषीं तनुं आभितं मां अवजानन्ति ।
[पत् ते] मम भूतमहेश्वरं परं भावं अजानन्तः. ॥११॥

१६ उत्पत्ति, १७ नभ, १८ वेदांतासिद्धांताचे वर्म, १९
खरें स्वरूप, २० कोंड्यात, २१ साक्षाने २२ वाटे, २३
ओळ्याळाने, २४ भिजले, २५ जाळे, २६ पसरले, २७
सांपळले, २८ कांडावर, २९ जम्यांगी, ३० फसविताव,
३१ अनुपवाचे, ३२ करोवर,

अथल अद्यत्यानें जरी हालतें, तरी लोहपुंखामा कोखर हालवण्याचे कोणते श्रम पद्धतात ? १६ किंहुना चाप्रमाणें मी सृष्टि उत्पन्न होणाऱ्या इच्छेचा अंगीकार केव्हावर एकदम प्राणिमत्त्वाचा विस्तार होऊन लागतो १७ हे पाहता, हा सर्व प्राणिसमुदाय प्रकृतीच्या अधीन आहे. चाप्रमाणें मीजाला बेसी, पानें वेगरे उत्पन्न करव्हास भूमि समर्थ आहे, १८ अथवा वाजपथ, सारुष्य व वृद्धपण या अवस्थांना ज्याप्रमाणें हेतुसंग हें मुख्य कारण आहे, किंवा आकाशांत मेघपंक्ति उत्पन्न होण्यास जसा वर्षाकाल कारण आहे, १९ किंवा स्वप्नाला जशी निद्रा कारण आहे, चाप्रमाणें, हे मरेत्रा, या सर्व प्राणिसमुदायाला प्रकृति मुख्य कारण होय. १२० स्थावरजंगमात्ता, स्थूल-सूक्ष्मात्ता, फार काय सांगावें ? या सर्व जगाला प्रकृतिच मूल कारण होय. २१ म्हणून, प्राणी उत्पन्न करावे किंवा उत्पन्न झालेल्यांचा अतिपाळ करावा, या सर्व कृतीचें कर्तृत्व मजकडे येत नाही. २२ पाण्यांत चंद्राचा प्रकाश बेल पसरल्याप्रमाणें दिसतो, त्याची उत्पत्ति चंद्रानें केली नाहीं; त्याप्रमाणें, ही कर्म मजपासून उत्पन्न झालेलीं असूनही मजपासून दूरच अवसात. २३

हे धनंजया, [जगाची उत्पत्ति वगैरे] क-
मीचे ठिकाणी उदासीन पुरुषाप्रमाणे आसक्ति-
रहित असणारा जो मी, त्या मखा र्ही कर्म बद्ध
करित नाहीत. ॥ ५ ॥

ज्याप्रमाणें, समुद्राच्या पाण्याचा कोट वाहू लागल्यावर त्याला मिठाचा बांध आडवू शकत नाही, त्याप्रमाणें, माझ्यात लक्ष पावणारी सर्व कर्मे शलाकणी बांधू शकतील ? १२४ पुरावें छत जर वाहणाऱ्या बायस हांक भासून अडथळा करील, किंवा सूर्यकिरणांत अंधार शिरोळ, २५ फार काय खागावें ? ज्याप्रमाणें पर्वताच्या पोटातील प्रस्वांना पर्जन्याच्या जलनिष्ठेहोई कांहीं बाधा होत नाही, त्याप्रमाणें, प्रकृतीच्या कर्मांपासून मला कांहींएक बाधा होत नाही. २६ एरब्ही त्या प्रकृतीच्या कार्याला मीच एक कारण आहे असें समज; परंतु उदासीनाप्रमाणें मी कांहीं करित नाहीं, व करीतही नाहीं २७ ज्याप्रमाणें, घरांत ठेवलेला दिवा अमुक कर किंवा कडं नको असें कोणाला खागत नाहीं, अणि कोण कांय व्यापार करतो हेही जाणीत नाहीं; २८ तो सक्षिभूत असून गृहकृत्यांची प्रवृत्ति होण्यास कारणीभूत होतो, त्याप्रमाणें, सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व लय व

कर्मोत्तम मी उदासीन असून भूतांच्या टिकाणी आहे,
१९ हा एकच अभिप्राय करा आहे. पुनः पुनः
मुक्कळ पर्यायांनी काय सांगू? तर, हे सुभद्रावति,
एकदा एवढे अस्वांत ठेव. ५३०

हे कौन्तेय, माझ्या अध्यासनेने ही त्रिगुणात्मका
माया हें चराचर उत्पन्न करिते; आणि ज्ञान
कारणामुळे जगत् फिरत राहतें. ॥ १० ॥

अर्जुना, सर्वे सृष्टीतील लोकांच्या व्यापाराला ज्याप्रमाणे सूर्य हा कारणीभूत आहे, त्याप्रमाणे, जगाच्या उत्पत्तीला मी कारण आहे असे जाण. ३१ कां की, मायेचा अंगीकार मी केला आहे, व तिच्या योगाने प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते. म्हणून या जगाच्या उत्पत्तीचे कारण मी अशी लोकांची समजूत आहे ३२ तेव्हा माझ्यापासून भूतांची उत्पत्ति जरी होते, तरी भूतांत मी नाही, ही माझी अवस्थित करणी या ज्ञानाच्या उजेडाने नष्ट नव्हाकून पडा. ३३ अथवा प्राणी माझ्या ठिकाणी नाहीत, व मी त्यांच्या ठिकाणी नाही, हे बर्मे तू कधीही विसरूं नको. ३४ हें माझे मुख्य बर्मे असूनही तुला उघड करून दाखविलें आहे; तर आतां तूं आपल्या इंद्रियांचीं दारे बंद करून त्यांना कसे न देतां आपल्या हृदयांत याचा उपभोग घे. ३५ पार्था, हें वेदांतविदांतांचें बर्मे जोपर्यंत हातीं लागलें नाही, तोपर्यंत माझे दारे स्वल्प कधीही कळणार नाही. ज्याप्रमाणें कोंकण्यांत धोधें लागलें अथवा दाण्याचा एक कण सुट्टा सांपडत नाही. ३६ एरवीं, अनुमानाच्या साहाय्याने माझे दारे स्वल्प कळले असे वाटतें, पण मृगजलाच्या ओलाभ्याने जमीन कधीं मिजली आहे का ? ३७ माणाला घरण्याकृतीत जे आले पत्तातात, त्यांत च्हांचे बिंब सांपडल्यासारखें दिसतें, परंतु तें आळें नदीच्या काठावर काढून पाहल्यावर च्हांचिं कोंठें असतें सांग बरे ? ३८ त्याचप्रमाणें, 'आमहाला अनुभव आला' असे शब्दांच्या व वाणीच्या योगानें कितीएक लोक वरकरणां दाखवितात; पण भगवत्वा बोधाच्या परीक्षेची वेळ आली म्हणजे त्या वेळेस खरोखर त्यांना ज्ञान झालेलें नाही [असे अनुभववास येतें,] व दुसऱ्यात तें करूनही देता येत नाही. ३९

मी मनुष्यदेह धारण केला असल्यामुळे,
मूर्ख लोक माझी भवज्ञा करितात; कारण, मी
सर्व भूतांचा स्वामी हॅं जें माझें उत्कृष्ट स्वरूप,
त्यांचें त्यांना ज्ञान नसतें. ॥ ११ ॥

किंवदुना भर्वा विहाये । आभिसाचै चाह आधि
 भरी मिर्वा । तरि तुं गा वरपत्नी ह्या । अतन कोजे
 ॥१४०॥ येन्दीची दिठें वेधळी केंवळें । तें चाव-
 णियातें म्हाचे पिचळें । तेचि माझ्या स्वरूपी निर्मळें ।
 देखती होय ॥१४१॥ मातरी ज्वरें विटाळलें मुल । तें
 हुतातें म्हणे कडू मिला । तेचि अमानुषा माधुष ।
 मानिती मातें ॥१४२॥ म्हणजनि पुढतपुढती धनजया
 सभें विसंबरी या अभिप्रासाजे चिया स्थूलरुष्टी वाया ।
 आह्मेल गा ॥१४३॥ पें स्थूलरुष्टी देखतां भातें ।
 तेचि न देखणें आण विदतें । जेंस स्वप्नोचेंचि अमृतें ।
 जमर नोहिये ॥१४४॥ एन्दीची स्थूलरुष्टी मूढ । भातें
 साकती कीर दड । परि तें जाणणेंचि जाणण्या-
 भाद । रिगोनि डाके ॥१४५॥ जेसा नक्षत्राचिया
 आभौसा । सांठों भातु तया हंसा । माजों रत्न-
 हुदीचिया आभस । रिगोनिया ॥१४६॥ सातें गंगाया बुद्धा
 म्हणजळ । ठाकोनि आशिपाचें कवण फळ । काय सु-
 लभ म्हणोनि बाधुळ । सेविलीं करी ॥१४७॥ हा
 निकषाचाचि तुसरा । या बुद्धी हातु घातला विसरी ।
 कां, रत्नें म्हणोनि रास । बेची जेचि ॥१४८॥ अथवा
 मिर्धान हें प्रयत्नलें । म्हणोनि स्वदेरांगार खोले म-
 रिले । कां सांठेने नेणतां घातलें । कुंही सिंहे ॥१४९॥
 तेचि मी म्हणोनि प्रपंची । जिहीं बुद्धी विधळी कृत-
 निजवाची । तिहीं चंद्रासाठों जेचि जळींची । प्रभा
 धरिली ॥१५०॥ तेसा कृतनिश्चय वायां गेळा ।
 तेसा कोणही एक कांजी प्याळा । मग परिणाम पाहों
 कागळा । अमृताचा ॥१५१॥ तेंसें स्थूलाकाहीं ना-
 विचलें । भरवसा बांधोनि चित्तें । पाहती मज अ-
 विनाशातें । तरी केंचा दिलें ॥१५२॥ अगा काह
 परिमलसुद्राचिया तटा । निविजेत आहे पूर्विकिंयों

वाटा । कां कांदा कांदितां सुमटा । कन जोडे ॥१५३॥
 तेंसें विकारलें हें स्थूल । आणितलेया मी जाणवतलें
 केवळें । काह फेज पितां जळ । सेविलें होय ॥१५४॥
 म्हणोनि मोक्षिलेनि मनोधर्म । हेंचि मी मानूनि
 संज्जमें । मग येथीचीं जियें जन्मकर्म । तिचें मजचि
 म्हणती ॥१५५॥ येतुकेनि अनार्मी नाम । मज ज-
 किंवांसि कर्म । विदेहसि देहधर्म । आरोपिती
 ॥१५६॥ मज आकारधून्या आकार । निरुपाधिका
 उपचार । मज विधिविजितें व्यवहार । आचारादिक
 ॥१५७॥ मज वर्णहीनो धनु । गुणातीतासि गुण । मज
 अचरणोचरण । अपाणिथी पाणी ॥१५८॥ मज असेथी
 मान । सर्वगतींनी स्थान । जेंस सेजेमाजी वन ।
 निदेला देखे ॥१५९॥ तेंसें अश्रवणा श्रोत्र । मज
 अर्चक्षुसी नेत्र । अगोत्रां गोत्र । अरुपें रूप ॥१६०॥
 मज अव्यक्तासि व्यक्ती । अर्गोतीसी आर्ती । स्वयंतुसा
 नृसी । आविती गा ॥१६१॥ मज अनादैरणा
 प्रावरण । धूपणातीतासि भूषण । मज सकळ-
 कारणों कारण । देखती ते ॥१६२॥ मज
 सहजातें करिती^१ । स्वयंभातें प्रतिष्ठिती^२ । निरंतरातें
 आह्वानिती । निसर्जिती गा ॥१६३॥ मी सर्वदा स्वता-
 सिंदु । तो कीं वाळ तरुण वृद्ध । मज एकरूपा सं-
 बंधु^३ । जाणती ऐसे ॥१६४॥ मज अद्वैतासि दुजें ।
 मज अकर्मवासि काजें । मी अभोक्षा कीं भुजें^४ । ऐसें
 म्हणती ॥१६५॥ मज अकृष्णचें कृष्ण कानिती । मज
 नित्याचे निर्धनें क्षिणती । मज सर्वोत्तरातें कल्पिती ।
 अरि मित्र गा ॥१६६॥ मी स्वानंदोभिरामु । तया
 मज अनेकसुखाचा कर्तुं । आनवाचि मी असें समु ।
 कीं म्हणती एकदेशी ॥१६७॥ मी आत्मा एक चरा-
 चरी । म्हणती एकाचा कैवल्य करी । आपि कोणोचि
 एकातें मारीं । हेंचि वाटावती ॥१६८॥ किंवदुना ऐसे

१ संसाराका. २ मित्र. ३ वर्म. ४ काविनीनें ५
 प्रतिनिवास्तव. ६ सर्पाळा. ७ द्रव्याचा ठेवा. ८ खैराने
 निवार. ९ बदरांत. १० पडकावा. ११ विहिरीत. १२
 पूर्वव्या. १३ विस्तारलेले. १४ अग. १५ निक्षेप. १६
 नाशरहिताका. १७ क्षियारहिताका. १८ देहरहिताका १९
 कर्मव्यरहिताका. २० जातिरहिताका. २१ चरणरहिताका.
 २२ हंसारहिताका. २३ परिमाणहीनाका. २४ सर्वव्यापकाका.

२५ कर्णरहिताका. २६ नेत्ररहिताका. २७ गोत्ररहिताका.
 २८ निराकाराका. २९ निरिच्छाका. ३० संप्रजगला
 पांधरुण घाळणाराका. ३१ सर्व वस्तु करणाराका. ३२ मूर्ति
 करितात. ३३ प्रणप्रतिष्ठा कुरितात ३४ ओतप्रोत भरके-
 त्याका. ३५ आह्वान करतत. ३६ जघरथा. ३७ खाजें.
 ३८ मरणानें ३९ सर्वव्या अंतर्वासी राहणाराका. ४०
 निशानंदोत्त निमग्न अवस्थारा. ४१ इच्छा. ४२ कैदार भेटी.

किंबहुना या संसाराचा भिन्न माझ्या प्राप्तीची जर अशी इच्छा असली तर तुला हें ऐं मी नर्म सांगितले, ते आपल्या कक्षांत पूर्ण बाणीष १४० एरवी, काबिळी या योगानें दृष्टि प्राप्तल्यावर तो मनुष्य चांदण्याला पिबके म्हणतो, त्याप्रमाणें, निर्दोष असे जे माझे शुद्ध स्वरूप, त्या स्वरूपावर त्याला दोष दिसतात. ४१ किंवा तापान कष्ट तोंड झाल्यावर त्याला व्याप्रमाणें दूय विषातारखें कष्ट लागतें, त्याप्रमाणें मी मनुष्य नसूनही मनुष्य आहे असें मला मानतात. ४२ म्हणून, हें धनंजया, वारंवार या अभिप्रायाचा वि. कं नका. जर तु-त्या स्थूल दृष्टीनें पाहूं लागलास, तर तुझे पाहणें व्यर्थ होईल. ४३ ज्याप्रमाणें स्वप्नातील अमृतानें कोणी असुर होत नाही, त्याप्रमाणें, जे मला स्थूल दृष्टीनें पाहतात ते खरोखर मला प्रहात नाहीत. ४४ एरवीं अहानी लोक स्थूल दृष्टीनें मला जाणजे असें म्हणतात, परंतु त्यांचा समज स्वाच्या स्वाच्या समजाच्या आड येतो. ४५ ज्याप्रमाणें नक्षत्राचें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहून ते मोतीच आहे असे समजून तें प्राप्त करून घेण्याकरितां ईश पक्षी आकाशातून उडी टाकून प्राणास मुक्तो; ४६ गंगा आहे असें समजून मृगजळाजवळ जर कोणी गेला, तर त्याला त्या ठिकाणीं काय प्राप्त होईल सांग बरें? त्याच्याप्रमाणें, कल्पवृक्ष समजून बाभूळ हातीं धरल्यावर त्याचा काय उपयोग होणार? ४७ बौद्धमण्याचा दोन घरांचा द्वार समजून जर कनक्या सर्पाचा हातीं धरले, किंवा रत्न समजून गारा बेचून घेतल्या, ४८ अथवा द्रव्याचा ठेवा जमिनीत वर घेऊन उजेड पडला आहे असें समजून बैराग्य निखारे पदरांत घेतले, अथवा आपलीच पडछाया पण्यांत पडली आहे असें न जाणतां शिंदे विहिरींत उडी टाकून ज्याप्रमाणें प्राणास मुक्तो, ४९ त्याप्रमाणें, प्रपंचांत मी खास खास आहे, अशा कृतनिश्चयानें जे प्रपंचांतच गुंग होतात, ते, कष्टाच्या ऐवजीं त्याचें पाण्यांत पडलें प्रतिबिंब धरण्याकरितां प्रयत्न करणाऱ्याप्रमाणें फसत न; ५० त्याचप्रमाणें, संसारात मी जाईं असा जो कांठा कृतनिश्चय, तो वायां आतो. जसा कोणी एकादा काजी पिऊन अमृतापासून हाण्याचा सुखाचा काय इच्छितो, ५१ त्याप्रमाणें, अंतःकरणपूर्वक मरणांत नाशवंत असा देहाचे ठिकाणीं आबिनाशी अशा सखा पाहतात, तर मी क्षीमा कसा दिशेन? ५२ हें पहा-कोणी श्विमसमुद्राकडे जाण्याच्या हेतूनें पूर्वे-क्षमुद्राच्या बाटेला जाऊं लागला, तर त्याचा पश्चिम-समुद्र प्राप्त होईल का? किंवा, ही महावीरा, कोणा

कांई कागडें असतां त्यांत धान्य प्राप्त होईल का? ५३ त्याचप्रमाणें, हें विस्तार पावलेलें जय जाणल्यानें निर्दोष असा मला जाणतां येईल का? केत प्याल्यानें पाणी प्याल्याप्रमाणें होतें का? ५४ म्हणून, मायामोहित मनोवृत्तीनें संसारांतच मी आहे असें आंतीनें मानून तेथील जन्मरणादि सर्व स्थिति मठाही आहेत असें समजतात. ५५ याप्रमाणें नामरहित, कियारहित व देहरहित असा जो मी, त्या मला नामधारी, कर्मकारी व देहधर्मीनीं युक्त असणारा असें समजतात. ५६ मला निराकाराला आकार, निरुपाधिकाला उपचार, कर्तव्यरहिताला व्यवहार, ५७ मला जातिरहिताला जात, गुणातीताला गुण, चरणरहिताला चरण, हस्तरहिताला हस्त, ५८ मज परिमाणातीताला परिमाण, सर्वव्यापकाला ठिकाण, व्याप्रमाणें अंधकक्षांत निजलेला मनाची शोभा स्वप्नांत पाहतो, ५९ त्याप्रमाणें, कर्मरहिताला कान, नक्षरहिताला नेत्र, गोचररहिताला मोक्ष, निराकाराला रूप, ६० अव्यक्त असा जो मी त्या मला व्यक्ति, विरिष्कृत इच्छा, व जो मी स्वयमेव नृप आहे, त्यास वृत्ति असा कल्पना करतात. ६१ मी दलरहित म्हणजे सर्व जगाला पांघरूण घालणारा, त्या मला पांघरूण घालतात; भूगणातीत म्हणजे निराकर असा जो मी, त्या मला जागिने घालतात; मी सर्व जगाला उरपथ करणारा असून, मला बुद्ध्यांनीं उरपथ केला आहे असें मानतात. ६२ मी स्वयमेव असून माझ्या मूर्ति करतात; मी स्वताःचंद्र असून माझी प्राणप्रतिष्ठा करतात; व औतप्रोत मरलेला असून माझे आह्वान-विसर्जन करतात. ६३ मी नेहमी स्वयमेव व निराकार असून, मला बाल्य, तादृश्य व वृद्ध असा अवस्था आहेत असें मानतात. ६४ मी अद्वैत असून माझ्या ठिकाणीं द्वैत मानतात; मी कांहीं एक न करणारा असून कर्म करतो व कांहीं न खाणारा असून खातो, असें म्हणतात; ६५ मला कुळ-गोत नसून माझ्या कुळाचें वर्णन करतात; मी नित्य असून मी मरतो असें मानून माझ्या मरणानें शोक करतात; तसेंच मी सर्वांच्या अंतर्गामी राहणारा असून अमक्याचा शत्रु, व अमक्याचा मित्र अशी माझ्या ठिकाणीं कल्पना करतात. ६६ मी निजानंदीन निमग्न अहणारा, त्या मला इतर सुखांची इच्छा करणारा असें मानतात, व सर्व ठिकाणीं माझी समदृष्टि असून मला एकदेशी म्हणजे एका स्थळी राहणारा असें म्हणतात. ६७ मी सर्वे स्थावरजंगमाचा आत्मा असून एकाचा केवारी व एकावर रागावून त्यास मारणारा अशी माझी सर्वे न प्रसिद्धि करतात. ६८ किंबहुना जे मनुष्यसर्वा, ते

समस्त । जे हे मानुषवर्म प्राप्त । तयाचि नांव
मी ऐसें विपरीत । ज्ञान तयांचें ॥६९॥ जंज आकार
एक पुढां देखती । तंव हा देव येणें भावें भजती ।
मग तोचि विषदलिया दाखिती । जाहीं म्हणोन
॥१००॥ भातें येणें येणें प्रकारें । जाणती मनुष्य ये-
सेनि आकारें । म्हणजनि ज्ञानचि तें आचारें । ज्ञा-
नासि करी ॥१०१॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरी वैद्य प्रकृति मोहिनी श्रिताः १२

अन्वय—[ते] मोघाशाः, मोघकर्माणः, मोघज्ञानः,
विचेतसः [च] राक्षसी, आसुरी मोहिनी च प्रकृति एव श्रिताः
[सन्ति] ॥ १२ ॥

यालागीं जन्मलेखि ते मोघें । जैसें बोधिवेणी
मेघ । कां मृगजळाचे तरंग । दुरूनीचि पाहावे ॥१०२॥
अथवा कोष्टेरीचे अक्षिबोर । नातरी वोडवरीचे
अळंकार । कां गंधर्वनगरीचे आचार । आभस्तंती कां
॥१०३॥ सांवरी वाडिजल्या सरळा । घरी एक जाहीं
जातु पोळ्या । कां स्तन जाले गर्व । शेकिये जैसें
॥१०४॥ तैलें मूर्खीचें तथा जिणें । आणि घिना
कर्म तयांचें निपजलें । जैसें सांवरी फळ आलें ।
येवें ना हीजे ॥१०५॥ मग जे काहीं ते पडिल्ले ।
तें मर्कटें पारेल सोडिले । कां आंधक्या हातीं पडिलें ।
मोतीं जैसें ॥१०६॥ किंबहुना तयांचीं साकें । जैसीं
कुमारीहातीं दिवलीं साकें । कां अशांध्या मंत्रें ।
कीजें कथिणी ॥१०७॥ तैलें ज्ञानजात तयां । आणि जें
काहीं आचारलें या धनंजया । तें आचवेंचि गेलें
बायो । जे धिर्तहीन ॥१०८॥ पै तमोगुणाची राक्षसी ।
जे पुढुदीतें प्राप्ती । विवेकाचा दाखोचि पुसी । नि-
शांधरी जे ॥१०९॥ तिचे प्रकृती नरवडे जाले । म्ह-
णजनि धितेचेनि कपाळें मेले । बरि तामसीयेचिने
पडिले । मुक्तामाजी ॥११०॥ जेय जाणेचिने साकें ।

आतु हिंसा जीम कोळे । तेवींचि असतोषाचे पोकळे ।
अखंड वधळी ॥११॥ जे अनर्थाचे कानवेरी । आ-
वांळुवें चाटीत निघे बाहेरी । जे प्रसोदपर्वतीची
दरी । सदाचि मासली ॥१२॥ जेय त्रेषाचिया
दादा । खसखसां ज्ञानाचा करिती रगदा । जे अ-
गस्तीगवसणी मूढां । स्थूळबुद्धि ॥१३॥ ऐसे जा-
सुरिये प्रकृतीचे तोंडीं । जे जाले गा भूतोंडीं । ते
बुडोनि गेले कुंडीं । व्यामोहाच्या ॥१४॥ एवं तमी-
चिये पडिले गंतें । न पविजतीचि विचाराचेनि हातें ।
हे असो ते गेले जेथ । ते शुद्धीचि नाही ॥१५॥
म्हणोनि असोतु इयें बाबाणीं । कायशीं मूर्खीचें बो-
ळणीं । बायां बाळवितां बाणीं । क्षिणेल हस ॥१६॥
ऐसें बोळिले देवें । तेय जी जी म्हणितलें पांढरें ।
आइकें जेय बाबा बिसरे । ते साधुकथा ॥१७॥

महात्मानस्तु मां पार्थ देवां प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजंत्यनन्यमनसो ह्यात्वा भूतादिव्ययम् १३

अन्वय—पार्थ, देवो प्रकृति आश्रिताः महत्मानः
तु मां भूतादि अन्वयं ह्यात्वा अनन्यमनसः [सन्तः]
भजन्ति ॥ १३ ॥

तरी जबाचे चोळेंटे मानसीं । मी होकनि असें
धेवेंसंन्यासी । जबा निजेलियातें वप्रासी । वैराग्य गा
॥१८॥ जबाचिय सैवयेचिया सत्तावा । आतु
धर्म करी राणिया । जबाचें मन ओळावा । विवे-
कासी ॥१९॥ जे ज्ञानगते नाहाळे । पूर्णतें जेकनि
घाले । जे शांतीसि आले । पारुव नवे ॥१२०॥ जे
परिभोमा निवाळे फोभ । जे धैर्यमंडपाचे स्तंभ ।
जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । पुढकळोनि भरिले ॥१२१॥
जयां भक्तीची येतुकी प्रीति । जे केवळ्यातें परीतें
सर म्हणती । जबाचिये कीकेंमाजि नशी । जि-
बाकी दिसे ॥१२२॥ जे आचवांचि कैरणें । केहूले
महणारे ॥१५॥ जळीण ॥१६॥ प्रस ॥१७॥ मांसचि गोळे
॥१८॥ ओठ ॥१९॥ भूक ॥२०॥ भूतवळी ॥२१॥ महामाया
॥२२॥ खडबोत ॥२३॥ सांपडत नाहींत ॥२४॥ निमांसि पावते
सुख पावते ॥२५॥ निर्मळ ॥२६॥ आज्ञा एकान केजांत रा-
हण्याचा संकल्प करणारा जो ज्ञेयसंन्यासी ॥२७॥ सेवा
करते ॥२८॥ पूर्णमहत्त्वकथा ॥२९॥ मसाच्या रुपांतराका
॥३०॥ पोषता ॥३१॥ मोक्षता ॥३२॥ अवकाश

१ सारांश. २ अर्थ. ३ परमेश्वरानाचून ४
मातीच्या विजातले ५ पोषेत्वार. ६ कष्टविषये
७ आकाशांत इय आले असता, आपल्या स्वरूपप्रमाणें
हत्ती, घोडा, नगर इत्यादि ज्या निरनिराळ्या आकृति
विसतात, त्यास 'गंधर्वनगर' म्हणतात; अर्थात् मिथ्या.
८ गंधर्व. ९ मासतात. १० डेर. ११ बाचणें. १२
वेतां येत नाही. १३ अमुचिर्मुक्तस. १४ चित् स्वीत

सर्व मला दानू आहेत असें त्यांचे विपरीत ज्ञान असतें. ६९ ज्या वेळेस ते दृष्टीसमोर एखादी मूर्ति पाहतात, त्या वेळेस ती देवच आहे या मानानें तिच्या भजतात; मग तीच मंगल्यावर तिच्यातील वेवऱण नाहीसे झाले असें मानून तिचा त्याग करतात. १७० मला या प्रकारानें म्हणजे मी अनुष्मन्ना देह धारण करणारा आहे असें समजनात, म्हणून त्यांचें ज्ञानच खऱ्या ज्ञानाच्या भाव येतें. ७१

त्या मूर्तीच्या आशा, कर्म व ज्ञान हीं सर्व व्यर्थच असतात; ते विचारशून्य होतात; आणि ते मोह पाहणाऱ्या अशा राक्षसी व आसुरी स्वभावाचा आश्रय करतात. ॥ १२ ॥

सारांश, ज्यांची मजविषयी अद्या प्रकारची समजूत अथवा, त्यांचा जन्म व्यर्थच होय. ज्याप्रमाणें, प-
र्यन्तकाळापासून भव व्यर्थ आहेत किंवा मृगजला-
च्या आटा बऱ्या दुसऱ्या पाहण्यास योग्य होत, ७२
अथवा मातीच्या चित्रांतके घोडेस्वार, कपटविषये
असंस्कार किंवा सध्याकाळीं दगांत दृष्टीस पडणाऱ्या
गांवाचे कुसुं भासतें, ७३ शेर जरी सरळ वाटला,
तरी तो जसा आत पोकळ असून वर फळही येत
नाहीं, किंवा सोडीच्या गळ्याला उत्पन्न झालेल्या स्त-
नांतून जसे दूध निघत नाहीं, ७४ किंवा सावरीच्या
झाडाला फळ आले असतां तें जसे कोणाला घेतां येत
नाहीं व देतांही येत नाहीं, त्याप्रमाणें, त्या मूर्तीचे
जिणें होय, आणि त्याच्या कार्यालाही भिःकार असो !
७५ मग त्या मूर्तीची जे कांही शास्त्रान्वयन केले असेल,
ते म्हणजे माकडानें नारळ तोडल्याप्रमाणें किंवा अंध-
ल्याला मोठी सांपडाचें त्याप्रमाणें होय. ७६ किंवा हुना
त्यांनीं म्हटलेलीं तीं शब्द लहान मुलीच्या हातांत
दिशेल्या एकाप्रमाणें अथवा अज्ञानभूताला बऱ्याचह
शिकविलेल्या मंत्राप्रमाणें निरर्थक होत ७७ धनजया,
त्याच्याप्रमाणें, ज्यांचें चित्त स्वाधीन नाहीं, त्यांचें
सर्व ज्ञान व आचरण हीं व्यर्थ होत. ७८
याप्रमाणें तमोमूर्तरूप राक्षसी सद्गुणांना प्राप्त
ज्ञानाचा ठव-ठिकाण नाहींसा कणासरी आहे. ७९ त्या
प्रकृतीनें जे प्रस्त होतात, ते सदांसीत विंठाकोट अ-
सूय विषय तामस प्रकृतीच्या भावने व यक्षांत उत-

रतात. १८० जी राक्षसी प्रकृति आक्षारूप भावेंत
हिंसारूप जीम लोडून असतोपरूप मांसाचे गोळे
निरंतर चघळते; ८१ जी अमर्यरूप कानापर्यंत ओ-
वाहीत बाहेर निघते; जी प्रमादरूपी म्हणजे भूतरूपी पर्व-
ताची मोठी माजलेली दरी आहे; ८२ जिच्या द्वेषरूप
दाढा खसखसां वावून ज्ञानाचा जुराडा करतात, व जी
अगस्ति ऋषीला असलेल्या कुंभाच्या आवरणप्रमाणें
स्थूलबुद्धि लोकांना आसुरी सावेची गवसणी आहे;
८३ अशा प्रकारच्या त्या राक्षसी प्रकृतीच्या तोंडाचें
जे बळी होऊन पडतात, ते आतिरूप कुंडात गुदरून
जातात. ८४ याप्रमाणें जे अज्ञानाच्या खळखळास पड-
तात, ते विचाररूपी हाताळ सांपडत नाहींत; हाकेंच
नव्हे, तर ते कोठें जातात त्याचा देखील पत्त कागस
नाहीं. ८५ म्हणून ही निष्फल कथा राहू दे. कारण,
मूर्तीचे व्यर्थ वर्णन केले असतां वाणीला सीम मात्र
होईल. ८६ असें श्रीकृष्ण बोलल्यावर अर्जुन 'हो हो !'
असें म्हणाला. नंतर मगवान फिळण म्हणतातः—जिणें
वर्णन केले असतां वाणीला सुख होतें, ती साधूची
कथा ऐक. ८७

हे अर्जुना, दैवी संपत्तीचा आश्रय केलेले
महार्भे सर, मी भूतांचा आदि व अविनाशी
आहें असें जाणून एकनिष्ठेनें मला भज-
तात. ॥ १३ ॥

ज्या साधूच्या निर्भळ अंतःकरणांत मी संप्र-
संगाची होऊन वास करितों; व जे निजते असतांही वै-
राग्य हे ज्यांची सेवा करितें म्हणून ज्यांना स्वप्नांत
सुद्धा विषयवासना होत नाहीं; ८८ ज्यांच्या सहासनेत
धर्म राज्य करतो, (ज्यांना अजमाची इच्छा सुद्धा
होत नाहीं,) व ज्यांचें मन नेहमी सद्भिचारालाच पुढि
देतें; ८९ जे ज्ञानरूप गंगेत साव करून अंतर्बाह्य शुद्ध
माले, पूर्णब्रह्मस्वरूपाच्या प्राप्तीनें तृप्त झाले, व साती-
ला नवीन पालवी पुढल्याप्रमाणें कात झाले. १९० जे
ब्रह्मज्ञाच्या रूपांतराला कोय निराश्रयप्रमाणें आहेत, व
जे वैश्वरूप संकषाचे साधक होत; त्यांच्याप्रमाणें, जे आनंद-
समुद्रांत गुडगुड काढलेला कुंभाप्रमाणें ओतप्रोत नर-
लेले असून ९१ ज्यांना भक्तीची इतकी योग्यता वाटते
की, ते मोक्षालाही मागे सर असें म्हणतात, व ज्या-
बद्दल जींमंतही नीति सांगून दिशते, ९२ ज्यांची

सतीचीं केणी । जयांचें चित्त गवसणी । व्यापका
मज ॥१३॥ ऐसे जे महाबुभोव । देखिये प्रकृतीचे
देव । जे जाणोनियां सर्व । स्वरूप माझे ॥१४॥ मग
पावसेनि प्रेमें । मातें भजती जे महाभूमे । परि हुजे-
पण मनोचरें । शिवतळे नाही ॥१५॥ ऐसे मीच
होजुनि पांडवा । करिती माझी सेवा । परि नवलावो
तो सांगावा । असे जाहूक ॥ १६ ॥

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढमताः ।

नमस्तस्तथा मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१७॥

अन्वय-[१] भक्ता निर्युक्ताः [सन्तः] मां स-
ततं कीर्तयन्ताः च यतन्तः दृढमताः च मां नमस्तस्त-
था उपासते ॥ १७ ॥

सारी कीर्तनीचेनि नटनीचें । नाशिले व्यवसाय
प्रावजिवाचे । जे नामाचि माहीं पापाचें । ऐसे केले
॥१७॥ यमदमा अवकळा आणिली । तीचें डा-
वावकुनि उडविली । यमलोकींची खुंटिली । राहटी
आचवी ॥१८॥ यम म्हणे काय यमोचें । दम म्हणे
कवनाचें दमोचें । तीचें म्हणती काय सावें । दोष
भीषवांसि माहीं ॥१९॥ ऐसे माझेनि नामघोषे ।
माहींचि करिती विश्वाधी दुःखे । अवघें जगाचि
महासुखें । दुमदुभित भरलें ॥२०॥ ते पाहटिणीण
पाहावित । अमृतेंवीण जीववित । योगेंवीण दावित ।
कैवलय कोळी ॥२१॥ परी राधा रंका पाद धरूं ।
मेगती सांगेयां योगी कडसणी करूं । एकसरें आनं-
दाचें मावाहें । होत जगा ॥२२॥ कहीं पुराघेनि वै-
कुंठा जावें । तें तिहीं वैकुंठाचि केले आघवें । ऐसे
नामघोषगौरवें । अवळेलें विश्व ॥२३॥ तेजें सूर्य सैते

१ यथांसे, २ भगवद्भक्ताः अनुकूल असणाऱ्या
सात्विक स्वभावाचे, ३ प्रेमानें लक्ष्मी मारणें, ४ व्यापार,
५ यम=मनोनिग्रह, दम=इंद्रियनिग्रह, ६ निकट दहा,
७ नियमन करावें, ८ जिकाचे, ९ माहेरघर, १० पवित्र
केले, ११ निवेड, १२ दोष, १३ संश्लिष्ट, १४ सिंह,
१५ कौतुकानें १६ सेवा करावी, १७ उलंघन करून,
१८ हारवण्यास, १९ गोधावा, २० वृत्त झाले, २१
कविता, २२ आश्वासनावधार, २३ स्पष्ट, २४ सतत
१५ युष्मत्पुत्रा गजान १६ हिंदात, १७ जगज्जित

सोज्ज्वल । परि सोही अस्तवे हें किडाळें । चंद्र सं-
पूर्ण एखादे वेळ । हे सदा पुरते ॥२४॥ मेघ उदार
परी वोसरे । म्हणजुनि वपस्वती न पुरे । हे निः-
शंकपणें संपावरे । पंचानन ॥ ५ ॥ जयांचे वाचेपुढें
भोजे^५ । नाम नाचत असे माझे । जें जन्मसहसीं
बोळगिजे^६ । एकवेळ यावया ॥६॥ तो मी वैकुंठी
नसें । वेळ एक भातुंबिंबाही न दिसें । बरी योगी,
पांचीही माजसें । ईश्वरहोनि जाय ॥ ७ ॥ परी तयां-
पाशीं पांडवा । मी हारपलीं शिंवसावो । जेथ नाम-
घोषु बरवा । करिती माझा ॥ ८ ॥ कैसे माझ्या
गुणीं धोले । देवकाळातें विसरले । कर्तनें सुखी
झाले । आपणपांचि ॥९॥ कृष्ण विष्णु हरि गोविंद ।
या नामाचे निखिल प्रबंधे । माझी आत्मचेष्टी बि-
होवें । उद्दे^{१०} गाती ॥२१०॥ हें बहु असो यापरी ।
कीर्तितें मातें अवधारी । एक विचरिती चराचरी ।
पांडुकुमरा ॥२१॥ मग आणिक ते अर्जुना । सा-
विरी बहुवा जसेना । पंचप्राण मना । पादोडे जे-
उनी ॥२२॥ बाहेरी यमनियमांची कांटी लाविली ।
आतु वज्रासर्पांची पोळी^{२३} पळोविली । बरी प्राणा-
यामाचीं मांडिली । बाहती^{२४} यजे ॥२३॥ तेथ वल्हाड
शक्तीचेनि उजिवडे^{२५} । मन पवनाचेनि सुरवेडे ।
सतरांविषेचें पाणिघोडे । बळघोविले ॥२४॥ तेम्हां
प्रत्याहार^{२६} लयीं केली । चिकारांची संपिरी^{२७} बोहेरिडी
हमियें बांधोनि आणिली । हृदयाभातु ॥२५॥ तेंव
धारणाकारे दाटिले । महाभूतांतें एकघोडिले ।
मग चतुरंग सैन्य निर्घोडिले । संकल्पाचें ॥२६॥ स-
यावरी जेत रे जेतें । म्हणोनि ध्यानाचें निशाभें
वाजत । विले तन्मयांचें झळकत । एकछत्र ॥२७॥
पांढीं समाधिअयेचा अघोरो । आत्मानुभव राख-

२८ सर्वथा २९ जिकून, ३० जगपत्र, ३१ कुपण, ३२
मळेबांधाचा; हृद्योगाचा, ३३ कोट, ३४ तवार केडा, ३५
तोफा, ३६ कुडीकमोण्या, ३७ प्रकाशानें, ३८ अनुकूलतें,
३९ चंद्राभूताचें सतराव्या कडेचें, ४० तसे, ४१ स्वाधीन
कडून घेतले, ४२ पराक्रम, ४३ परिवार, ४४ नाहींवा
केडा, ४५ ध्यानाची पूर्ण दशा हेच घोडे, ४६ हडा केडा,
४७ ऐकव केले, ४८ नाहींसे केले, ४९ जवजवकार करून
५० नोपर, ५१ एकपयवेचें, ५२ सागून, ५३ अजड,

आपल्या सर्व अवयवांत सातिरूप अलंकारातले जा-
हेत, (ज्याच्या इंद्रियांची विषयावर कधीही बाधना
जात नाही,) व ज्यांनी आपल्या चित्तांचो मज सर्व-
व्यापकाका नवधणी केली आहे: १३ असे जे महात्मे,
ते भगवद्भक्तीला अनुकूल असणाऱ्या सात्त्विक प्रकृतीचे
आवयव होत. ते माझ्या सर्व स्वरूपाका जाणतात; १४
आणि भगवद्भक्ती प्रेमानें ते महात्मे अना भजतात. पण
त्यांच्या मनोधर्मांनी द्वेताका स्पर्श सुद्धा केलेला न-
सतो. १५ अर्जुना, अज्ञाप्रकारें जे मद्रूप होऊन माझी
सेवा करतात, त्या सेवेची आश्चर्यकारक गोष्ट सांगाव-
याची राहिली आहे ती ऐक. १६

सर्वदा भक्तियुक्त असलेले, आणि जे स्वी-
कारलें असेल तें नेटानें चालविणारे ते महात्मे
सतत माझें कीर्तन करून, इंद्रियदमन करून
आणि नमस्कार करून माझी उपासना कर-
तात; ॥ १४ ॥

तरी हरिकीर्तनाच्या प्रेमानें ते नाचतात, त्यामुळे
प्रायश्चित्ताचे सर्व व्यापार नाश पावले आहेत, व
ज्या कीर्तनानें पापांचें नांव देखील राहूं दिले नाही.
१७ यम म्हणजे मनोनिग्रह व दम म्हणजे इंद्रिय-
निग्रह पांना निग्रह दक्षा आणिली, तीथें आपआप-
ल्या जाग्यावरून उठवून लावली, व यमलोकचे सर्व
व्यापार बंद पावले. १८ यम म्हणूं आला की,
कोणाचें नियमन करावें ! दम म्हणाका, कोणाका
जिंकवें ! व तीथें म्हणूं लागली, "आम्ही कशाचें शास-
न करावें ! कारण दोष औषवासही उरले नाहीत!"
१९ याप्रमाणें माझ्या नामधेवानें जगातील सर्व प्रा-
ण्यांची दुःखें नाहांताशीं होतात, व सर्व जग अक्षु-
षानें दुमदुमून जातें. २० ते साधु पक्षीत साल्या-
शिवाय जीवना प्रकाश म्हणजे आत्मज्ञान करून
देतात; अमृताशिवाय प्राण्यांच्या जिवांचें रक्षण कर-
तात, व योगसाधनाशिवाय धरुधर्जात झोळ्यांसमोर
मोक्ष दाखवितात. १ परंतु राजांत व रंकांत अंतः
मानीत नाहीत, व लहान थोर जाणित नाहीत या
प्रमाणें जगाला सरसकट अनंदाचें माहेरपर होतात
२ वैकुण्ठाचा जाणारा कथितच आहःतो; परंतु हा
साधूंनी सर्व जगच वैकुण्ठ केळें. अशा माझ्या नाममज-
नाच्या योग्यतेनें सर्व जग परित्र केळें. ३ त्या

साधूंचें तेज सूर्याप्रमाणें निर्मल आहे. परंतु त्या सूर्या-
तरी, तो अस्तास जातो, हा दोष आहे; अंतरांतराचें
म्हणाचें, तर तो एकादे वेळेसच पूर्ण असतो; परंतु
हे साधु नेहमी पूर्णत्वास पावलेले आहेत. ४ माझें
ओदार्य मेवाप्रमाणें म्हणाचें, तर तो ओसरतो, म्हणून
रूपमा देण्यास योग्य होत नाही. तर हे साधु निःशक-
पणें पंक्त असणाऱ्या विद्याप्रमाणें होत. ५ ज्या
माझ्या नांवाचा मुत्तानें एकदा उबार होण्याकरितां
सहस्र जन्म माझी सेवा करावी लागते, तें माझें नांव
ज्याच्या वाचेपुढें कोतुकानें नासत असतें. ६ [ज्या
माझ्या नांवाचा मसा महिमा आहे,] तो मी वैकुण्ठ-
लोकांही नसतो, एकादे वेळी सूर्यमंडळांतही दिखत
नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर दोत्यांच्याही मनाचें उलंघन
करून जातो, ७ पांतु. हे पांजवा, जरी मी कोठें
सांपडलों नाहीं, तरी जे माझ्या नांवाचा सतत घोष
करतात, त्यांच्याजवळ सांपडयावाच. ८ ते माझ्या
गुणांनी इतके तृप्त झालेले असतात की, ते देशकालाच्या
वितरून मन्नामसेकीर्तनाच्या योगें आपल्या ठिकाणीं
सुखी झालेले असतात. ९ कृष्ण, विष्णु, हरि,
गोविंद या शुद्ध नांवांच्या कवितेनें आत्मनात्मविचार
करून माझें सतत नामस्मरण करतात. १० हे पांतु-
कुमरा, अज्ञा प्रकारें आणची पुष्कळ तऱ्हेनें माझे गुण-
नुवाद वर्णन करीत कोणी जगतांत विडतात. ११
अर्जुना, भगवदुसरे कित्येक पंचप्राण व मन यांना
अंतर्धीमीं जिकून जयपत्र मिळवितात. १२ बाहेरून
यमनियमाचें कुंपण लावून आंत मूळबंधाचा कोट तयार
करतात, व त्यावर प्राणाधाररूप सतत चालू अश-
णाच्या तोफा ठेवतात. १३ भगवदुसरींनी जन्मसुख
होऊन, तिच्या प्रकाशानें मन व प्राण यांच्या अनुकूल-
तेनें चंद्रामृताचें सतराव्या कलेचें तळें स्वाधीन करून
घेतात. १४ त्या वेळीं प्रत्याहार हा मोठ्या पराक-
मानें कामकोधादि विकारांचा परिकरासह कडवा करतो
आणि इंद्रियें बांधून हृदयांत आणतो १५ इतक्यांत धार-
णाकर बोडस्वार हे हल करून पंचमहाभूतांचें ऐकन
करतात, व संकल्पाचें चतुरंग सैन्य (मन, बुद्धि, चित्त
व अहंकार) बाहीचें करतात. १६ नंतर जयजय-
कार शब्द होता; ध्यानरूपी नांभद वज्र लागून एक
रुपतेचें छत्र चमकूं लागतें. १७ आणून समाधि-
रूप कदमीचा अखंड-आत्मानुभवरूपी राज्यसुखाच्या

सुखा । पहाभियेको देखा । समरसें जाहका ॥३८॥
 ऐसे हें गहन । अर्जुना माझे मजन । आतां ऐसें सां-
 रोम । जे करिती एक ॥१९॥ तरी दोन्ही पाळबेधेरी ।
 तैसा एक तंतु अंबरी । तैसा मीबांभूनि चराचरी ।
 जाणसी या ॥२२०॥ आही मळा करुनी । शेवटीं
 मशक धरुनी । माजी समस्त हें जाणोनी । स्वरूप
 माझे ॥२१॥ मग वाढे धाकुटें न म्हणती । सर्जीव
 निर्जीव मेणती । देखिलिये वस्तु तैजु लुठिती । मीचि
 म्हणोनि ॥२२॥ आपुलें उत्तमत्व नाठवे । पुढीक
 योग्यायोग्य मेणवे । एकसरें व्यक्तिमात्रायेनि नीधें ।
 नमूनि आवडे ॥२३॥ तैसें वंचीं उदक पाविलें । तें
 तलवटवरी ये हेंगेळें । तैसें नमिजे मृतजात देखिलें ।
 तैसा स्वभावोचि तयाचा ॥२४॥ का फळिलिया त-
 रुची शाखा । सहजें मूमीसी उठरे देखा । तैसें
 जीवमात्रो अहोका । साळावती ते ॥२५॥ असंड
 आगवता होऊनि असती । तबोची विनय हेचि सं-
 पत्ती । जे जयजयमंत्रें आपिती । माझ्या ठायीं ॥२६॥
 नमिता मानापमान गळाळे । म्हणोनि अवाधितां
 मीचि जहाळे । ऐसे निरंतर मिथकले । उपासिती
 ॥२७॥ अर्जुना हे गुरुची मक्की । सांगितकी तुजमती ।
 आतां ज्ञानयज्ञें वजिती । ते भक्त जाहकें ॥२८॥ परि
 मजन करिती हातवटी । तूं जाणत आहासि किरीटी ।
 जे यागां ह्या गोटी । केलिया आम्ही ॥२९॥ तंव
 आधि जी अर्जुन म्हणे । हें वैविक्रियाप्रसादाचें करणें ।
 तरि काय अमृताचें भौरोगणें । पुरे म्हणवे ॥३०॥
 या बोळा जीअनंतें । छागंटा देखिलें तयातें । कीं
 सुखावकेनि चितें । डोकतु असे ॥३१॥ म्हणे मलें
 केळें पाथी । वेष्टवीं हा अर्जुनसह सर्वया । परि कोळ-
 वीतसे आरिधा । तुझी मातें ॥३२॥ तंव अर्जुन म्हणे
 हे काबी । बकेरिवीज चाविणेंचि नाही । जगाचि नि-

१ प्रह्लादीनयेन, २ परापरवैत, ३ मोडे, ४ सरळ
 भावाजें, ५ नमस्कार करितात, ६ विमिश्रानि ७ प्रकटन;
 सहज, ८ सदृश होऊन, ९ भेष, १० सेवन, ११ कार्य-
 साधु, १२ अपसंग, १३ चकटा, १४ शांत करावी, १५
 दुःख, १६ जावें लागणें, १७ ऐकण्याची इच्छा, १८ येकतो
 आवेस, १९ बळ देऊन, २० मेळवानी, २१ मान देऊन,

बलिते^{१८} हा स्वाध्या ठावीं । स्वभावो कीं जी ॥३३॥
 बरे बकोरें तिचे आपुलिये वाढे । चांभू करिती चं-
 द्राकडे । तेचि जाण्ही विनयुं तें बोळवें । देवो कृपा-
 सिधु ॥३४॥ जी मेघु आपुलिये मीढो । जगाची
 आर्ती दवडी । बांभूनि जातकाची लाहान केवडी ।
 तो बचाव पाहुनी ॥३५॥ परि शुका एकविचा वाढे ।
 जेचि गंगेतचि ठाकणें^{१९} पडे । तेचि आर्ते बहु कां पोढे ।
 तरि सांगावें देवा ॥३६॥ तेंचें देवें म्हणितकें राहें ।
 जो संतोष आम्हां जाहका आहे । तयावरी स्तुती साहे ।
 ऐसे उरलें नाही ॥३७॥ पै परिसतु आहासि नि-
 कियोपरी । तेंचि वक्तृत्वा वेव्हावी करी । ऐसे पु-
 रस्करोनि श्रीहरी । आदरिळें बोळो ॥३८॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् २७

अन्वय-च अन्ये आणि ज्ञानयज्ञेन वनन्तः एकत्वेन
 पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखं मां उपासते. ॥ २५ ॥

तरि ज्ञानयज्ञु तो एवरूप । जेच आदित्यकण्ठे
 हा घुंघु । महाभूतें मंडपु । जेहुं तो पशु ॥३९॥
 मग पांचांचे जे विशेष गुण । अथवा इंद्रियें आणि
 प्राण । हेचि वशोपधोरभरण । अज्ञानघृत ॥४०॥
 तेच मधुपुष्टीचिया कुंडा । आंतु ज्ञानाभि धडकुंडी ।
 साम्य तेचि सुंहाडा । वेदिकां जाणें ॥४१॥ सविचेक-
 मंतीपाटव । तेचि मंत्र विद्यागौरव । शांति सुं-
 लुव । जीव वर्ज्या ॥४२॥ तो प्रतीतांचेनि पावें ।
 विचेकमहामंत्रें । ज्ञानाभिहोत्रें । मेघु नाशी ॥४३॥
 तेथ अज्ञान सरोति जावे । आणि वज्रिता वजन हें
 ठावे । आत्मसमरेंसीं ग्हावे । अर्थेभूयो जेव्हां ॥४४॥
 तेव्हां मूळ विषयें कैरणें । हें वेगळाळें कोही न
 म्हणे । जाणवें एकचि ऐसें जावे । आत्मबुद्धि ॥४५॥

२१ अर्हमहात्म्य, २३ वक्तृत्वं, २४ जीव न ईश्वर यांची
 मिश्रता, २५ यथाचें साहित्य, २६ प्रसीत करून, २७ अकारण
 २८ परित, २९ आत्मानात्मविभार करण्याची बुद्धीची कुश-
 लता, ३० सुख व दुःखा नांवाचो इवनपात्रें, ३१ यज्ञ
 करणारा, ३२ आत्मानंदरसांत, ३३ यथाध्या शब्दाचे
 स्थान, ३४ शब्द, स्पर्श आदि, ३५ इंद्रिये.

ब्रह्मरूप ऐक्यतेने पक्षाभिप्रेत होते. १८ हे अर्जुन, अज साक्ष कर्तव्य भजन, ते कोण करतात हे तुला सांगितले. आता याशिवाय दुसरे भजन करणारे कोण आहेत ते ऐक. १९ पक्षाच्या दोन्ही पक्षांपर्यंत जसा आडवा व उभा भरलेला तंतुच असतो, त्याप्रमाणे माझ्याशिवाय हे जगत् दुसरे कसानेही व्यापलेले नाही अशी त्याची समजूत आहे. २० ब्रह्मदेव पक्षा बाजूपासून दुसरे बाजूस झिळाट धरून मध्ये माझ्या स्वरूपा शिवाय दुसरे काहीच नाही असे ते समजतात. २१ मग लहान, मोठे, सजीव व निर्जीव असा भेद न घेता, जो जी वस्तु दृष्टीस पडेल ती समूपाच आहे असा सरळ भाव ने ते जावमात्र ला नमस्कार करतात. २२ पापला मोठण्या विपन्न, पुढे येणारी वस्तु योग्य आहे किंवा अयोग्य आहे हे न जाणतां सरसकड सर्व वस्तूच नमस्कार करण हेच त्यांना आवडते. २३ ज्याप्रमाणे पुष्कळ उंचीवरून पडणारे पाणी एकदम सहज लक्षास येते, त्याप्रमाणे, जो प्राणी दृष्टीस पडेल त्याच नमस्कार करणे अथवा त्याचा स्वभावच बनतो. २४ किंवा फळाने भरलेल्या झाडाची काही जशी सहज मुहूर्त लवत्याप्रमाणे दिखते, त्याप्रमाणे प्राणिमात्र पुढे ते नमस्कार घालतात. २५ ते नेहमी गर्वरहित अवतात व नम्रता हीच आपली संपात्त असते; व ते जयजयमंत्राने माझ्या शिकणी आपली सर्व कर्मे अर्पण करत. २६ नम्र होतां होतां त्यांना मानापमानाचा विचार राहत नाही, म्हणून ते जीव झालेन राहतात, व अशा प्रकारे भद्रप होऊनहा गिरेर माहीत उपासना करतात. २७ अर्जुन, अशा प्रकारे ही भ्रष्ट भोक्तुला सांगितली. आतां जे माझी ज्ञानयज्ञाने भोक्तु करतात, ते कोणते भक्त ते ऐक. २८ परंतु, हे किरीटी, त्याचा भजन करण्याची शैली तुला माहीत आहेच, व त्याबद्दल आम्ही पूर्वी वर्णन केलेच आहे. २९ तेव्हा अर्जुन म्हणाला, " होय हा ईश्वरी प्रसादच आहे; तथापि जमुनाचे सेवन करणाऱ्याच्याने कधी पुरे म्हणवते का ? " ३० तेव्हा अर्जुनाचे हे बोलणे ऐकून, हा कार्यवाधु आहे असे पाहून श्रीकृष्ण तबेतास संतोष मानून संतुष्ट झाले. ३१ आणि म्हणाले, " वर्यो, आतां माझी सांगा तलेखी गोष्ट पुनः सांगणे हे अप्राशिक्य, पण तुझी ऐकण्याची उत्कंठा पाहून मला सांगण माग पडते " ३२ तेव्हा - लून म्हणाले " तुम्ही म्हणतां अशी गोष्ट माझी. पहा की, चकोर पक्ष्याची तहान आगविण्या शिवाय वेगळा हात काही कर्तव्य नाही की काय ? जगाला शांत करणे हा त्याचा स्वभावच आहे ३३ एरव्ही चकोर पक्ष्याने आपल्या गरजेकरता ज्याप्रमाणे

नंदाकडे चोंच करावी, त्याप्रमाणे आम्ही आपली जेवण विनंती करावी तेवढी सोपीच आहे. काण, देवा, आपण दयेचे साग आहां. ३४ मग आपल्या भोग्याने जगाच दख निवारण करतो, त्या त्याच्या मोठ्या वर्षावाच्या मनने पाहिले असतां शांतकाची तहान ती केवढी असणार! ३५ परंतु एकच चूर् भरण्याची इच्छा झाली तरी ज्याप्रमाणे गंधतन जावे लागते, त्याप्रमाणे, आम्हांला ऐकण्याची इच्छा योही किंवा बहुत असली, तरी देवा, आपला बागण्यास सुवात करावी. " ३६ त्या वेळस देव म्हणाले:-अर्जुन, आतां तुझी बोलण राहू दे. आम्हांला जो संतोष झाला आहे, त्यापेक्षा तू स्तुति करून तो वाढेल असे माही; ३७ परंतु तू ज्याप्रमाणे लक्ष देऊन एवढा वेळ ऐकलेस तसेच लक्ष देऊन आमच्या वासण्यास मेजवानी कर, पुढेही तसंच ऐक.) अशा शीतीने श्रीहरीने अर्जुनास मान देऊन बागण्यास सुरवात केली ३८

ज्ञानयज्ञाने पूजन करणारे कांहीं लोक धर्करूपाने, निरनिराळ्या रूपांनी व बहुत प्रकारांनी, सर्वतोमुख असा जो मी त्या माझी उपासना करतात. ॥ १५ ॥

ज्ञानयज्ञाने लक्षण कोणते म्हणशील, तर ज्या ठिकाणा ' ब्रह्मा'चे बहुत प्रकारचे होणे ' म्हणजे शक्ति-संकल्प हाच यज्ञस्तंभ; पंचमहाभूते हा यज्ञसंघ; जीव व ईश्वर यांचा भिन्नपणा हाच यज्ञ; ४० मग पंचमहाभूताने जे विलेप गुण ते, अथवा पांच इंद्रिये आणि पंच-प्राण हेच यज्ञाचे साहित्य, व ब्रह्म विषयी जे अज्ञान तेच घुत, ४१ हे बलाच्य अर्जुन, त्या यज्ञात मन व बुद्धि ही दोन कुंडे असून या दोन कुंडांत ज्ञानरूप अग्नि पडोस केला जातो; सुख व दुःख बाचे ठिकाणा जी समता तीच पदिका म्हणजे ब्रह्मकुंडाच्या चर्मोवती असलेला परिघ होय; ४२ आत्म्यात्मविचार करण्याविषया जी बुद्धीची कुशळता, तेच यज्ञातीक मंत्र होत; शांति हीच सुख व सुखा नांवाची हव्य-पात्रे व जीव हा यज्ञ करणारा होय ४३ तो यज्ञ करणारा जीव अनुभवरूप पात्रांनी, ब्रह्मा या विचाररूप महासंत्रांनी, ज्ञानरूप आग्रशोत्र कर्माने जीव व ईश्वर यांच्या भिन्नपणाची अहुति देऊन तो भेद नाहीसा करतो ४४ त्या वेळेस अज्ञान नाहीसे होऊन यज्ञ करणारा व यज्ञक्रिया ही जागच जागीच राहतात. नंतर आत्मानंदरसांत जीव ब्रह्मानाचे अवभुषण्यास होते. ४५ तेव्हा पंचमहाभूते, शब्दरूपी इत्यादय विषय व इंद्रिये ही वेगळाली आहेत असे म्हणत नाही, व ब्रह्माची तादात्म्य झाल्यामुळे सर्व एक आहे असे तो जाणतो. ४६

जेसा चेहूका तो अर्जुना । म्हणे स्वर्गाची हे विधिप्र
 सेना । मीचि जाहालों होतों ना । निद्रावसो ॥४६॥
 जातां सेना ते सेना नव्हे । हें मीचि एक जाणवें ।
 ऐसे एकलें भानवें । विश्व तथा ॥४७॥ मग तो
 जीव हे भाव सरे । आर्षेण परमात्मबोधे भरे । ऐसे
 भजती ज्ञानाचेर । एकलें देणें ॥४८॥ अथवा अ-
 कादि हें अनेक । जें आमासारिलें एका एक । आणि
 नामरूपादिक । तेंही विषय ॥४९॥ म्हणोनि विश्व
 भिन्न । परि न भेदे त्याचें ज्ञान । जैसे अवयव
 तरी ज्ञान ज्ञान । परि एकेचि देहीचे ॥५०॥ कां
 शब्दा सांगिना थोरा । परि आह्वाति एकाचिचे तर-
 वरा । बहु रश्मि परि दिनकरा । एकाचे जेहीं ॥५१॥
 तेचि नानाविधा स्वकी । आनाने नामें जानाना
 वृत्ती । ऐसे जाणती भेदकी भूती । जभेदी मातें
 ॥५२॥ जेणे वेगकासेपणें पांडवा । करिती ज्ञानवस्तु
 बरवा । जे न भेदती जाणिवी । जाणते म्हणवर्ता ॥५३॥
 ना तरी जेव्हां जिवे ठायी । देकती कां जें जें कांही ।
 तें मीबांधुनि माही । ऐसाचि बोधु ॥५४॥ पाहें पां
 पुबुद्धा जेव्हां जाये । तेव्हां जकाचि एक तथा माहे ।
 जम विरे अथवा राहे । तन्ही जकाचिमाजी ॥५५॥
 कां पंचम परमोणु स्वच्छले । ते पृथ्वीपणाचेगळे
 नाहीं केडे । आणि मावैते जरी पडले । तरी पृथ्वी-
 विचरी ॥५६॥ तैसें भक्ततेय भक्ततेणें भावें । भक्त-
 तेही हो अथवा भोदावें । परि तें मी ऐसें जाणवें ।
 होऊनि ठेलें ॥५७॥ अगा हे जेव्हाही माझी म्हाती ।
 तेव्हाहीचि त्याची प्रतीती । ऐसे बहुभोकारी भर्त-
 ती । मीचि होवती ॥५८॥ हें आनुबिंब आवडे
 तथा । सम्युक्त जैसे धनजया । तैसे ते विधा या ।
 समोर सदा ॥५९॥ अगा तबोचिपा ज्ञाना । पोंडी
 पोंडें माही अर्जुना । वायु जैसा मगना । सर्वांगी
 असो ॥६०॥ तैसा मी जेतुका आवळा । तेंचि तुकें

१ महादेवापासून लुणापर्यंत. २ ज्ञानवधानें ३ निराळी.
 ४ अनेक. ५ स्वभाव. ६ भिन्न. ७ एक. ८ ज्ञान. ९ वि-
 कडे. १० तिळडे ११ वां-वातें. १२ मदीचे कण. १३
 पुष्कळ व्यक्तीत. १४ मात व बाहेर असा भेद. १५ तोष;
 प्रमाण. १६ ओढें. १७ पूर्ण ज्ञानाधिभाव. १८ अहंता.

त्याचिपा सज्जावा । तरी न करितां पांडवा । भजन
 अहालें ॥६१॥ येव्हाही तरी सकळ मीचि आहे ।
 तरी कवणी कें वपासिका नोहें । एव एके जाणवें-
 वणि ठाये । अर्मासीती ॥६२॥ परि तें असो जेणें
 वचितें । ज्ञानवजें वजितेंसाते । वपासिती मातें । ते
 सांगितलें ॥६३॥ असंख सकळ हें सकळं मुंकी ।
 सहज जेव्हा असे मज एकी । कीं जेणें पासाही
 मूर्खी । न पविजेचि मातें ॥६४॥

महं क्रतुरहं यक्षः स्वधाः ॥ इहमहमौषधम् ॥

मंत्रोऽहमहमेवाऽऽज्यमहमभिरहं ॥ इतम् ॥ १६

अन्वय-अहं क्रतुः, अहं यक्षः, अहं स्वधा, अहं
 औषधं, अहं मंत्रः, अहं एव आज्यं, अहं अभिरः, अहं इतं
 [अस्मि]. ॥ १६ ॥

तांचि जाणिवें जरी उदय होव्हे । तरी मुदक
 वेद मीचि आहे । आणि तो विधीनातें जपा विधे ।
 तो कर्तुंही मीचि ॥६५॥ मग तथा केर्मापासुनि
 बरवा । जो सांगोपांगें आवळा । यक्षु प्रगटे पांडवा ।
 तोही मी या ॥६६॥ स्वार्हा मी स्वधा । सोमोदि
 औषधी विविधा । आज्य मी समिधा । मंत्रु मी ईदि
 ॥६७॥ होतों मी हवन कीजे । तेथ अग्नी तो स्वरूप
 मातें । आणि हुंतक वस्तु जें जें । तेंही मीचि ॥६८॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यः विज्रमोकार ऋक्साम यजुरव च ॥ १७

अन्वय-अहं अस्य जगतोऽपत, माता, धाता, पिता-
 महः, यक्ष [वस्तु], पावने [वस्तु] ओंकारः, यक्ष, साम
 च यजुः एव [अस्मि] ॥ १७ ॥

वै ज्याचेनि अंगसंगें । हवे प्रकृतीस्तव अहोर्ते ।

अग्नि पावित्र्यत असे अर्थ । तो पिता मी या ॥६९॥

अर्धनारीनटधरी । जो पुरुष तोचि नारी । तेचि मी

धर्माचरी । माता ॥ होय ॥७०॥ आणि आहाकें

अग जेव राहें । जेणें जीवित दादत माहे । तें मी-

११ योग्य. २० यक्ष करतात. २१ वाज्वे. २२ पावतात.
 २३ ज्ञानाचा. २४ विधिवनुष्ठान. २५ यक्ष. २६ यक्षध्यान.
 २७ यथाविधि. २८ देशांत वसि देण्याचा मंत्र. २९ पितरांस
 हवि देण्याचा मंत्र ३० सोमवल्ली. ३१ होमद्रव्य. ३२
 ऋत्विज. ३३ इत वस्तु. ३४ स्वानुसंगमार्ग.

अर्जुना, उद्याप्रमाणे होवेंतुन जाणा झालेला मनुष्य म्हणतो की, 'स्वप्रातः पाहिलेली चित्रविचित्र सेना खेप आगल्यामुळे मीच झालो होतो ना। ४६ आता, जी सेना पाहिली होती, ती सेना नव्हती; ती मीच झालो होतो.' अर्जुना, अशा प्रकारे त्या पुढाळा जग एकदम मावले. ४७ मग तो जीव 'मी आहे' अशी अडवण विचरतो, व ब्रह्मदेवापासून तुणापर्यंत आत्म्याच मरलेला आहे असे मानतो. अशा प्रकारे ज्ञानयज्ञने ऐक्य पावून कितो एक मग भजतात ४८ दुपरा माझे भजन करणारा असे समजना की जगातील जे सर्व पदार्थ दिवतात, ते अनावि आहेत, एकासारखे एक असूनही मिगडे आहेत, आणि त्यांचा नाव व रूप ही निराची आहेत. ४९ म्हणून, जग हे जरी भिन्न वस्तूंनी भरलेले आहे, तरी त्या वस्तूंचे जे अधिष्ठान त्यांच्या ज्ञानावरून त्यांचे मनांत भेदनसणे उद्याप्रमाणे, अवयव जरी निरनिराळे आहेत. तरी ते एकच दहावे आहेत. २५० किंवा पांढरा जरी लज्जत-मोठ्या अवस्था तरी त्या एकाच माडाच्या अवसात. अथवा पुष्कळ किण्वे दृष्टी पडली तरी ती जशी एकाच सूक्ष्मापासून निघालेला असतात, ५१ त्याप्रमाणे अनेक व्यक्ति असून जी त्यांची नावे व स्वभाव पुष्कळ आहेत, तरी भूगर्भांमध्ये माझे ऐक्य आहे जसे ते जाणतात ५२ हे पांढरा, अशा रीतीनें मर्ब भूने वेगळी आहेत जसे जाणून जे उत्तम असा ज्ञानयज्ञ करतात, व जे जाणत असल्यामुळे त्यांच्या ज्ञानाच्या ठिकाणी भिन्नभाव उरत नाही, ५३ किंवा, जव्ही व ज्या ठिकाणां ते जी जी वस्तु पाहतात, त्यांना माझ्या जाणून दुसरे कोही नाही असा ज्यांच्या मनाचा निश्चय असतो; ५४ हे पहा-प प्यावरील पुढळा जिकडे जातो, तिकडे पाणी म्हणून त्यास एकच आहे, मग तो नाहावा झाला अथवा राहू। तरी तो पाण्यातच असतो; ५५ किंवा वाऱ्यानें मानांचे कण उंच उडाने, तरी त्यांना कोही पृथ्वीपणावगळे केले नाही; आणि पुणः जी ते खाली पडते, तरी ते पृथ्वीवरच; ५६ त्याचप्रमाणे, पाहिजे तेथे पाहिजे त्या भावनेनें पाहिजेकडे ते होवो अथवा न होवो, परंतु ते सर्व मीच आहे' अशी ज्यांच मनाची वृत्त होऊन गेली आहे; ५७ अर्जुना, मागी जवढी व्याप्ति आहे तेव्हा त्यांचा अनुभव आहे; आणि याप्रमाणे पुष्कळ व्यक्तींत जरी ते वाऱ्याने, तरी ते म्हणून झालेले असतात, ५८ हे घनजया, सूक्ष्मिण पाहिजे त्यांना पाहिलेले असा त्यांच्या समोरच ते दिवते, त्याप्रमाणे ते ज्ञानी नव्हती जगाच्या

पमोरच असतात, ५९ अर्जुना, त्यांच्या ज्ञानाचा अंतः बाह्य असा भेद नाही ज्याप्रमाणे वायुइ आकाशांत सर्वत्र भरलेला आहे, २६० त्याप्रमाणे, मी जवडा संपूर्ण आहे, तेवढा त्यांच्या सद्भावाच्या मावाच उतरतो; म्हणून, हे पांढरा, त्यांनी मज्जन न करितां माझे मज्जन केल्याप्रमाणे होतें. ६१ एवढी तरी मी सर्वत्र भरलेला आहे; परंतु माझी कोण व कोठे उपासना करीत नाहीत ? परंतु एक पूर्ण ज्ञानाविदाय अज्ञानी जनाला माझी प्राप्ति होत नाही ६२ परंतु हे अतो, या योग्य ज्ञानयज्ञाने यज्ञ करून जे माझी उपासना करतात, ते एक तुला सांगितले. ६३ सदादर्शकाळी मी जी कसे होताना, तीं सर्व बाजूनें मला सहज पावतात; परंतु हे मुखीचा समजत नसल्यामुळे मी त्यांना प्राप्ति होत नाही ६४

अग्निहोत्रादि श्रौत यज्ञ, वैश्वदेवादि कर्मांत यज्ञ, पितरांना अर्पण केलेले स्वधा नामक अन्न, मनुष्यांचे अन्न, मंत्र, होमद्रव्य, अग्नि व हवनकर्म मीच आहे. ॥ १६ ॥

तेच ज्ञान माझे असतां, मुख्य वेद मीच आहे; त्यांत विधि-अनुष्ठान जे सांगितले आहे तो कसुही मीच ६५ मग, हे पांढरा, त्या यज्ञविधानापासून प्रकट होणारा जो यथावधि यज्ञ, तोही मीच आहे; ६६ दक्षाव दक्षि देव्याचा मंत्र मी, पितरांजही दक्षि देव्याचा मंत्र मी, मोसवही वगैरे नानाप्रकारच्या आंधि मी, घृत मी, समिग मी, मंत्र मी, होम-द्रव्य मी, ६७ ऋत्विज मी, ज्यांत हवन करायला तो अग्निही माझे स्वरूप आहे, आणि अग्नीत हवन करणाऱ्याच्या उद्या ज्या वस्तु, त्याही मीच आहे. ६८

या जगाचा पिता, माता, प्राण्यांना कर्म-फल देणारा ब्रह्मदेवाचा पिता, जाणण्याची योग्य वस्तु, जगताला पावन करणारी वस्तु, प्रणव, आणि ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेद मीच आहे. ॥ १७ ॥

हे पहा-ज्याच्या अंतर्गताने अर्हण प्रकृति ही जगोस प्रसवते. तो जगत्पिता मी; ६९ अर्धनारीने-भ्यःस्वरूपांत ज्याप्रमाणे पुरुष तोच स्त्री व स्त्री तोच पुरुष असतो, त्याप्रमाणे स्थावरजंगमाची माता ही मी, २७० आणि उत्पन्न झालेले जग ज्या ठिकाणी राहतें, व ज्याच्या योगाने प्राणिमात्रांचे रक्षण होतें ते

वायुनि मोहे । आन निदितें ॥७१॥ इयें प्रकृतिपुरुषें
होव्हे । उपजली जपाधिया मननमनी । तो पित।
मह त्रिभुवनी । विद्याचा मो ॥७२॥ आणि आष
वेष्टा जाणगेपाधिया बाटा । जया गावा येती रा
सुभटा । वेष्टाधिया चोहटा । वेष्टा जें म्हणजे
॥ ७३ ॥ जेथ नागामतां गुंसावणी चाली ।
एकमेकां शाळांची अनोलकी फिटली । चुकली ज्ञानें
जेथ मिळीं जाली । जें पवित्र म्हणजे ॥७४॥ पै
महाबीजा जाहला अंकुर । घोरपंक्तीनादाकार । त
वाचें गा भवेंन जो अकार । तोही मां गा ॥ ७५ ॥
जया अकाराधिचे कुशी । चक्षरें होती अमकैरेंसी
जियें उपजत वेदेंसी । उठली तीम्ही ॥७६॥ म्हणोनि
आम्यजुःसाधु । हे तीम्ही म्हणें मी आत्मारामु ।
एवें मीचि कुककसु । सादप्रज्ञाची ॥७७॥

मतिभर्ता प्रभुः साक्षी निधामः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् १

अव्यय—[अव] गतिः, भर्ता, प्रभुः, साक्षी, विकलः
शरणं, सुहृत्, प्रभवः, प्रलयः, स्थानं, निधानं, अव्ययं बीजं
[अस्मि] ॥ १८ ॥

हें बराचर आचवें । जिये प्रकृतीचांत सांठवे । ते
शिषकी जेथ विसर्ग । ते परम मती मी ॥७८॥
आणि जयाचेनि प्रकृती जिये । जेणें अंजितिली विश्व
विधे । जो येकनि प्रकृती हवे । गुणां भोकी ॥७९॥
तो विश्वाग्रयेचा अती । मीचि गा एव पंडसुता । मी
गोसांवी समस्ता । त्रैलोक्याचा ॥८०॥ आकाशें
सर्वत्र प्रसाधें । वायुनें जीवमरी उभें नसाधें । पोंवकें
राहोनि । वर्षाधें जें ॥८१॥ घबेतीं बैसकौन सबावी ।
अमुनीं रेकी मोळांवावी । पृथ्वीचा मूतें बाहावी । हे
आज्ञा माझी ॥८२॥ म्यां जोकाविल्या वेदु बोले । म्यां
बाकविल्या सूर्य चाके । म्यां हाकविल्या प्राणु हाके ।
जो जगातें वाळिता ॥८३॥ मित्रांचि विचमिलासांतों ।

१ अंतःकरणपात्रिहित स्वरुपांत=निर्गुणांत. २ समजुतः
ऐक्यता ३ चतुर्विध वाचा. ४ मंदिर. ५ अकार; अकार व
मकार यांसह ६ अक्षरपरा. ७ वेष्टावी. ८ विभ्रांति पाश्टे
९ वाचते. १० आभयानें. ११ स्वामी. १२ कुणभर १३ अ
मीने जाववें. १४ मेवाभे. १५ जगा. १६ मयोबा. १७

काळु भासितसे भूता । इचें म्हणिंयातें पांडसुता ।
नकळें जयाचीं ॥८४॥ जो ऐसा समर्थ । तो मी ज
गावा नाथु । आणि गगनारेसा साक्षिभूत । तोही
मीचि ॥८५॥ इहीं नामरूपी आचवा । जो भरला
जसे पांढवा । आणि मामरुपाचाही चोव्हावी । अ-
गचि जो ॥८६॥ जैसे जळाचे कळीळ । आणि
कळोळीं आवां जळ । ऐसेनि वसवीतसे सकळ । तो
निवांसु मी ॥ ८७ ॥ जो मज होय अनन्य शरण ।
त्याचें निवासी मी जन्ममरण । याकागीं शरणागता
शरण्य । मीचि एक ॥८८॥ मीचि एक जनेकपणें ।
बंगलाकनि प्रकृतीगुणें । जीतें जगाचेनि प्राणें । घतंत
बसें ॥८९॥ जैसा समुद्र धिंहरें न म्हणतां । भकतेथ
येवें सविता । तैसा प्रज्ञादि सर्वा भूतां । हुंहुं तो
मी ॥९०॥ मीचि गा पांढवा । या त्रिभुवनासि
बोलावा । सृष्टिभ्रमप्रभावा । मूक तें मी ॥९१॥
बीज शास्त्रांतें प्रसवे । मग तें रूपपण बीजीं समावे ।
तसें संकल्पें होय आचवें । पाठीं संकल्पीं मिळा ॥९२॥
ऐसे जगाचें बीज जो संकल्पु । अव्यक्त वासनारूपु ।
तथा कदातीं जेथ निक्षेपें । होय तें स्थान मी ॥९३॥
इयें नामरूपें कोटेंती । वर्णव्यक्ती आदनी । जातीचे जेद
फिटती । जें आकार नाही ॥९४॥ तें संकल्पवासना-
संस्कार । आचीतें रचावया बरोचर । जेथ राहोनि
वसती भंवर । तें निधान मी ॥९५॥

तपाम्यहमहं वर्षे निगृह्णाम्यनुत्तजायि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥९६॥

अव्यय—अर्जुन, अहं तपामि, अहं वर्षे निगृह्णामि
च उत्तजायि; अहं एव अमृतं च मृत्युः, सद च असद
[आस्मि] ॥ १९ ॥

मी सूर्याचेनि वरें । तपें तें हें सोवें । पाठीं हुं
होऊनि वरें । तें पुढती भरे ॥ ९६ ॥ अग्नि काहें
खाधे । तें काहचि अग्नि होये । तसें मरतें मारितें
पाहें । स्वरूप भाहें ॥९७॥ याकागीं मृत्युच्या भागीं
आज्ञा दिली अमतां. १८ अज्ञाधारक. १९ जिन्हाजा. २०
वम. २१ स्थान. २२ रक्षण करणा. २३ जिवंत. २४ नाका.
२५ सूर्य. २६ आचकता. २७ उत्पत्ति, श्रितति व कथ यांस.
२८ सांठवण. २९ कथ घावतास. ३० जग. ३१ देव.

विःकल्प माह्वतिवाच होत नाही. ७१ प्रकृति व पुनश्च ही दोन्ही ज्याच्या अंतःकर्मोपाधिरहित स्व कर्पांत म्हणजे निर्गुणांत उत्पन्न होतात, तो वा वि-
श्राब्ता आता त्रिभुवनांत मीच ७२ अर्जुना, सर्व ज्ञानाच्या बाबत ज्या गांवांत येऊन मिळतात, व थारी वेदांच्या चवदापावर ज्याला वेश असे म्हणतात; ७३ ज्या ठिकाणी पणक प्रकारचीं मत्तें ऐकतेस आनी; शास्त्रांची एकमेकांचीं भोळख झाली; व पुनः केवळ ज्ञानें जेव्हे एकत्र मिळाला, अस जें स्थान, त्याला पवित्र असे म्हणतात. ७४ हे पहा — ब्रह्मबीजाळा परा, पश्यन्ती मध्यमा आणि वैश्वरी या चार बाबा हेच अंकुर फुडल्यावर, त्यांचें संदेर जो अकार, तोही मीच होय. ७५ ज्या अकाराच्या पोटा अ, व व मू अर्चा अक्षरे उत्पन्न होतात, व जी उपजस्वाचरोवर तीन वेद उत्पन्न झाले, ७६ म्हणून फळ, यज्ञ व साम हे तिन्हा वेदही मीच, व त्याप्रमाण वेदांची वंशपरंपराही मीच होय. अ० ॥ इत्यम् म्हणजे ७७

कर्मकळ, जगाचें पोषण करणारा, स्वामी, साक्षी, वसांतस्थान, शरणागतांचा रक्षक. भक्तपेश मित्र, जगनाची उत्पत्ति, लय, स्थिति, निधि आणि अविनाशी बीज मी आहे. ॥ १८ ॥

हे सर्व स्थावरजगम विश्व ज्या प्रकृतीच्या आंत भरलेले आहे ता प्रकृति धमली अवस्था ज्या ठिकाणी विश्व नि पावते, तें उत्तम स्थान मी; ७८ आणि ज्याच्या मुळें ही प्रकृति वाचते, ज्या या आश्रयानें विश्व प्रव-
वते, व जो प्रकृतीच्या नमित्तानें सत्त्व, रज, तम या गुणांचा उपभोग घेता, ७९ तो विश्वरक्षमीचा पति मीच; आणि, अर्जुना, सर्व ज्ञेयोक्त्यांवा स्वामीही मीच. २८० आकाशानें सर्व ठिकाणीं असले, वायूने क्षणभर देखील स्वस्थ राहूं नये, अग्निने जाळानें, भ-
जानें वृष्टि करायी, ८१ परेतांनीं आपली जागा छोड नये, समुद्रानें आपली मर्यादा ओलांडूं नये, व पृथ्वीन सर्व भूगांचा भार धरता, ही आज्ञा माझी आहे. ८२ मी बो-विश्वानें वेद बोळतात मा चालविल्यानें सूर्य चालतो, सर्व जग मा चालव जो प्राण, तोही मा हा स्वरित्यानें हा-तो; ८३ आणि मीच जाहा दिव्यी अवस्था भूगांना काळ घासतो अर्जुना, याप्रमाणें ज्ञान सर्व पार्था अज्ञाधारक असून आ पत्त्या कामे करतात, ८४ अज्ञाचो समर्थ, तो जगाचा नाथ मी; व आकाशाप्रमाणें

सर्व ठिकाणीं असून साक्षिभूत असणारा तोही मीच. ८५ हे पाहवा, याप्रम जें वा ना-रु-नी जो सर्वत्र भरलेला आहे, आणि जो आपणच नामरूपाची वि-
भक्ता आहे ८६ ज्याप्रमाणें काढा पाण्यांतच उत्पन्न होतात, आणि त्यांतही पाणी असले, त्याप्रमाणें जग मा-
ह्यांत व मी अशांत आहे ८७ ज्ञा सत्ता एकनिष्ठपणें शरण येता, त्याला जन्मशरणांपसून मी मुक्त करतो, म्हणून शरणागतांचें रक्षण करणारा एकना मीच आहे. ८८ प्रकृतीच्या वेगळ्याच्या गुणांनी, मी एक असून अनेकपणानें जगातील प्राणिमात्रांत प्राणरूपानें अ-
तां. ८९ ज्याप्रमाणें, हा, समुद्र किंवा हा नाका असें न म्हण सूर्य सर्व ठिकाणीं प्रकाशित होतो, त्या-
प्रमाणें ब्रह्मापासून विलटापर्यंत प्राणिमात्रां-
आवडता म्हणून जो आहे तो मीच. २९० हे पा वा, या त्रिभुवनाचें ज्विन, आणि उदगानें, स्थिति, लय ह्या तिन्ही अवस्थांन जो मूळ तो मीच ९१ ब्रह्मा-
पासून वृक्ष व वाळा त्पन्न होतात, पुढें त्या झाडेच बीजांत समावेश पावतात; त्याप्रमाण, अदिसंस्कृता-
पासून सर्व जगाची उत्पत्ति होऊन पुनः तें जग आदि-
संस्कृतांतच लय पावते ९२ अ० अव्यक्त वाचनाकूप जगाचें बीज जो संस्कृ-
त्यान्म कल्पांतो जेथे राहू व्यास ठिकण भिळतें, तें मीच ९३ जेव्हा निराकार स्वरूप प्रकट होतें तेव्हा ही सर्व नाना रूपे लय पावतात, वर्णव्यक्ति भाहीतसा होतात, व जातीचे भेदही राहत नाहीत; ९४ तेव्हा पुनः जग नि-
माण करणशक्तिां कंस्काररूप वासनाशक्ति भाग्य करून ज्या ठिकाणीं बंध राहतात, तें ठिकाणही मीच ९५ हे पार्था, मी सूर्यरूपानें जन पावतो; मी पर्जन्य आचरून धरितों व पावतों; मीच अमृत, मृत्यु मीच, सत् म्हणजे विद्यमान असणाऱ्या वस्तु (कार्य) व असत् म्हणजे त्यांचें कारण मीच आहे. ॥ १९ ॥

मी सूर्याच्या रूपानें ज्या वेळेस तापतो, त्या वेळेस हें जग कोरवें होतें; आणि पुनः झऱ्याच्या रूपानें पा-
ऊस पावतो, तेव्हा पुनः समृद्धि होते ९६ ज्याप्रमाणें अग्निने काष्ठमक्षण कल्यावर तेंच काष्ठ पुनः अन्न होतें त्याप्रमाणें मरणारे व मारणारे स्वरूप माझे आहे. ९७ वायूने, मृत्यूच्या भागातील जी

जें ते । तेंही पै कर मातें ॥१०॥ आतां बहु जोळोनि
सांगावें । तें एकिकेठां ये पां जावचें । तरी सत्तास
तही जाणावें । मींचि पै गा ॥११॥ म्हणोनि अजुन
मी नसें । ऐसा कवणु ठाव असे । परि प्राणिबांचें
देव कैसें । जे न देखतां मातें ॥१२०॥ तरंग पणि-
येवीण सुकती । रहिम बावीवीण न देखती । तैसे
मीचि त मी नोहती । विस्रो देखें ॥१३॥ हें आत
बाह्य मिया कोदलें । जग निखिल माझेचि बोति-
कें । कीं कैसें कर्म तयां जाव आलें । जे मीचि
माहीं म्हणती ॥१४॥ परि अमृतकुहां पडिजे । का
आपणपयातें कविये काडिजे । ऐसे अर्बी काव
कीजे । अमार्गसि ॥१५॥ प्राप्ता एका अवासाठी ।
अंधु बांधताहे किरीटी । आडळला चिंतामणि पायें
कोटी । आंधलेपणें ॥१६॥ तैसें ज्ञान जें सादुनि जावें ।
तें ऐसी हे दशा आहे । म्हणोनि कीजे तें कळें
मोहे । ज्ञानेविण ॥१७॥ आंधलेयर राकडाचे पंख आ-
हाती । ते कवणा अपेगा जाती । तैसे सत्कर्मांचे
पपके ठाती । ज्ञानेविण ॥१८॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्टा स्वर्गातिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमा-गद्य सुरैर्द्रलोक-

अश्रंति दिव्यान्दिवि देवमोगान् ॥२०॥

अन्वय-त्रैविद्याः, सोमपाः, पूतपापाः मां गवैः इष्टा
स्वर्गातिं प्रार्थयन्ते; ते पुण्य सुरैर्द्रलोकं आसाद्य दिवि दि-
व्यान् देवमोगान् अश्रंति. ॥ २० ॥

देख पां गा किरीटी । आश्रमधर्मपिका राहोटी ।
विचिमागीं कसवटी । जे आपणचि होती ॥ ७ ॥
वसन करितां कौतुके । तिहीं वेदांचा प्राप्ता मुके ।
क्रिया कळेलि वमी ठाके । पुढां जबां ॥ ८ ॥ ऐसे
दीक्षित जे सोमप । जें आपणचि वशाचें स्वरूप ।

१ एकदा. २ अथर्वक व अथर्वक. ३ कूर्मवत. ४ अमाराय
५ अम अर्थ होतात. ६ वर्णाश्रित धर्मांन. ७ अचरण
करून. ८ कमेरी. ९ [यक्षांतीक] सामपान करणारे. १०
हस्तभार. ११ मित्रा मागण्यास. १२ शंकर यज्ञांनी. १३
पिण्डप्राप्त. १४ कर्ममरण. १५ आश्रमां. १६ इष्टा

तिहीं तथा पुण्याचेनि मातें पाव । जोळिकें देखें ॥२१॥
जे भुक्तिप्रपातें जाणोनि । कसवटी यज्ञ करुनि ।
वज्रिलिया मातें भुकोनि । स्वर्गां वरिती ॥ २१० ॥
जैसें कल्पतरुतळवटी । वैसेनि जोकिये देवसे गाडी ।
मग निदैवें जिणे किरीटी । दैन्यचि करू ॥ ११ ॥
तैसे रातकेंतु यजिकें मातें । कीं इंसितेतासि स्वर्ग-
सुखातें । आतां पुण्य कीं हें मिकतें । पाप मोहे
॥१२॥ म्हणोनि मजजीण पठावजे स्वर्गु । तो व-
ज्ञानाचा पुण्यमार्गु । ज्ञानिये तयातें हेंपसर्गु- । हाणि
म्हणती ॥१३॥ येव्ही तरी नरकींचे दुःख । पावो-
नि स्वर्गा नाम कीं सुख । जाणूनि निर्यानद गा
निर्वोच । तें स्वरूप मातें ॥१४॥ मज येतां पै सु-
भटा । या द्विविधा गा अंधांडा । स्वर्गु नरकु का-
वाटा । चोरांचिया ॥१५॥ स्वर्गा पुण्यात्मकें पायें येव्हे ।
पापारमकें पायें नरका जाहजे । मग मातें जेजें पावि-
जे । तें शुद्ध पुण्य ॥ १६ ॥ आणि मजचिमाजीं
असतां । जेजें मी दुःखाचे पांडुसुता । तें पुण्य ऐसें
म्हणतां । जीम न तुटे काहं ॥१७॥ परि हें असो
आतां प्रस्तुत । ऐकें यापरी त दीक्षित । वज्रुनि
मातें धांचित । स्वर्गमोगु ॥१८॥ मग मी न पविजे
ऐसें । जें पापरूप पुण्य असे । तेजें कौचलेनि "सौरसे ।
स्वर्गा येती ॥१९॥ जेथ अमरस्थ हें सिंहासन । ऐरा-
वतासारिकें वाहन । राजधानी सुवन । अमरावती
॥२०॥ जेथ महासिद्धींचीं मांडारें । अमृतार्ची को-
ठारें । जिये गावीं सिंहाारें । कामधेनुचीं ॥२१॥
जेथ जोळो देव पाईका । संधि चिंतामणी-
चिया भूमिका । विनोदवनवाटिकें । सुवतरुचिचीं
॥२२॥ गंधर्ब गात गावीं । जेथ रंभेऐशिया नाचणी ।
वर्चसीमुख विलासिनी । अंतोरियो ॥२३॥ मदन
वोळंगे सेजारें । जेथ चंद्र शिंपे सांबरें । यवनाऐसे
मैथिल्यारे । पांवाजे जेथ ॥२४॥ पै वृषस्पती मुख्य
आपण । ऐसे स्वकीसिंचे प्राज्ञ । तीडिये सुर-
कतात १७ प्राप्त झाल्याने १८ होवले. १९ कवय.
२० वागण्य करितां. २१ चाकर. २२ सर्वज २३ उचवने.
२४ करवतकृप्या २५ जिया २६ चाकरी करितो. २७
शेजयरांत. २८ सुवासंमार्जन. २९ पंचिका.

कर्में आहेत ती ती माहीत आहेत, आणि न मरणाचीही कर्में सहज माहीत आहेत. १८ आतां फार बाहेरून कर्म सांगायें ? सर्व तुला एकदाच सांगतों की, व्यक्त व अव्यक्त कर्म ही माझाच आहेत अस जाण १९ म्हणून, अर्जुना, मी नाही अस कोणतें ठिकाण आहे ? परंतु प्राणिमात्राच देव काय चमत्कारिक आहे, कीं ते मला पहाय नाहीत २०० ज्याप्रमाणें वाटा पाण्यासकाम्य आटाव्या किंवा सूर्यकिरण दिव्याच्या उजेडाशिवाय दिसू नवेंत, त्याप्रमाणें, सर्व जीव मीच बनलेला असून, ते मला ओळखत नाहीत, हे केवढे आश्चर्य आहे पहा. १ त्या सकल विश्वात अंतर्बाह्य मीच भरलेला आहे, व हे जग मंडूपाच आहे; परंतु जीवांचा कर्में त्यांस कधी आठवतात पहा, कीं तें मलाच ' नाही ' असें म्हणतात. २ परंतु अमृताच्या कूपीत पडल्यावर ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य आपल्याला बाहेर काढा असें म्हणतो, तेव्हा मला त्या अभावाला काय म्हणावें ? ३ हे किरिटी, अज्ञाकरितां भावनाच्या अंधळ्याला विश्वाच्या सापेक्षता असता दृष्टि नसल्यामुळे तो जसा त्याला पायानें ओटून देतो, ४ त्याप्रमाणें ज्ञानाचा त्यास केरा म्हणजे स्थिति होते, म्हणून ज्ञानाशिवाय जीं जीं कर्में करतात तीं न कल्याणकारणीं आहेत. ५ अंध जगाला गहवारी पंख जरी मिळाले, तरी त्यांना त्याला काय उपयोग होणार ? त्याप्रमाणें, ज्ञानाशिवाय सत्कर्मांचे भ्रम व्यर्थ आहेत. ६

तीन वेद जाणणारे, सोमपान करणारे व त्या योगानें निष्पाप झालेले याज्ञिक यज्ञांचे योग तें माझे पूजन करून स्वर्गप्राप्तीवध्यां मध्येना करितात; व ते वीक्षित पुण्यकलरूप स्वर्गीत जाऊन तथै दिव्य असे दवांच भाग योगतात. ॥ १० ॥

जरे अर्जुना हे पहा-वर्णविहित धर्मांचे आचरण करून जे आपणच विधिमार्गाची कोटी बनतात, (वंदात सांख्यसंप्रमाणे यथानिधि आचरण करतात,) ७ ते महा कर्तृत्वाचे म्हणजे तिन्ही वेद संतोष पावून मान जोळावतात, व त्यांच्या पुढें क्रियाही फलप्राप्तीसह उभी राहते. ८ याप्रमाणें जगातील सोमपान करणारे यज्ञकर्ते (वीक्षित) जे

आपणच वक्ररूप होत त, त्यांनी, नांव मात्र पुण्य, परंतु खरोखर पापाचीच जोड केरी असें समज. ९ ते म्हणू, यज्ञ व त्याम वा तिन्ही वेदांच आपण सर्व यज्ञांनी माझे यजन करतात; परंतु माझ्या प्राप्तीची इच्छा ओढून स्वर्गप्राप्तीची इच्छा करतात. १० अर्जुना, ज्याप्रमाणें एखादा इतमाग्य मनुष्य कल्पतरूचे खाकी असून झोळीच्या पदरास गोठी मारतो, आणि मग भिक्षा मागण्यास निघतो, ११ त्याप्रमाणें, जेव्हा यज्ञांनी माझे यजन करून ते स्वर्गसुखाची इच्छा करतात, तेव्हा हे पुण्य नसून खरोखर पाप नव्हे का ! १२ म्हणून, माझ्या प्राप्तीची इच्छा ओढून जे स्वर्गाचा जातात, त्यांना ज्ञानाची लोक पुण्यमार्ग म्हणतात; परंतु ज्ञानाचे आहेत, ते, तो जन्ममरणरूप केव्हांत म्हणून त्यांची हानि झाली असें म्हणतात. १३ एरवीं नरकातील दुःखाच्या मानानें स्वर्गप्राप्तीला सुख म्हणता येईल; परंतु या दोहोंशिवाय अखंड आनंदात्मक व निर्दोष असे जें सुख, तें माझ स्वरूप शीव १४ हे महावीरा अर्जुना, माझ्या प्राप्तीला स्वर्ग व नरक हे दोन आढमार्ग असून खोराच्या वाटा आहेत. १५ स्वर्गप्राप्ति पुण्यसमक आपणें होते, व नरकप्राप्ति पापात्मक पापणें होते. पण ज्या योगानें माझी आपत्त होते, तें सुख पुण्य समज. १६ हे पांडुसुता, माझाच असा असून ज्या कर्मांमुळे मी अंतरतो, त्याला पुण्य असें जर म्हणले तर जीव तुझार नाही काय ? १७ परंतु हे आतां गाहू दे. याप्रमाणें ते दोलित माझे यजन करून स्वर्गमार्गाची इच्छा करतात. १८ मग ज्या पुण्याने मी पावणार नाही असें पापक पुण्य प्राप्त करून हीनेने स्वर्गी जातात. १९ जेव्हा अमरत्व हच शिखाचन, एरावतासारखे वाहन, अमरावती हे राजधानीचे सहर; २० जेथें अमहा-शिंदीची भांडारे आहेत, अमृतानी कोठरे आहेत, व ज्या भांडात कामधेनूचे कळपचे कळप आहेत; २१ जेथें देवांच्या चाकरांना वागव्याकरितां चित्तमार्गीच्या वाटा आहेत व कल्पतरूचा उपवन आहेत, २२ जेथें संघर्ष गायन करताहेत, रंमंदारच्या दूध करणाऱ्या आहेत, व विलासिनी शिवांत जेथें उर्बेची मुख्य आहे; २३ ज्या ठिकाणीं मदन सेनचरीत चाकरी करते आहे, २४ वृद्धाप्रमार्जेव करतो आहे, व कामूनाखे भावणारे चाकर आहेत, २५ जेथें इंद्राज्य आसीर्वाह देवारात गृहस्थीधारके मुख्य प्राधान्य आहेत, व ज्या-

गम । बहुबल जेवें ॥२५॥ लोकपाल रांगेचे । रीउत
जिवे पदवीचे । उच्चैः श्रवा खीचे । खोलंगिये ॥२६॥
हे असो बहु ऐसे । भोग इन्द्रमुखासरिले । ते भोगि
जती जंब भले । पुण्यलेख ॥२७॥

ते सं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मत्पलोकं विशालं ।

एव त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागता कामकाना लभन्ते ॥२८॥

अन्वय-ते त विशाल स्वर्गलोकं भुक्त्वा पुण्य क्षीणे
[सति] मत्पलोकं विशालं, एवं त्रयीधर्म अनुप्रपन्ना,
कामकामाः [शीक्षणाः] गतागता लभन्ते ॥ २८ ॥

मग तया पुण्याची पांढरी सरे । सर्वेचि इंद्र-
पक्षाची उडी उतरे । आण भेजं लागती माधारे ।
सुखुकाळ ॥ २८ ॥ जेसा बेइयाभोगा कंबडा बळे ।
मग दारही चट्ट न ये तिबळे । तेले लाजरबाणे द-
क्षिताचे । काय सांगो ॥२९॥ पुर्वं यत्तिष्या मां
सुकले । जिही पुण्य स्वर्ग कोमळ । तयां अमरप-
ते वापो जाके । आता सुखुलांकु ॥ ३३० ॥ म ते
थिया इदरकुही । पक्षीनं वल्लभा दाधरा । उक-
टुनि नवभासवरी । जन्मजन्म मरती ॥ ३१ ॥
मगा स्वर्गी । मर्दान फावे । परि वेदालया हार
भाषवे । तेले स्वर्गसुख जाणाव । वेदज्ञाचे ॥ ३२ ॥
अधुना वेदावर्द जन्ही जाहका । तरी मातें नेणती
दाया गेका । कण साहान उपगिला । कांडा जेसा
॥ ३३ ॥ म्हणजनि मज एकेविण । हे त्रयीधर्म भोका-
रण । आता मातें जाणोन काही नण । पुं सुखवा-
होती ॥ ३४ ॥

अनन्याश्रयतो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २९ ॥

अन्वय-अनन्याः । अन्तेयः । [सन्तः] ये जनाः म
पर्युपासत, तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं अहं वहाम् ॥ २९ ॥

१ जय । २ मळबिले सरदार, ३ खासगी, ४ कोतवाल
५ मुंकी, ६ जायमान, ७ सर्व द्रव्य, ८ इच्छा कळा, ९
गुहेत, १० बरात, ११ ठेवा, १२ दीक्षित, १३ वेदाभ-
हानी, १४ व्यापार धरण, १५ वेदोक्त धर्म, १६
अर्थ, १७ उत्तरे, १८ विकल, १९ उद्योग, २० दावण
२१ वेदोक्त पाहून, २२ अजनी, २३ विता, २४ पक्ष

ये सर्वभावर्त्ता देखिते । जे बोधिले सज चिते ।
जेसा गर्भगोकु उद्यमाते । कोणाही वेचे ॥ ३५ ॥
तेसा मीवांचुनि काही । आणीक गोमटेचि पाही ।
मजचि नाम पाही । जिणेंचो ठेविले ॥ ३६ ॥ ऐसे अ-
नन्यगतिके चिते । चिंतितसाते माते । जे उपासिती
तयांतें । मीचि सेवो ॥ ३७ ॥ ते ऐकवटुनि जिये
क्षणी । अनुसरले गा माझिये बोहणी । तेम्हाचि
तयांची चितेंवणी । मजचि पदकी ॥ ३८ ॥ मग तिही
जें करायें । तें मजचि पडिक भाषवें । जैसी अ-
ज्ञातपक्षाचेनि जीवें । पक्षिणी जिये ॥ ३९ ॥ आणुकी
दहान भूक येणे । तान्हा निजें ॥ तें मावळीसचि क-
थे । तेले अनुसरले जे मज प्राणें । तयांचे सर्व मी
करी ॥ ४० ॥ तया माझ्या सौज्याची पाह ।
तरि तेंचि पुरवी कोट । कां सेवा म्हणता तरी कोट ।
मम सुये ॥ ४१ ॥ ऐसा मनीं जो जा भरिली मावो ।
ते ता पुढा पुढा काण तयां देवो । आणि दिवलिवाचा
निर्वाहो ॥ तोही मीचि करी ॥ ४२ ॥ हा योगक्षेम
भाषवा । तयांचा मजचि पडिका पाहवा । जपाचि-
या सर्वभावा । आश्रयो मी ॥ ४३ ॥

येष्वन्यदेष्टाभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिः ॥ २९ ॥

अन्वय-अपि ये अन्यदेवताभक्ताः श्रद्धया अन्विताः
यजन्ते, ते अपि, कौन्तेय, अविधिपूर्वकं मां एव यजन्ति ॥ २९ ॥
आतां आणीकही संप्रदायें । परि मातें नेणती
संभवायें । जे अभिद्रसूक्तसोमाये । म्हणजनि यजिती
॥ ४४ ॥ तेही कीर मातेंचि होये । कां जे हे भाषवें
मीचि आहे । परि ते मजती वजरी नव्हे । विषम
पडे ॥ ४५ ॥ पाहें पर शाखा पक्ष वेळोवे । हे काय
नव्हती एकाचि बीजाचे । परी पाणी घेणें मुळाचें ।
ते मुळाचि वेळे ॥ ४६ ॥ कां दहाही इंद्रिये आहाती ।
इथ जरी एकेचि देहाचीं होती । आणि इही सेविकविषयो

१ कुटुंबाच्या पक्ष्याध्य, २ वाचावत, ३ सुखकारक,
४ येण्याची २७ कोतक, २८ दारमान, २९ वारंवार,
३० रक्षण, ३१ योग=अप्राप्तीची प्राप्ति; क्षेम=प्राप्तिचे रक्षण,
२ सर्वव्यापकरूपाने, ३३ पद्धत, ३४ सुकलेले, ३५
सावाचे, ३६ पातळ पाहिले.

च्या पंक्तीला देवमंडळी आहेत, २५. ज्यांच्या समो-
वती लोकपालासारखे राजे चालत असून, जय मिळ-
विलेले पदवीधर सरदार आहेत, व उच्चैःश्रवा नामक
जाजगी कोतवालघोडा आहे. २६ हे अश्वो; याप्रमाणे,
जोपर्यंत पुण्याचा अंश आहे, तोपर्यंत ते इराच्या
मुळासारखे पुष्कळ भोग भोगतात. २७

ते त्या विस्तीर्ण स्वर्गलोकाचा उपभोग
घेऊन पुण्य संपल्यावर मृत्युलोकांत येतात;
आणि याप्रमाणे तीन वेदांत सांगितलेले केवळ
कर्म करणारे कामुक लोक जन्ममृत्यूंची याता-
यात पावतात. ॥ २१ ॥

मग त्यांच्या पुण्याची पुंजी संपत असणांचे इंद्रपमाचा
अभिमान ओपून ते मृत्युलोकां माघारे येतात. २८
ज्याप्रमाणे बेश्चेच्या पायी एखाद्याने आपले सर्व द्रव्य
खर्च केल्यानंतर त्याला तिथ्या दाराला बोट देखील
लावण्याची सत्ता नसते, त्याप्रमाणे या यज्ञकर्त्यांची
स्थिति फार लाजिरवाणी होते, ती तुला काय
सांगू ? २९ याप्रमाणे, ज्या वेळेस जपावयाचे, त्या
वेळेस मला चुकून ज्यांना पुण्यमार्गाच्या आचरणाने
स्वर्गप्राप्ति करून घेतली, त्यांचे अमरत्व वाया जाऊन
शेवटी ते मृत्युलोकां परत येतात. ३० नंतर माते-
च्या उदररूप गृहेत विष्टेच्या थरांत नऊ महिनेपर्यंत
उकडून पकवलेले येतात, आणि जन्माला येऊन
मरण पावतात. ३१ अरे, स्वप्नांत प्राप्त झालेला ठेव;
जसा जगृत झाल्यावर सर्व नाहींसा होतो, त्याप्रमाणे
यज्ञकर्त्यांचे सुख आहे असे समज. ३२ अर्जुना, ज्या-
प्रमाणे ज्ञान्य काढून घेतलेला कोडा उफणला असतो
न्यर्थ होतो, त्याप्रमाणे, वेदार्थज्ञानां जरी झाला, तरी
मला जाणव्यासिवाय त्याचा जन्म व्यर्थ होय. ३३
म्हणून माझ्या एकव्यासिवाय हे तिन्ही वेदोक्त धर्म
व्यर्थ आहेत; तेव्हा आतां मलाच जाण, दुसरे काही
मनांत आणू नको, म्हणजे सुखी होशील. ३४

जे लोक एकनिष्ठ होऊन माझे चिंतन करून
माझी उपासना करतात, त्या सर्वदा माझ्याशीं
युक्त असलेल्या निष्काम भक्तांचा योगक्षेम मी
चालवितों. ॥ २२ ॥

हे पहा-ज्यांनी आपले चित्त सर्वभावेकरून माझ्याच
ठिकाणी उजेे विकले आहे, ज्याप्रमाणे गर्भांतिल

गोळा कोणताही उद्योग करावयाचे जाणत नाही, ३५
त्याप्रमाणे ज्यांना माझ्याचीचून दुसरे काहीच बांगले
दिसत नाही, व ज्यांना माझ्याचकरितां आपला जीव
डेवला आहे; ३६ असा प्रकार एकनिष्ठ अंतःकरणने
जे माझे चिंतन करून माझी सेवा करतात, त्यांची
सेवा मीच करतो. ३७ ते ऐक्यतेस पावून ज्या वेळेस
माझ्याच भजनां लागले, त्याच वेळेस त्यांची चिंता मला
पडली. ३८ मग जे जे काही करण्याचे ते मनांत
आणतात, ते सर्व मला करावे लागते. ज्याप्रमाणे पंख
न फुटलेल्या पक्ष्यांच्या जीवनाकरितां पक्षीगण सारखी
खटपट करित असते, ३९ किंवा, आपली तहान.
भूक न जाणतां, आपल्या तान्या लेकरास जे सुखका-
रक तेंच आईला करावे लागते, त्याचप्रमाणे, ज्यांची
मनापासून सर्व भाव भजवर दाकला आहे, त्यांचे सर्व
इच्छित मीच करतो. ३४० त्यांना माझ्या ऐक्याची
इच्छा झाली, तर मी त्यांचे कीतुक पुरवितों, किंवा
माझी सेवाच करावी असे तें म्हणतों, तर त्यांच्या
व माझ्या मध्ये प्रेमभाव उत्पन्न करतो. ४१ याप्रमाणे
ते आपल्या मनांत जी जी इच्छा करतात, ती ती
वारंवार मला पुरवावी लागते; आणि जे त्यांना दिलेले
असते, त्यांचे रक्षणही मीच करतो. ४२ हे पांडवा,
ज्यांचा सर्व भाव भजवरच असतो, त्यांचा योगक्षेम
भजवरच पडतो. ४३

अन्य देवतांची भक्ति करणारेही जे लोक
श्रद्धायुक्त होतसाते त्या देवतांचे यजन कर-
तात, ते देखील, अर्जुना, माझेच यजन कर-
तात; परंतु हे त्यांचे करणे अविधिपूर्वक
(अज्ञानपूर्वक) असते. ॥ २३ ॥

आतां, मी सर्वव्यापकरूपाने आहे असे न जाणून
प्रत्येक संप्रदायिक लोक अग्नि, इंद्र, सूर्य, चंद्र यांना
भीच जाणून भजतात; ४४ ते सर्वांचे पूजन सरोसर
माझेच होतें, कारण या सर्व जगांत मीच भरून रा-
हिलेला आहे; परंतु ते त्यांचे भजन पद्धतशीर नसून
चुकलेले असते. ४५ हे पहा-वृक्षांच्या झाडा, पाने
वगैरे एकाच धोजापासून उत्पन्न झालेकीं नव्हेत का ?
परंतु पाणी जे बाळगवयाचे, तें मुळाशीच पातले पा-
हिले; ४६ किंवा वृक्ष इतरे जरी एकाच देहाची
आहेत, आणि त्यांचीं पत्रां केलेले विषय जरी एकाच

जाती । एकाचि ठावां ॥४७॥ तरि करोनि रससोयें
बरवी । कानीं केवि मरावी । फुलें आणोनि तुरं-
बाचीं । कोळां केवि ॥४८॥ तेथ रसु तो मुखेंचि से-
वावा । परिमळु तो घाणेंचि प्यावा । तैसा मी तों
पयावा । मीचि म्हणोनि ॥४९॥ येर मातें नेणोनि
मज्जन । तें बांधांचि गा भावेंभावे । म्हणोनि कर्मांचे
कोळे शान । तें निर्दोष होभावे ॥५०॥

महं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनासक्यवन्ति ते २४

अन्वय—हि महं सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुः एवच
[आदि] न तु मां तत्त्वेन न अभिजानन्ति अतः ते तत्त्ववन्ति, २४

येन्हीं पाहें पां पंडसुता । या येकोपहारी
मस्त्या । मीवांचुनि भोक्ता । कवणु आहे ॥५१॥
मी सकळां यज्ञांचा भादि । आणि यज्ञना या
मीचि भवचि । कीं मातें पुकोनि तुहुंदि । देवां
भजले ॥५२॥ शरीरें वदक गंगे जैसे । अर्पिजे देव-
पितरोदेसे । भासे मज देवी तैसे । परि आनामीं
भावीं ॥५३॥ म्हणुनि ते पार्था । मातें न पवतीचि
सर्वथा । मग मनीं वाहिणीं जेभास्या । तेथ आले ॥५४॥

यांति देवव्रता देवान्

पितृभ्यांति पितृव्रताः ।

मृतानि यांति भूतेभ्यः

यांति मयाजिनोऽपि माम् ॥२५॥

अन्वय—देवव्रताः देवान् यांति; पितृव्रताः पितृभू-
षांति; भूतेभ्यः मृतानि यांति; मयाजिनः अपि मां
यांति, ॥ २५ ॥

मजें वाचा करणी । जयांचीं भजने देवांचिया
बांहीनी । ते शरीर जातियेक्षणी । देवचि जाले
॥५५॥ अथवा पितरांचीं अतें । वाहली जयांचीं
चितें । जीविष्ठ सरळिया तयांतें । पितृत्व बरी ॥५६॥

१ स्वयंपाक, २ हुंघावी, ३ पूजा करावी, ४ कांही
तरी, ५ यज्ञोपचार, ६ केवट, ७ परकी, ८ इत्रियांनी, ९
कारणे; निविधानें, १० वासक मागोनी, ११ पडदा, १२
व्यान केले, १३ वर्णन केले, १४ लक्ष्मण, १५
तृप्त झाले, १६ खर्च केले, १७ कीर्ति वाढविण्याकरिता,
१८ वेकावून घ्यावा, १९ पर्वा करित नाहीत, २० सर्वम्ब-
बघावत, २१ माही पूजा करणारे, २२ ऐक्यास, २३

कां शुद्धदेवतादि भूतें । तियेचि जयांचीं परमदेवतें ।
जिहीं अभिधीरकीं तयांतें । उपासिलीं ॥५७॥ तथा
देहाची जेवनिका फिटली । आणि भूतत्वाची प्राप्ति
जाहली । एवं संकल्पयोनो फळलीं । कर्म तयां ॥५८॥
मग मीचि कोळां देखिला । जिहीं कानीं मीचि
ऐकिला । मीचि मनीं भाविलीं । वानिलीं वाचा
॥५९॥ सर्वांचीं सर्वांठाचीं । मीचि नमस्कारिला
जीहीं । दानपुण्यादिकें जें कांही । तें माझियाचि
मोहरीं ॥६०॥ जिहीं मातेंचि अध्ययन केलें । जे
आस्तवाहेरि मिणांचि धोळे । जयांचें अविश्व जोईलें ।
मज्जिलागी ॥ ६१ ॥ जे अहंकार वाहत भांगी ।
आम्ही हरीचे भूषावर्षाळगीं । जे लोभिये एकचि
जगीं । माझेनि लोभें ॥६२॥ जे माझेनि कामें स-
काम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम । जे माझिया भुकी
संभ्रम । जेवेंती लोक ॥६३॥ जयांचीं आणती मज-
चि साळें । मी जोडें जयांचेनि मंत्रें । ऐसे जे चेष्टीं-
बायें । मजले मज ॥६४॥ ते मरणापेडीचकडे । मज
भिळोनि गेले फुडे । मग मरणीं आणिकीकडे । जातीक
केवि ॥६५॥ म्हणोनि मर्चाजी जे जाहाले । ते माझियाचि
सायुज्यो आले । जिहीं उपचारिमिधे दिवले । अर्धेणयें
मज ॥६६॥ पै अर्जुना भासे ठायीं । आपणपेवीण सौरसे
नाही । मी उपचारें कवणाही । नाकळें गा ॥ ६७ ॥
एथ जेणीच करी तोचि नेणे । जेथिलेंपण मिरवी
तेंचि उणें । आम्ही जाईलीं ऐसे जो म्हणे । तो
कांहीचि नव्हे ॥६८॥ अथवा यज्ञदानादि किराटी ।
कां तपे हन जे हुटहुटी । ते तृणा एकासाठीं । न
सरे ॥६९॥ पाहें पां जाणिवेचेनि वळें । कोणही
वेवंपासुनि भसे आमळें । कीं शेधाहूचि तोंडाळे ।
बोळ के आयी ॥७०॥ तोही जायहणातळवटीं वडे ।
वेई नेति नेति म्हणोनि वेडुंवे । एथ सनैकाधिक
सेवेच्या भिपानें, २४ आपलेपणा, २५ प्रेम, २६ कानी
म्हणाविणारा, २७ कृतार्थ, २८ मुक्त झालों, २९ पमंथ, ३० वे-
ग्यता नसते, ३१ वेद, ३२ वे नव्हे, वे नव्हे, ३३ मागे सरे, ३४
सनक, सनंदन, सनातन व सत्कृमार हे ब्रह्मदेवाचे चार
मानसपुत्र सद्योदित यांचे वर्षीचे व नव्हे असा दिवशीत
असून पूर्ण ब्रह्मज्ञानी आहेत.

ठिकणीं जातात, ४५ तरी उत्तम स्वयंपाक करून तो कानांत कसा बाळावा ? आणि फुलें आवून बोल्यांनी कशीं हुंताचो ? ४८ तर अन्न हें तोंडाचेंच सेवन केलें पाहिजे, आणि सुवास हा नाकाचेंच घेतला पाहिजे; त्याप्रमाणें, माझी पूजा करचें ती मीच उभारून केली पाहिजे. ४९ परव्ही, मला न जायतां जें भजन करणें, तें कांहीं तरी असून व्यर्थ होय. म्हणून, कर्म आचरण्यास ज्ञान ही दृष्टि आहे, तर तें ज्ञान निर्दोष असें झालें पाहिजे. १५०

कारण, मी सर्व यज्ञांचा भोक्ता व स्वामी आहे; पण हे अन्यदेवताभक्त मला तत्त्वतः जाणीत नाहीत, म्हणून ते मुख्य यज्ञफळाला मुकतात. (माझी प्राप्ति त्यांना होत नाही.) ॥२४॥

अर्जुना, परव्हीं असें पहा कीं, या सर्व यज्ञोपचारांचा माझ्यावाचून दुसरा कोण भोक्ता आहे ? ५१ मी सर्व यज्ञांचा आदि आहे, व यजनाचा शेवटही मीच आहे; परंतु दुर्बुद्धि जें असतात, ते मला सोडून इंद्रादि देवांस भजतात. ५२ ज्याप्रमाणें गंगेनें पाणां हेव व पितर यांच्या नांवांनें गंगेंतच अर्पण करतात, त्याप्रमाणें ते माझे मलाच देतात; पण निराळ्या सांगानें ! ५३ म्हणून, याची, ते कधीही मला पावत नाहीत; परंतु मनोत जी इच्छा चारण करतात, त्या ठिकाणीं जातात. ५४

देवांची उपासना करणारे देवल्लोकास जातात; पितृभक्तांना पितृलोक मिळतो; क्षुद्र देवतादि भूतांचे पूजकांस भूतांची प्राप्ति होते; आणि माझे भजन करणाऱ्यांस माझी प्राप्ति होते. ॥२५॥

मन, वाचा व इंद्रियें यांच्या योगानें जे इंद्रादि देवांचें भजन करतात, ते, शरीर जाताक्षणीच देवरूप होतात. ५५ अथवा, ज्यांच्या मनानें पितरांचीं व्रतें करण्याचें घेतलें आहे, त्यांना प्राणांती पितृलोक प्राप्त होतो; ५६ किंवा वेताळसदि पिशाच व क्षुद्र देव हीं उपांची परम वैद्यतें आहेत, व ज्यांनीं घातक अशा जारणमारण कर्मींनीं त्यांची उपासना केली आहे, ५७ त्यांना, देहाचा पशुदा पशुताच पिशाचयोनींचा प्राप्ति

होते. अशा प्रकारें त्यांच्या संकल्पाप्रमाणें त्यांची कर्मे त्यांना फळतात ! ५८ मग जे दृष्टीनें मलाच पाहतात, कानांनीं माझ्या नांवाचेंच ध्वन करतात, मनानें माझेंच ध्यान करतात, व माझेंच वर्णन करतात, ५९ सांगानें व सर्व ठिकाणीं मलाच नमस्कार करतात, दानें, पुण्य बगैरे सर्व कांहीं माझ्याच उद्देशानें करतात, ६० ज्यांनीं माझ्या नामस्मरणार्थेंच अभयवन केलें आहे, जे माझ्याच योगानें अंतर्बोध्य भूत झाले आहेत, ज्यांची आपलें आयुष्य माझ्याकडेच सर्व केलें आहे, ६१ ज्यांना माझ्याशिवाय दुसऱ्या कसल्याही प्राप्तीची इच्छा नाही, आम्ही हरींची कीर्ति वादविचार आहे तो असा जे अहंकार बाळगतात, ६२ माझीच इच्छा करून ज्यांची इच्छा पूर्ण होते, जे मजवरच प्रेम ठेवून आनंदित होतात, जे माझ्याचमुळे वेष्टावून जाऊन कोणांची पत्नी करीतनासे होतात, ६३ मलाच जाणवें होच ज्यांची शालें आहेत, आणि ज्यांच्या गुरुमेष्टानें माझी प्राप्ति इतरांना होते, व अशा प्रकारें जे सर्व व्यवहारांत माझ्याशिवाय इतर कोणाचेंच मजन करीत नाहींत, ६४ ते मरणाच्या अगोदरच मरूप होऊन जातात; मग मरणांनंतर माझ्याशिवाय दुसरी कसे कसे जातील ! ६५ म्हणून, माझे यजन करणारे जे होतात, ते माझ्यांत मिळतात; कारण, त्यांनीं मेवेच्या हेतुनें आपलेपणा मला अर्पण केला आहे. ६६ अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं मात्मस्व समर्पण केल्याशिवाय माझ्यावर त्यांचे कांरे प्रेम उत्पन्न होत नाही. म्हणून, दुसऱ्या कोणत्याही उपावानें मी प्राप्त होत नाही. ६७ मजविषयीं ज्ञान झालें असें जो म्हणतो, त्याला खरोखर माझे ज्ञान होत नाहीं. मी कृतार्थ झालों असें जो दाखवितो, तो कृतार्थ होत नाही. मी मुक्त झालों असें जो म्हणतो, तो खरोखर मुक्त होत नाही. ६८ अथवा, जे किरीटी, आम्ही यज्ञ केले, आम्ही भस्म केला, किंवा आम्हीं तप केले, अशी जे धमंकी बाळगतात, त्यांना माझ्या प्राप्तीच्या मानानें पाहिलें असतां काहीइतकीही याग्यता नसते. ६९ हें पहा—ज्ञानबलांत वेदाहुन कोणी अधिक जाणता आहे काय ? किंवा ज्ञापेक्षां बौद्ध्यांत किंवा मुखांनीं कोणी अधिक आहे काय ? ३०० पण तो दोषही ज्याच्या अपरुषण्याची दृढता, वेदही “ नेति नेति ”

वेडे । विसे आहळे ॥७१॥ करितां तापसांची कव-
लणी । कवणु जवळां ठेविले झळपाणी । तोहि अ-
भिमानु सांझुनि पायवणी । भांयां वाहे ॥७२॥ ना-
तरी आधिकेपेणें सरिती । कवणी माहे लक्ष्मियेपेसी ।
भिवेसांरिखिया दासी । घरीं जियेले ॥ ७३ ॥ तिया
केळतां करितां घरकुली । तयां नामें अमरपुरें जरी
ठेविलीं । तरि न होसी काय बाहुलीं । इंद्रादिक
तयांची ॥ ७४ ॥ तिया मावडोनि जेव्हां मोहती ।
तेव्हां महेन्द्राचे रंक होती । तिया जेऊते झाडां
पाडाती । ते कल्पवृक्ष ॥ ७५ ॥ ऐसिया जियेचिया
जवळिका । सामर्थ्य घरींचिया पाडकी । ते लक्ष्मी
मुख्यमार्गका । न मनेचि पृथ ॥ ७६ ॥ मग सर्वस्व
करुनि सेवा । अभिमानु सांझुनि पाडबा । ते पाय
धुवाचयाचिया देवा । पात्र जाहाली ॥७७॥ म्हणोनि
योरपण पैन्हा सांझिजे । पृथ व्युत्पत्ती आचवी वि-
सरिजे । जें जगा धाकुटें हांझुजे । तें जवळीक माझी
॥७८॥ अगा सहस्रकिरणाचिये दिडी । पुढां चंद्रही
कोपे किराटी । तेथ खेळोत कां हुटहुटी । आपुलेनि
तेणें ॥७९॥ तैसें लक्ष्मियेचें योरपण न सर । जेथ
शंभूचेंही तप न पुरे । तेथ येर प्राकृतें हेंदरे । केचि
जाणो लोहे ॥८०॥ यालागीं शरीरसांदोर्वा कोजे ।
सकळगुणांचें कोण शतरिजे । संपत्तिमनु सांझिजे ।
क्रूरवंदी करुनी ॥ ८१ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥८२॥

अन्वय—यः पत्रं, पुष्पं, फलं, तोयं मे भक्त्या प्रय-
च्छति, [तस्य] प्रयतात्मनः भक्त्युपहृतं तत् अहं अश्रामि. २६

मग निःसीमभाव उल्लासे । मज अपावयाचेनि
मिस । फळ एक भावडे तैसे । अलतयांचें हो ॥८२॥
भक्तु मासिपाकडे दाखी । आणि मी दोन्ही हात
पोडवीं । मग बेंडु न फोडवीं सेवीं । आदर्शनी ॥८३॥

१ गणनी, २ महादेव, ३ पादोदक, ४ संपन्नपणांत, ५
शिद्धि, ६ सेवक, ७ प्रादुर्भा नाही, ८ अधिकाराल, ९
माजूस, १० नष्ट, ११ सूर्याच्या, १२ काजबा, १३ कमेंड,
१४ योग्यता नाही, १५ अशानी, १६ हेंदरा, १७ शकेल,
१८ अभिमान टाकून, १९ हव्या त्या झाडाचें, २० पुढें
करून, २१ तोडण्याशिवाय, २२ समज, २३ दुंगावें, २४

पै गा भक्तीचेनि दावे । फळ एक मज आवें । तें
लेवें तरि म्या तुरभावे । परि मुर्तीचि बाकी ॥८४॥
हें असो कावसो फुलें । पानचि एक भावडें जा-
हलें । तें साजुकही न हो मुकलें । भलतैसें ॥ ८५ ॥
परि सर्वभावें भरलें देखें । आणि भुकेला अमृतें
तोखे । तें पत्रचि परि तेणें सुखें । भोरोगूं लानें
॥८६॥ अथवा ऐसही एक वडे । जे पाळाही परी
न जोडे । तरि उक्ताचें तंव सांकेडें । नम्रेल कीं
॥८७॥ तें अलतेथ निर्मलें । न जोडितां आहे जो.
डलें । तेचि सर्वस्व करुनि अर्पिलें । जेणें मज ॥८८॥
तेणें वेकुंठापासांनि विमोळें । मजलागीं केळीं रौडळें ।
कौस्तुभाहोनि निर्मळें । लेणी दिधली ॥८९॥ हुंघा-
चीं सेजोरे । क्षीराब्धीपेसी मनोहरे । मजकागीं
अपारे । सुजिलीं तेणें ॥९०॥ कपूर चंदन अगह ।
ऐसेया सुगंधाचा महामेह । मज हातिवां लाविला
दिनकर । दांपमाळे ॥९१॥ गरुडासारखीं दाहने ।
मज सुरतरुचीं उंचांनि । कामधेनूचीं गीधनें । अ-
र्पिलीं तेणें ॥९२॥ मज अमृताहूनि सुरसें । बीनीं
वोगारिलो बहुवसें । ऐसा भक्तीचेनि इदकलेसें ।
परितोषे गा ॥९३॥ हें सांगावें काय किराटी । तु-
बाचि देखिलें आपुलिया दिडी । मी सुदामबाचि-
या सोडीं गांठी । पैन्हायांसाठीं ॥९४॥ पै भक्ति एकी
मी जाणें । तेथ साने थोर न म्हणें । आम्ही भावा-
चे पाहुणे । भलतेया ॥९५॥ वेद पत्र पुष्प फळ । हें
मजावया मिस केवळ । वांचुनि आमुचा काग
निर्दोष । भक्तितत्त्व ॥९६॥ म्हणोनि अर्जुना जब-
धारी । तूं बुद्धी एकी सोपारी करी । तरी सहजें
आपुलिया मनोमदिरीं । न विसरें मातें ॥९७॥

यत्करोषि यद्वाशसि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौतये तत्कुरुष्व मत्परिणाम् ॥९८॥

अन्वय—कौतये, यत् करोषि, यत् अथासि, यत्
जुहोषि, यत् ददासि, यत् तपस्यसि, तत्-मदपर्यं कुरुष्व.

साजें. २५ संकट. २६ फुकट. २७ मेहनतीशिवाय. २८
मनोभावानें. २९ मोठी. ३० देवळे. ३१ दगिने. ३२
दुभासारखीं स्वच्छ. ३३ शय्यारथानें. ३४ काडवासी. ३५
नागा. ३६ खिष्टारें. ३७ पकाजें. ३८ काडिणी. ३९ पो-
डांकरितां, ४० व्यर्थ. ४१ स्वाधीन करून घे.

म्हणून मागे घेतो, तसेच सनकादिक पूर्वजप्राप्तीही ज्याच्याविषयी वेडे झाले आहेत; ७१ तपस्याची ग-
मती करू लागले तर महादेवाच्या धोवयतेला दुसरा
कोण कायेल ! परंतु त्याबेही अभिमान होतून ज्याचे
पादोदक म्हणजे भागीरथी आपले मस्तकावर धारण
करा आहे; ७२ किंवा संपन्नपणात लक्ष्मीपेक्षा कोणी
अधिक आहे का ? तिच्या घरी सिद्धीसारख्या दासी
आहेत. ७३ त्या दासी आपल्या शेजाऱ्यां ओ घरकुली कर-
तात, त्यांचे नांव जर अमरपुरी ठेविले, तर इंद्रादिक देव
हे त्यांच्या घरकुलीतोल बाहुला होणार नाहीत काय ?
७४ पुढे त्या दासीना ती घरकुली न साबडून जेव्हा
ती मोडतात, तेव्हा इंद्राचे रंक घनतात, व त्या
ज्या झाडाकडे पाहतात, ती झाडे कल्पवृक्ष होतात; ७५
असे जिच्या घरातील दासांचे सामर्थ्य आहे, त्या
पक्षराणी धोलक्ष्मीचीही या ठिकाणी प्रतिष्ठा नाही. ७६
मग, अर्जुना, मनोभावाने सेवा करून व सर्व अभि-
मान टाकून ती पाय धुण्याच्या अधिकारास पात्र
झाली ! ७७ म्हणून, योग्यपणा एकीकडे ठेऊन व सर्व
सामर्थ्यज्ञान बिसरून जेव्हा जगतात नम्रपणाने वागवेल,
तेव्हाच माझी प्राप्ति होते. ७८ हे किराटी, ज्या ठिका-
णी सूर्याचे तेजापुढे वंदही लोपून जातो, तेथे काज-
ण्याने आपल्या तेजाबद्दल कां वमंड मारावी ? ७९
त्याचप्रमाणे, लक्ष्मीचेही ऐश्वर्य जेथे बोभत नाही, व
जांभूथे तपही पुरत नाही, त्या ठिकाणी अहानी व
हेंदरा मला कसा जाणू शकेल ? ३८० याकरिता, सर्व
अभिमान टाकून, सर्व गुणांचे लिलालेण उतरून, आणि
संपत्तीचा मद सोडून आपला देह भजवकून ओवाळून
टाकला पाहिजे. ८१

जो पान, फूल, फळ अथवा पाणी मला
भक्तीने अर्पण करितो, त्या शुद्धचित्त भक्ताचे
भक्तीने दिलेले [पत्र वगैरे] मी स्वीकारितो. २६

नंतर, हद्द भक्तीने, मला अर्पण करण्याच्या निमित्ताने,
हव्या त्या झाडाचे हवे ते फळ ८२ भक्ताने माझ्या पुढे
केले म्हणजे मी ते दोन्ही हात पुढे करून घेतो, व त्याचे
वैद न तोडता ते आदराने सेवन करतो. ८३ हे पहा-
भक्तिभावाने जर मला कोणी एखादे फूल दिले, तर
वास्तविक पाहता ते हुंगाबयाचे; पण ते सोडून देऊन
प्रेमाच्या भरीत मी तोंडातच घालतो ! ८४ फार काय
सांगवेल ! फुलेचशी काय, परंतु मला एक झाडाचे
भानही प्रिय आहे; मग ते कोणत्याही झाडाचे आणि

ताजे किंवा सुकलेले—कसेही असो. ८५ पण ते भक्तिभावाने
अर्पण केलेले आहे असे पाहताच, ज्याप्रमाणे एखादा
क्षुधित मनुष्य अमृताने तृप्त होतो, त्याप्रमाणे भक्ति-
भावाने अर्पण केलेले ते पान असतानाच मानून
मी खाऊ लागतो. ८६ अथवा एखाद्या वेळेस
अशी गोष्ट पडली की, झाडाला कोठेच पाला
नाही, पण पाणी मिळण्याचे तर संकट पडणार
नाहीना ! ८७ ते वाटेत त्या ठिकाणी फुलट मेहनती-
शिवाय मिळतं. तेच मला मनोभावाने अर्पण करतो,
८८ त्याने माझ्याकरिता वैकुंठातूनही माठी देवळे
वांघल्याप्रमाणे व कौस्तुभ मण्यातूनही तेजस्वी असे
डागिने दिल्याप्रमाणे होतं. ८९ त्याने दुष्वासराखीं
स्वच्छ व क्षीरसमुद्रातील लाटीप्रमाणे फुगार व मनो-
हर अशी अगणित शय्यास्थाने माझ्याकरिता निर्माण
केल्याप्रमाणे आहेत. ३९० कापूर, चंदन, कृष्णागुरु
अशा सुगंधाच्या महाभस्मेषकाच्या दिगंतीने माझ्यापुढे
काढवता कावून सूर्याची दिपमाळ पाळल्याप्रमाणे
आहे; ९१ त्याने गवडासारखी वाहने, कस्पतरूच्या
वागा, व कामधेनूंचीं शिखरे मला अर्पण केल्याप्रमाणे
आहे. ९२ मला अमृतानेही गोड अशी पुष्कळ पक्षां
वाहन जो संतोष होतो, तो अशा भक्तियुक्त अंतः-
करणाने अर्पण केलेल्या पाण्याच्या डु पेंबा-
पासून होतो. ९३ हे किराटी, मी पोशांसाठी
सुदामजीच्या जवळील गांठीडीच्या गांठी बो-
डल्या, त्या तू पाहिल्या आहेसना ? हे तुला संगितकें
का पाहिजे ! ९४ म्हणून, मी फक्त एक भक्ति ओ-
ळखतो; त्या ठिकाणी लहानघोर हे मनांत आणीत
नाही; आणि घाटेक त्याने भक्तीची मेजवानी केली
असतां आम्ही तिचा आदर करतो. ९५ एरव्ही पत्रे,
पुष्पे, फळे आमाची भक्ति करण्याकरिता केवळ
निमित्तमात्र आहेत; याशिवाय भक्तितत्त्वाखेरीज
इतर सर्व सामुग्री आम्ही व्यर्थ समजतो. ९६ म्हणून,
अर्जुना, एक तू आपली बुद्धि स्वाधीन करून घेऊन
मेहमी आपल्या मनोरूप मंदिरांत माझा बिसर पडू
देऊ नको. ९७

अर्जुना, तू जे जे कांहीं करतोस—जे
भक्षण करतोस, जे हवन करतोस,—जे दान
करतोस, आणि जे उप करतोस, ते सर्व मला
अर्पण कर. ॥२७॥

जे जे काहीं व्यापार करिसी । कां भोग हुन भोगिसी । अथवा यहीं बजिसी । नानाविचीं ॥१८॥
नातरी पातविशेष दावे । कां सेवकां देसी जीवने ।
थपादि हुन साधने । मते करिसी ॥१९॥ ते क्रियाजात
आचरे । जे जैसे निषेध स्वभावे । ते माधनाकरानि
करावे । मासिया मोहरा ॥२०॥ परि सर्वथा आ-
पुळे जोबी । केकियाचीं से काहींचि मुरवी । ऐसा
पुढोनि कमें घावी । मासिया हातों ॥२१॥

**शुभाशुभ फलैरेव मोक्षसे कर्मबंधनैः
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो भामुपैप्यासे २८**

अन्वय—एवं [कृते सति] शुभाशुभफलैः कर्म-
बंधनैः मोक्षसे [च] संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तः
[भूत्वा] ना भवैर्ध्यासि ॥ २८ ॥

सम अग्रिकुंठों जीजे घातकी । तिये अंकुरदशे
जेवि मुकली । तेवि न फळतीचि मज अपिलां ।
शुभाशुभ ॥२॥ अगा कमें जे उरावे । ते तिहो सुख-
दुःखों फळावे । आणि तयातें भोगावया यावे । देहा
एका ॥३॥ ते उपांगेले मज कर्म । तेव्हाचि पुसिले
मरण जन्म । जन्मासवें श्रम । वरचिलहां गेले ॥४॥
गृहजनि धर्तुना पापरी । पांहेचा वेळु नव्हेल
मारी । हे संन्यासयुक्ति सोपारी । दिधली तुज ॥५॥
ना देहाचिये बांदोडीं न पडिजे । सुखदुःखाचिया
सागरीं न बुडिजे । सुखें सुखरूपा बडिजे । मासिया
भागा ॥ ६ ॥

**समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाऽप्यहम्**

अन्वय—अहं सर्वभूतेषु सदा, मे द्वेष्यः [च] प्रियः
न अस्ति, [परं] तु ये मां भक्त्या भजन्ति, ते
मयि च अहं अपि तेषु ॥ २९ ॥

तो भी पुससी कैसा । तरि जो सर्वभूतों सदा
सरिसा । जेय आप पर ऐसा । भागु नाही ॥३॥
जे ऐसिया माते जाणोनि । अहंकाराचा कुठरा मो-
डोनी । जे जिणें कमें करुनि । माते मजले ॥८॥

१ वेतन. २ उद्दाने. ३ आठवण. ४ अर्पण केलें. ५
चर्चाचा. ६ भंधनांत. ७ अनावासे. ८ बरटे. ९ काया-
वाक्यमनाने. १० वडावें मांड. ११ अंतर्दोर्भावा. १२

ते बर्तत दिसवी देहीं । परि ते देहीं ना आहया
टावीं । आणि मी तयांच्या ह्दयी । समग्र असें
॥९॥ सविस्तर बंदत्य जसे । बांजकानिकेमाचि असे ।
आणि बांजकशु वसे । जटी जेवीं ॥४१०॥ तेवीं आम्ही
तया परस्परें । बाहेर नामाचोंचि अंतरें । बांजुनि
आहुंवट वस्तुबिचारें । मी तेचि ते ॥११॥ आतां
जोयांचें जैसें कें । आंगावरी आह्वांचेवाजे । तसें
देहधरणें । उदास तयांचें ॥१२॥ परिमळु निवा-
लिया पवनापाठीं । भागे घोस फूल राहें देठीं । तसें
आयुष्याचिये मुठें । केवळ देह ॥१३॥ येर अंबटंशु
जो आघवा । तो आरुढोनि मज्जावा । मजचि जांहु
पांडवा । पैदा जाहाका ॥१४॥

**आपे चेत्सुदुराचारी भजते मामनम्यभाक् ।
साधुरेषु स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितोऽहं सः ३०**

अन्वय—छदुराचारः अपि चेत् मां अनम्यभाक् भ-
जते, सः साधुः एव मंतव्यः हि सः सम्यग्व्यवसितः [अस्ति.]

ऐसे भजतोनि प्रेमभावे । जयां शरीरही पांढीं न
पडे । तेणें भळतया व्हावे । जातीचिया ॥ १५ ॥
आणि आचरण पाहातां सुभटा । तो दुष्कृतांचीं
कीर सेलें वांटा । परि जीवित वांचिलें चोहटां । भक्ती-
चिया कीं ॥१६॥ अगा अंतीचिया मती । साचपण
पुढिले गती । म्हणोनि जीवित जेणें भक्ती । दिवले
शेखीं ॥१७॥ तो आचीं जरी दुराचारी । जरी सर्वां-
समुचि अवधारीं । जैसा बुडाका महापूरीं । न मरण
निघाळा ॥१८॥ तयाचें जीवित ऐक्यबडिजे आलें ।
म्हणोनि बुडाकेंपण जेविं वाचां गेलें । तेचि नुरेचि
पाप केलें । शेवटकिये भक्ती ॥ १९ ॥ यालागीं दु-
ष्कृती जन्ही जाहाळा । तरि अनुतोपतीचीं न्हाळा ।
न्हाऊनि मजजांतु आला । सर्वभावे ॥२०॥ तारे
आतां पवित्र तयाचेंचि फुळ । अंमिजात तेंचि निर्मळ ।
जन्मलेवाचें फेळ । तयालीच जोखलें ॥ २१ ॥ तो
सकळही पवित्रका । तरे तोचि सपिचका । अद्यांग
अभ्यासिका । योग तेणें ॥२२॥ हे असो बहुत पार्थ ।

भागून आणलेले. १३ न्यवे. १४ मुदतीपर्यंत. १५ आभि-
मान. १६ पुनः. १७ मरणाचा. १८ शेवटका. १९ मा-
गाने. २० पश्चात्पण. २१ कुडीनपण. २२ फळ जो भक्ति.

३ तू जे जे काही व्यापार करशील, किंवा ज्या वस्तूचा उपभोग घेशील, अथवा ज्या पुष्कळ प्रकारच्या वस्तूनीं माझे यजन करशील, १८ किंवा सत्पात्रांनीं जीं दाने करशील, अथवा आकरमाणघात जीं वेतनें देशील, आणि जीं जीं तपादि सर्व साधनें व्रतें करशील, १९ तीं तुझ्या हातून सहजगत्या होणारीं सर्व कर्मे तूं माझ्या उघेष्टानें भक्तिपुरःसर कर. ४०० परंतु तों के त्याबद्दलची आपल्या मनांत आठवणही राहू नये इतक्या निष्कामतेनें तीं सर्व मला अर्पण कर. १

याप्रमाणें सर्व कर्मे मला अर्पण केल्यावर, शुभ व अशुभ फल देणाऱ्या कर्मबंधनापासून तूं मोकळा होशील; व याप्रमाणें सन्यासयोगानें तुझें अंतःकरण युक्त होऊन, तू कर्मबंधनापासून मुक्त होऊन मला येऊन मिळशील. ॥२८॥

मग, ज्याप्रमाणें अमोत भाजलेल्या बीजाला अंकुर येत नाहीत, त्याप्रमाणें मला अर्पण केलेल्या शुभ-शुभ कर्मांची फळप्राप्ति तुला होणार नाही. २ अरे, जर कर्मे उरले, तर त्यांच्यापासून सुखदुःख भोगावें लागतें, व तें भोगण्याकरितां जन्म घ्यावा लागतो. ३ तेंच कर्मे जर मला अर्पण केलें, तर लागलीच जन्ममरण चुकतें, आणि जन्माबरोबर त्याच्या पुढील भोगावयास लागणारे भ्रमही चुकतात. ४ म्हणून, अर्जुना, याप्रमाणें आजचें काम उद्यावर टाकलेंच तर फलप्राप्तीला वेळ लागणार नाही काय? म्हणून, सौमी अशी ही सर्व (कर्मफलाना त्याग करण्याची) युक्ति तुला सांगितली. ५ आतां या देहाच्या बंधनांत न पडतां व सुखदुःखांच्या सागरांत न बुडतां, अनायासानें, संतोषकारक असें जे माझे रूप, त्यांत निश्चल जा. ६

मी सर्व भूतांना सारखा आहे: माझा कोणी शत्रु नाही व कोणी मित्र नाही; परंतु जे मला भक्तीनें भजतात, ते माझे ठिकाणीं, व मीही त्यांचे ठिकाणीं असतो. ॥२९॥

तो मी कसा आहे म्हणून विचारशील, तर सर्व भूतांचे ठिकाणीं नेहमीं सारखा असून, माझ्या ठिकाणीं 'माझे' व 'तुझे' असा भेद नसा. ७ जे अशा ना-इया स्वरूपाला जाणतात, व अहंकाराचा बीमोड करून कर्मापाचामनानें कर्मे करून मला भजतात, ८ ते अगांत देहानें जरी व्यापार करीत असले, तरी त्यांचें चित्त इकडे असून माझे ठिकाणीं असतें, आणि

मीही त्यांच्या हृद्यांत पूर्ण भरलेला असतो. ९ ज्याप्रमाणें वटाचें मोठें झाड वटाच्या बीजांतूनच असतें, व बीज त्या झाडांतूनच असतें, ४१० त्याप्रमाणें माझ्यांत व त्यांच्यांत केवळ नांवाचेंच अंतर असतें, बाकी अंतःस्थितोच्चा विचार करून पाहतां ते व मी हे एकच आहों. ११ आतां, लोकांचे मागून आणलेले कामिनें आंगावर घाडणें जसें व्यर्थ, त्याचप्रमाणें त्यांचें देह धारण करणें उदाधीनपणाचें असतें. १२ नान्याबरोबर ज्याप्रमाणें फुलांचा वास त्याचे मागोमाग जातो, व दे-ठापाशीं फूल जसें वासरहित राहणें, त्याप्रमाणें, आयु-ष्याची मुदत संपविण्यापुरताच ते देह धारण करतात. १३ हे पांडवा, जो अभिमान म्हणून आहे, तो सर्व माझी भक्ति पावून माझ्या स्वरूपांतच मिळाला. १४

अत्यंत दुराचारी असूनही जर एकनिष्ठपणानें माझे भजन करूं लागला, तर तो साधुच समजला पाहिजे. कारण त्याचा विचार चांगला असतो. ॥ ३० ॥

अशा प्रेमभावानें जे मला भजतात, व ज्यांना हें शरीर पुनः प्राप्त होत नाही, ते इष्टा ह्या जातीचे असले तरी असोत; १५ आणि, हे महावीरा, खांचें आचरण जरी पाप करणाऱ्यांत पाहिल्या प्रतीचें असलें, तरी ज्यांनीं आपल्या आयुष्याचा शेवट भक्तिमार्गांत केला आहे: १६ अरे, अंतकाली जी मनाला बुद्धि होते, तीच गति सरोस्वर पृथ्वी जन्मीं प्राप्त होते; म्हणून आपल्या आयुष्याच्या शेवटचा काळ जो माझ्या भक्तींत घालविता, १७ तो पूर्वज्यांत जरी दुराचरण करणारा असला, तरी तो सर्वोत्तमच आहे जसें समज. एखाद्या मनुष्यानें महापुरात नदीच्या मलीकटच्या कांठीं उडी घातली; जरी सर्व मनुष्यांस तो मेला असें वाटलें, तरी न भरतां तो जसा पलीकडील कांडाला महापुरातून बाहेर निघावा, १८ व पलीकडील कांडाला जिवंत निघाल्यामुळे जसें त्याचें कुडालेंपच व्यर्थ व्हावें त्याचप्रमाणें, पूर्वज्यांत केलेलें पाप उत्तर-ज्यांतलें ज्ञानोत्तरभक्तीनें नाहीसें होतें. १९ याकरितां, पापाचरण करणारा जरी असला, तरी तो पश्चात्तापरूप तीर्थांत न्हाऊन जर सर्वभावानें मला "धारण आला, ४२० तर त्याचें कुल पवित्र होतें, तो निर्मल कुलीनप-णास पावतो, व जन्मास आल्याचें फळ अी भक्ति तीही खालाच प्राप्त होतें. २१ त्याला सर्व शास्त्रे वगैरे अव-गत होतात; त्याला तपाबंदी आचरण केल्याचें श्रेय येतें, व खाल अष्टांगयोगशाधनाची सिद्धि मिळते. २२ पार्था,

तो उत्तरला कर्म सदैव । जयाची अखंड गा आस्या ।
मजचिळानी ॥२३॥ अवधिया मनोबुद्धीच्या रा-
हटी । भरोनि एकनिष्ठेची पेटी । मजसाजि किरीटी ।
निक्षेपिली जेणें ॥ २४ ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा दाम्बच्छांतिं निगच्छति ।
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ३१

अन्वय—कौंतेय, [सः] क्षिप्रं धर्मात्मा भवति च द-
म्बं क्षांतिं निगच्छति; मे भक्तः ॥ प्रणश्यति [इति त्वं]
प्रतिजानीहि ॥ ३१ ॥

तो आतां अवसरें मजसाखिा होईल । ऐसा
हून भाव गुज जाईल । हा गा अमृताभांत राहील ।
तया मरण कैचें ॥२५॥ पै सूर्य जो वेळु दुंदुजे ।
तया देका कीं रात्रि म्हणजे । तेंहि माक्षिये भक्ती-
विण जें कजे । तें महापाप नोहे ॥२६॥ म्हणोनि
तयाचिया चिंता । माझी जबाळी पांडुसुता । ते-
म्हांचि तो तरवता । स्वरूप माझें ॥२७॥ जैसा दीपें
दीपु लाबिजे । तेथ आर्द्राळ कोण हें नोळखिजे ।
तैसा सर्वस्वें जो मज भजे । तो मीथि होऊनि
ठाके ॥२८॥ मग माझी नित्य शांती । तया दक्षा
तेचि कांती । किंबहुना जित्ती । माझेनि जितें
॥ २९ ॥ पृथ पाथा पुढतपुढती । तेचि तें सांगों
किती । जरी मियां चाड तरी भक्ती । न विसं-
भिजे गा ॥ ३० ॥ अगा कुळाधिया खोखटपणा
नख्खा । आभेजात्य झणीं शूचा । व्युत्प-
त्तीचा वाडगा । सोसु कां वाहावा ॥ ३१ ॥ कां
रूपव्यसा माझीं । माथिलेपणें कां राजो । एक
भाव नाही माझा । सरी पाह्याळें तें ॥३२॥ कण-
विणु सौपटें । कणसें लागलीं घनदाटें । काव कराचें
गोमटें । वोस नगर ॥३३॥ नातरी सरोवर आटलें ।
रानीं दुःखिया दुःखी भेटलें । कां वांझ फुलीं फुल-
लें । झाड जेंस ॥ ३४ ॥ तैसें सकळ ते वैभव ।
अथवा कुळ जाति गौरव । जैसें शरीर आहे सावेव ।

१ पार पडला. २ व्यापार. ३ ठेवली. ४ उगवत
नाही. ५ योग. ६ स्थिति. ७ माक्षी. ८ क्षोरी. ९ हांव. १० प्रतिष्ठा. ११ संपत्ती. १२ डोळ. १३ व्यर्थ.
१४ रिक्तामी. १५ एक कांदरी झाड आहे त्याची १६ निषिद्ध
मांछी. १७ केवळ=चाटवें=चोव=चोवणें=साव=जाणें

परि जीवचि नाही ॥३५॥ तैसें माक्षिये भक्तीविण ।
अळो तें जियाळेंपण । अगा पृथ्वीवरी पाषाण । न-
सती काई ॥३६॥ पै हिंयेंराथी दाढ सावली । स-
जगीं जैसी बेंकिली । तैसीं पुण्ये डावलुनि गेलीं ।
अभकातें ॥३७॥ निंब निंबोळिया मोढोनि आळा ।
तरि तो कावळियांसीचि सुकाळ जाहाळा । तैसा
भकिहीनु वाडिजला । दोपांचिलागीं ॥ ३८ ॥ कां
वढसं खापरीं वाडिले । वाडुनि चोहटां ठेविले ।
ते सुंणिषांचे रुपेगा आळे । जियापरी ॥ ३९ ॥ तैसें
भकिहीसाचें जिणें । जो स्वर्गीहि परि सुंरुत
नेजे । तेणें संसारतुःखासि भोंणें । बोगरिळें
॥४०॥ म्हणोनि कुळ उत्तम नोहावें । जाती अंत्य-
जोही न्हावें । बरि दहाचेनि नावें । पछूंचही छाभो
॥४१॥ पाहें पां सोंवजें होंतिचें भरिलें । तेणें तया
काकुळती मातें स्मरिलें । कीं तयाचें दडुत्व बोंवो
जाहलें । पावळिया मातें ॥४२॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य

येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा-

स्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

अन्वय—पार्थ, हि मे अपि पापयोनयः स्त्रियः,
वैश्याः तथा शूद्राः स्युः, ते अपि मां व्यपाश्रित्य परां
गतिं यांति. ॥ ३२ ॥

अगा नाचें घेतां बोरेंटी । जे बाधवेया अध-
माक्षिये शेवटीं । तिचे पापयोनीही किरीटी । अन्मळे
जे ॥४३॥ ते पापयोनि मूढ । मूर्ख जैसे कां दगड ।
परि माझ्याठायीं दड । सर्वभाजें ॥ ४४ ॥ जयांचिये
वाचे माझे आकार्य । दृष्टी भोगी माझेंचि रूप ।
जयांचें मन संकल्प । माझाचि वाडे ॥४५॥ माक्षिया
कीर्तीविण । जयांचे रिते नाहीं अवन । जयां सर्वांगीं
भूषण । माझी सेवा ॥ ४६ ॥ जयांचें ज्ञान विचो^{२८}
तेणें । जाणीव मज एकांतेंचि जाणे । जयां ऐसें लाभे
तरी जिणें । येन्हीवीं सरण ॥४७॥ ऐसा भाववाचि
पेव=पिणें=मध्य=पातळ=मोज्य=पकाजें. १८ चमत्कार,
१९ कुण्यांचे. २० पुण्य. २१ ताट. २२ महार. २३
नफ्तने. २४ हत्ती. २५ व्यर्थ. २६ वाहट. २७ नामोचार.
२८ पांच विषय.

फार काय सांगवें ? तो सर्व कर्माच्या संपात्त्यां
तून पाहू पडतो, व त्याचें सर्व प्रेम माझ्याच ठिकाणीं
असत. २३ हे किरीटी, एकनेष्टारूप पेशीत मनोबुद्धीचे
सर्व व्यापार भक्त ती माझ्यामध्ये जो ठेविली, २४

हे अर्जुना, तो लवकर धर्मात्मा होतो व
निरंतर शांतीला प्राप्त होतो. सारांश, माझा
भक्त कधीही नाश पावत नाही हें तू पक्कें
जाण. ॥ ३१ ॥

तो कांही अवकाशाने मजसारखा होणार असा
तुझा कदाचित्त समज होईल, तर पहा, कीं जो अमृतत
वास करील त्याला मरण कोटून प्राप्त होणार ? २५ हे
वय-१५ वेळीं सूर्य उदय पावत नाही, त्याच वेळेला
रात्र असे म्हणतात; त्याचप्रमाणें, माझ्या भक्तीशिवाय
जें करणें तें महापाप नव्हे काय ? २६ हे पांडुसुता,
त्याच्या निताला जेव्हां माझा योग होतो, तेंव्हाच
खरोखर तो माझ्या स्वरूपाला पावतो. २७ ज्याप्रमाणे
एका दिव्याने दुसरा दिवा लावडा असता त्यांत पहिला
कोणता हें ओळखता येत नाही, त्याप्रमाणें, जो सर्व
भावाने मला भजतो, तो मद्रूपच होऊन राहतो. २८
मग त्याला माझी दिंपति, माझी कांति व माझी नित्य
क्षांति प्राप्त होते. फार तर काय ? तो माझ्या जीवा-
नेच जिवंत राहतो. २९ पार्था, एथे वारंवार तेंच ते
काय सांगूं ! पण जर कोणाला माझ्या प्रसीची इच्छा
असेल, तर त्यानें माझी भक्ति बिसरतां कामा नये.
४३० अरे, कुत्राच्या चांगुलपणाची अवश्यकता नाही,
चांगल्या जातीचीही अस्वच्छ न होई, आणखी मग विद्व-
त्तेचा तरी उगीच सोय पाहिजे कशाळा ? ३१ अथवा
रुपाची आणि वयाची प्रतिष्ठा किंवा संपत्तीचा डोल
[आपैकी कांही सुद्धा नको.] एक माझ्या ठिकाणीं
भक्ति नसली तर हीं सर्व अर्थ. ३२ दाण्याशिवाय
रिकामां कणसें जरी पुष्कळ दाट लागलीं असलीं, अथवा
सुंदर घाहूर असून तें जर ओसाड असलें, तर त्याला काय
करावयाचें आहे ? ३३ किंवा मोठा तलाव असून तो
जर आटला, तेंच रानांत एका दुःखी कष्टी मनुष्याचा
दुसरा तलाव भेटला, अथवा ज्याप्रमाणें वांझ फुलांनीं
एखादें झाड फुडलें असावें, ३४ त्याचप्रमाणें, सर्व पै-
सव, कुल अथवा जातीचा मोठेपणा व्यर्थ होय. जसे
सर्व अवयवांनीं युक्त शरीर असून त्यांत फक्त जीव

न-वा, ३५ त्याचप्रमाणें, माझ्या भक्तीशिवाय त्याचें
जीवन व्यर्थ होय अरे, ३६ ज्या पाठीवर दगड ना-
हींत कां ? ३७ हे पहा-हिवराची अगदीं दाट सावली
आहे, पण सज्जनांनीं ती निविड मानली
आहे, त्याचप्रमाणें, जो माझी भक्ति करित
नाही, त्याला पुण्य वावलून (सोडून) जातें.
३७ किंवा हा लिंबोळाच्या भरानें जरी वांकटा,
तरी स्वापासून ज्याप्रमाणें फावलांनाच सुकाळ होतो,
त्याप्रमाणें, माझी भक्ति न करणारा पापाचीच जोड
करण्याकरितां जगतो ३८ किंवा ज्याप्रमाणें घडूस
अज्ञानीं भरलेले खापर चव्हाट्यावर ठेविलें म्हणजे
कुत्र्यांच्याच उपयोगाला येतें, ३९ त्याप्रमाणें, जो
स्वप्नंतही पुण्यमार्गाचें आचरण जाणत नाही, त्या
भक्तिहीनाचें जिणें म्हणजे संसारदुःखाला ताट बाहून
ठेवल्याप्रमाणेंच होय. ४० म्हणून, उत्तम कुल नसलें
अथवा जातीनें अत्यंत असला, व पशुचाही देह
प्राप्त झाला असला, [तरी वाळेल, पण भक्ति पा-
हिजे.] ४१ पहा कीं, नकानें गजेंद्राला धरल्यावर त्यानें
दीनपणानें माझे स्मरण केलें, त्या वेळेस तो मजप्रस-
न्न झाल्यामुळे त्याचें पशुत्व व्यर्थ झालें. ४२

स्त्रिया, वैश्य, शूद्र इत्यादि पापयोगींमध्ये
जरी कोणी जन्मास आले असतील, तरी दे-
खील, कांतेया, माझा आश्रय * केल्यानें त्यांना
उत्तम गति मिळते. ॥ ३२ ॥

हे किरीटी, जी अभ्रमाहून अधम, व जिचे नांव
देखील घेणें उचित नव्हे, अशा पापयोगींत ज्यांनीं
जन्म घेतलें आहे : ४३ जन्म तर अशा पापयोगींत व
पूर्वपणानें तर केवळ दगड; परंतु माझ्या ठिकाणीं
सर्वस्वी दड भाव आहे, ४४ ज्यांच्या बाणीनें माझा
नामोच्चार होतो, जे दृष्टीनें माझ्याच रूपाचा उप-
भोग घेतात, व ज्यांच्या मनांत माझ्याशिवाय दुसरा
संकल्पच नसतो; ४५ ज्यांचे कान माझा गुणानुवाद
ऐकण्याशिवाय रिकामे नसतात, व ज्यांच्या सर्व
अवयवांना माझ्या सेवेशिवाय दुसरें कशाचेंच भूषण
नाहीं; ४६ ज्यांच्या बुद्धीला विषयांची आठवणही
होत नाही, जे मला एकदमलाच जाणतात, व ज्यांना
या गोष्टी प्राप्त झाल्याशिवाय जिघंत रहाण्यापेक्षा
मरण बरें वाटतें; ४७ हे पांडवा, अशा सर्व प्रका-

वरी पाहवा । जिहीं आपुनिया सर्वभावा । जिबाव-
वालागीं बोलावा । मीचि केला ॥ ४८ ॥ ते पाप-
योभीही होतु कां । ते खुतांभीतही न होतु कां ।
परि मजसीं मुक्तिां तुकां । तुंटी नाही ॥ ४९ ॥ पाहें
पां भक्तीचेनि आशिल्लेपणें । देव्यां देवां अणिलें
वणें । माझे नृसिंहत्व केणें । जयाचिया भहिमे ॥ ५० ॥
तो प्रव्हातु गा मजसाठी । घेतें बहुते सदा किरी-
टी । कां जें मियां पावें ते गोष्टी । तयाचिया जांढे
॥ ५१ ॥ येन्ही देखकुळ साचोकारें । परि इंद्राची
सैरी न लाहे धर्पें । म्हणोनि भक्ति गा पृथ सरें ।
जाति अप्रमाण ॥ ५२ ॥ राजाजोचीं अक्षरें आहाती ।
तिचें चोमा एका जया पडती । तया चोमासाठीं
जोडती । सकळ वस्तु ॥ ५३ ॥ बाबूनि सोनें रुपें
प्रमाण नोहे । पृथ राजाजाचि समर्थ आहे । तेंचि
चाम एक जें लाहे । तेंचें विकती आवची ॥ ५४ ॥
सैलें वचमाव तेंचि सरें । तेंचि सर्वज्ञता सरें । जें
मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेम ॥ ५५ ॥ म्हणोनि कुळ
जाति वर्ण । जें आवचेंचि गा अकारणें । पृथ अर्जुना
माझेपणें । सार्वक एक ॥ ५६ ॥ तेंचि भलतेंचें भावें ।
मग मग आंतु येतें होआवें । आलें तरी आवचें ।
मागीक बावो ॥ ५७ ॥ जैसे तंवाचि वहालें बाहळ । जंव
न पवती गंगाजळ । मग होऊनि ठाकती केवळ ।
गंगारूप ॥ ५८ ॥ कां खर चंदन काष्ठें । हे विवंचनो
तंचाचि घडे । जंव न घापती एकघटे । आसिमाजीं
॥ ५९ ॥ तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यजाति
हवा । जाती तंचाचि वेगळालिया । जंव न पवती
सातें ॥ ६० ॥ मग जाति व्यक्ती पडे बिंदुलें । जेव्हां
भावें होती मज मीनले । जैसे लवणकण घातले ।
सागराभाजीं ॥ ६१ ॥ तंवचरी मदानदीचीं नावें ।
तंवचि पूर्वपश्चिमेचे बावें । जंव न येती आवचे ।
समुद्रामाजीं ॥ ६२ ॥ हेचि कवणें एकें नितें । शिवा

माझे ठायीं प्रवेशे । येतुकें हो मग आपसें । मीचि होणें
असे ॥ ६३ ॥ अगा तरी कोडावया लागीं । कोहो
मिळो कां परिसाचे भागीं । कां जे मिळनिये मसंगीं ।
सोनेचि होईल ॥ ६४ ॥ पाहें पां बालभावेनि^१ स्वाजे ।
तिया प्रजापतींचीं निजें^२ । मज मीनकिया काय
साहें । स्वरूप नव्हती ॥ ६५ ॥ नातरी भवाचेनि
मिसें । सातें न पवित्राचि काय कसें । कीं असंढ
वेरवसें । चैद्योदिकीं ॥ ६६ ॥ अगा सोयरेपणेंचि पां-
ट्या । माझे सायुष्य यादवां । कीं ममत्वे वसुदेवा-
दिकां सकळां ॥ ६७ ॥ नारदा भुवा अकूरा । शुक्र
हन सनत्कुमारा । ह्यां भक्ती मी घनुर्चरा । प्राप्नु
जैसा ॥ ६८ ॥ तैसाचि गोपिकासि कैम । तया कंठा
भयसंभ्रमे । येरी घातकां मनोधर्म । शिशुपाळादिकां
॥ ६९ ॥ अगा मी एकुलोणीचें खोम । मज येवो पां
मलतेनि मागें । भक्ती कां विषयीवैरीगें । अथवा
वैरें ॥ ७० ॥ म्हणोनि पार्था पाहीं । प्रवेशावया
माझ्या ठायीं । उपायांची नाही । बैणी पृथ ॥ ७१ ॥
आणि भलतिषा जातीं जन्मावें । मग भजिजे कां
विरोधीचें । परि भक्त कां वैरिया व्हावें । माहि-
याचि ॥ ७२ ॥ अगा कवणें एकें बोले^३ । माझेपण
जन्ही जाहालें । तरी मी होणें आलें । हाता निरुतें
॥ ७३ ॥ यालागीं पापयोनीही अर्जुना । कां वैश्य शूद्र
अंगना । सातें भजतां सद्गना । माहिवा येती ॥ ७४ ॥
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकाभिर्मं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ७५ ॥
अन्वय-किं पुनः पुण्याः भक्ताः ब्राह्मणाः तथा राज-
र्षयः ? [तस्मात्] अनित्य असुख इमं लोकं प्राप्य माम्
भजस्व ॥ ७६ ॥

मग वर्णमाजि लज्जाचोमर । स्वर्ग जयाचें अर्थ-
हार । मंत्रविद्येसि माक्षर । ब्राह्मण जे ॥ ७५ ॥ जे
पृथ्वीतळीचे देव । जे तपोवतार सार्वदेव । सकळ
तीर्थांसि देव । उदयकें जे ॥ ७६ ॥ जेथ असंढ व-

१ शास्त्र पडलेले. २ पुत्रना केळी असतां. ३ वज्रवात.
४ कधी. ५ महारवानें. ६ छवितां. ७ बरोबरी. ८ मोठेपणाने
९ पुत्र. १० कतकचि तुकल्यावर. ११ जोडले. १२
निष्कारण. १३ भक्तपणा. १४ कहाज ओढे. १५ विचार.
१६ वातवे नाहीत. १७ शून्य. १८ मीतीच्या दिवाजें.

१९ गोपीची. २० अंतःकरण. २१ शिशुपाळादिकांनी. २२
विषयबुद्धीने. २३ निर्बोणांचे. २४ खळगा; खान. २५
विश्चलेने. २६ उणीव. २७ वैर करीतें. २८ निमिषानें. २९
जेव्हा. ३० इनामाचे याव. ३१ मूर्तिपूजन.

रात्रिं के आपत्ता भाष सर्वस्वी भवत्वर देवुन कालक्रमण करितात, ४८ ते पापयोनीत जन्म घेतलेले असोत किंवा क्षात्र देवांक पडलेले नसोत, पण त्यांची माझ्या बरोबर तुलना केली असता ते मजपेक्षा कमी नसोत ४९ हे पहा की, भक्तीच्या मदत्ताने देव्यांनी देवांनाही मार्गे टाकले, व त्या भक्तीच्या महिम्याकरिता मला नरसिंह अवतार घ्यावा लागला. ४५० हे किरीटी, ज्या प्रन्हादाला माझ्याकरिता पुष्कळांनी नेहमी छळले, तो, एका भक्तीने, मजपासून प्राप्त होणाऱ्या गोष्टी दुष्प्राप्त प्राप्त करून देण्यास समर्थ झाला. ५१ बाकी वास्तविक पाहता त्याने दैत्यकुळांत जन्म घेतलेला, पण त्याच्यापेक्षा अधिक मोठेपणा इशालाही प्राप्त झालेला नाही; म्हणून माझी प्राप्ति करून देण्याला एक भक्ति पुरे आहे; जात वगैरेची कांहीएक बाड नाही ५२ राजाज्ञेची अक्षरे एका कातळ्याचे तुकड्यावर जरी पडली, तरी त्या कातळ्यापासून सर्व वस्तु प्राप्त होतात. ५३ त्या अक्षरांचाचून सोन्याच्याला किंमत नाही; तर येथे राजाज्ञा हीच मुख्य होय, व त्याच राजाज्ञेच्या कातळ्याने सर्व वस्तु निकत मिळतात. ५४ त्याचप्रमाणे, जेव्हा मन व बुद्धि ही माझ्याच प्रेमा ने युक्त होतात, तेव्हाच मोठेपणा व सर्वज्ञपणा यांचा बोल बोलतो. ५५ म्हणून झूळ, जात, वर्ण हे निष्कारण आहेत; तर, अजुना, फक्त माझी भक्ति केली असता सार्थक होते. ५६ ती माझी भक्ति वाटेल त्याने मनोभावाने केली असता, तो पूर्वी कोणत्याही वर्णातला असला तरी बिता नाही. ५७ ओढे जोपर्यंत मंगेस मिळाले नाहीत तोपर्यंतच त्यांच ओढोळ, वहाळ वगैरे म्हणतात; पण ते मंगेस मिळाल्यावर जेथे मंगारूपच होतात; ५८ किंवा लांकडे जोपर्यंत अमोत पातळी नाहीत तोपर्यंतच त्यांच तैर, चंदन अशीं नांवे असतात, ५९ त्याचप्रमाणे, जोपर्यंत मनुष्यता प्राप्त झाला नाही, तोपर्यंतच क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, अंत्यज इत्यादि जाती वेगळ्याच्या ज्ञातात. ४६० ज्याप्रमाणे समुद्रात मीठ पातळ्यावर एकरूप होऊन जाते, त्याप्रमाणे, मनोभावाने मला शरण आल्यावर जाति, व्यक्ति वगैरे भेद नाहीसा होतो. ६१ जोपर्यंत समुद्राचा वेळन मिळाले नाहीत, तोपर्यंत नद, नदी, पूर्ववाहिनी, पश्चिमवाहिनी वगैरे भेद अ-

सतो, ६२ त्याचप्रमाणे, कोणत्याही निमित्ताने माझ्याकडे विल लागले म्हणजे पुरे, नय सहजच मनुष्यता प्राप्त होते. ६३ अरे, परिसाला फोडण्याकरिता अरी खोसवाने स्पर्श केला, तरी त्याचे लागलीच खोने होते; ६४ हे पहा-गोपीनां प्रीतीच्या मिथाने माझे ठिकाणी आपले विल ठेवल्यामुळे त्या मनुष्य स्थाव्या नाहीत का ? ६५ किंवा भीतीच्या योगाने कंस मनुष्य झाला नाही का किंवा माझ्याशी अखंड वैर केल्याने शिशुपालादिक मनुष्य झाले नाहीत का ? ६६ अरे, तसेच पांडव व सादव यांच सोव-रिचीच्या नात्याने व वसुदेवादिक यांना ममत्त्वाने माझे सायुज्य मिळाले नाही का ? ६७ हे धनुर्धरा, नारद, ब्रह्म, अक्षर, शुक्र आणि सनत्कुमार यांना जसा मी भक्तीने प्राप्त झालो आहे, ६८ तसाच गोपींना विषय-बुद्धीने, कंदाला भीतीने, व शिशुपालादिकांना वैरबुद्धीने मी प्राप्त झालो आहे ६९ अरे, मी निर्वाणीचे स्थान आहे, म्हणून मला वाटेल त्या मार्गाने-भक्तीने, विषय-बुद्धीने, विरक्ततेने अथवा वैरासे-कोणीही प्राप्त झाला असता हरकत नाही. ४७० म्हणून, पार्थ, हे पहा की, मला येऊन मिळण्याकरिता येथे उपायांची उणीव नाही; ७१ आणि वाटेल त्या जातीत जन्म होवो आणि माझी भक्ति करो अथवा वैर करो; परंतु भक्ति किंवा वैर जे करावयाचे, ते माझेच करावे. ७२ अरे, कोणत्याही निमित्ताने जर मला कोणी शरण आला, तर मनुष्य होणे हे अगदी त्याच्या हातच आहे. ७३ वास्तव, हे अजुना, पापयोनीत जन्म घेतलेले, किंवा वैश्य, शूद्र, क्षत्रिय यांनी माझी भक्ति केली असता ते माझ्याजवळ येतात. ७४

तर मग पुण्यवान असून माझी भक्ति करणारे ज्ञाक्षण व राजार्थ हे मला आवडतील, हे कशास सांगावयास पाहिजे ? म्हणून, तूं अज्ञाभक्त व दुःखदायक अज्ञा या मृत्यु-लोकीं जन्म पावला आहेस, यासाठी माझे भजन कर. ॥ ३३ ॥

अथ, स्वर्गलोक म्हणजे उपाये केवळ इनामगावच, आणि जे मंत्रविद्येचे साहेरधरच, जे सर्व वर्णामध्ये प्रेष दाखण; ७५ जे प्रथीवरील देवच, जे तपस्व्येचे मूर्तिमंत अवतार, ज्यांच्या योगाने सर्व तीर्थांचे देव उदय पावले आहे; ७६ ज्यांच्या ठिकाणी अज्ञाचा

सिजे यागीं । जे वेदांची मज्जांगी । जयांचिये दि-
दीविया वसंगीं । मंगळ वाटे ॥७०॥ जयांचिये
मोक्षमेहेनि बोलें । सत्कर्म पावहाळीं गेलें । सकलें
सत्य जियाळें । जयांचनी ॥७८॥ जयांचेनि गाबोलें ।
अग्नीसि आयुष्य जाहाळें । म्हणोनि समुद्रें पाणी
आपुलें । दिघळें सौचिप्रीती ॥ ७९ ॥ मियां लक्ष्मी
बाबलीनि केली परीती । फेडोनि कौस्तुभ घेतला
ह्मतीं । अग बोडविली जक्षस्थळाची वांस्ती । चरण
रजां ॥८०॥ आशानि पावलाची मुद्रा । मी हृदयी
बाहे गा सुसद्वा । जे आपुलिया दैवसमुद्रा । जतने-
छायां ॥८१॥ जयांचा कोप सुभटा । काळासि
ह्मदांचा चवीटा । जयांचे प्रसादीं फुकटा । जोडती
सिद्धी ॥८२॥ ऐसे पुण्यपूज्य जे ब्राह्मण । आणि
माझ्या दार्या अतिनिपुण । आतां मातें पावती ते
हे कवण । सैमथांचें ॥ ८३ ॥ पाहें पां चंदनाचेनि
अंगीनिळें । शिवतिळे निब होते जे अबळे । सिही
निजिदीही देवांचीं निहळें । बैसणीं केलीं ॥८४॥ मग
तो चंदनु तेथ न पवे । ऐसे मनीं कैसेनि धरावें ।
अथवा पातळा हें समथीचें । तेह्मां कायि साच
॥८५॥ तेथ निबवील ऐशिया आशा । हरे चंद्रमा
आशा ऐसा । बाहिजत असे शिरसा । निरंतर ॥८६॥
तेथ निबविता आणि सगळा । परिमळें चंद्राहून
आगळा । तो चंदनु केवि अयलीला । सर्वांगीं न
बैसे ॥८७॥ कां रथ्योदकें जियेचिथे कासे । लाग-
लिया समुद्र जाळीं अनाथासे । तिये गंगेसि काय
अवारिसें । गत्यंतर असे ॥८८॥ म्हणोनि राजां
कां ब्राह्मणु । जयां गति मति मीचि कैरण्यु । तयां
चिह्मेदी माचि नियाणु । स्थितीही मीचि ॥ ८९ ॥
याळणीं शतजंजर नावे । रिगोनि केवि निश्चिते

१ यक्षिनी, २ बळकट कवचें, ३ संवर्धन, ४ शच्छा, ५
ज्योत्स्ना, ६ प्रसार झाला ७ प्रीति संपादण्याकरितां, ८
सुकलन, ९ उराची, १० सखी, छात्री, ११ खूण, १२
शोतवणाचा कौकिल १३ वसन्तिस्थान, १४ सिद्ध करावें,
१५ अंगवायुने, १६ कमी किमतीच्या, १७ मस्तकें, १८ स-
हज, १९ रक्षावरील पाणी, २० रक्षण करणारा, २१
खरोख, २२ मुक्ति, २३ मुक्ति, २४ शतावधि भोक्तांच्या

होभाचें । कैसेनि उबडिया जसाचें । शक्यवरीं ॥९०॥
आंगावरी पडतां पाषाण । न हुंवाचें केवि कोटें ।
रोग दाटला आणि दवासपण । चोकरेंसी ॥ ९१ ॥
जेथ चहुंकडे जळत वणवा । तेथूनि न मिगिले
केवि पांडवा । तेवि लोकां येजनि सोपववा । केवि
न भजिजे मातें ॥९२॥ अगा मातें न भजावयालागीं ।
कवण बळ पां आपुलिया आंगीं काहू धरी कीं भोगीं ।
निश्चिती केली ॥९३॥ मातरी विद्या कीं दयसी ।
ययां प्राणिनांसि हा ऐसा । मज न मजतां भरवसा ।
सुखाचा कोण ॥९४॥ तरी भोग्यजात जेठुलें । तें
एका देहाचिया निकीं फागलें । आणि एथ वेह
तंव असे पाडलें । काळाचिये सौदी ॥ ९५ ॥ बाप
दुःखाचें केणें सुटलें जेथ मरणचें भरे होटलें । तिये
मृत्युलोकीचें शकटलें । येण जाहाळें होटबळे ॥९६॥
आतां सुखांसि जीविता । कैची प्रीतिही किजेक पां-
डुसुता । काय राखोदी फुकिता । दीपु लागे ॥९७॥
अगा विषाचे कांदे वांटुनी । जो रसु घेहजे पिकुनी ।
तया नाम अमृत ठेजनी । जैस अमर होण ॥९८॥
तेवि विषपाचें जें सुख । तें केवळ परम दुःख ।
परि काय कांजे मूल । न सेवितां न तरे ॥९९॥ कां
शिस खांडुनि आपुलें । पायींच्या खतीं बांधिलें ।
तैसें मृत्युलोकीचें मलें । आहे आचवें ॥ १०० ॥
म्हणोनि मृत्युलोकीं सुखाची काहाणी । ऐकिलेक
कवणाचिये श्रवणी । कैची मुखनिद्रा आंधरणी ।
हंगळांच्या ॥११॥ जिये लोकांचा चंदु क्षपरोमी ।
जेथ हृदयो होय अस्तालागीं । दुःख केजनि सुखाची
आंगीं । सळितें जगातें ॥ १२ ॥ जेथ मंगळाचिया
अंकुरीं । सर्वेचि अमंगळाची पळे पारी । मृत्यु उद-
राचिया परिचरीं । गर्भु मिथसी ॥ १३ ॥ जें नाहीं
तयातें शितवी । तंव तोंचि नेहजे मर्धवी । गेलिवा-

२५ मिष्काळजी, २६ झुकांचा वपीन होत असतांना,
२७ पुढें न करावी, २८ दाळ, २९ मृत्युलोकी, ३० उप-
ह्वानें भरलेल्या, ३१ भोरव वस्तुची, ३२ समृद्धि, ३३
तारुण्य, ३४ सुखाकरितां, ३५ माळ, ३६ माप, ३७
बाजासण्या समर्थी, ३८ खरेदी, ३९ रक्षात माही, ४०
पांवरुण, ४१ छळवें, ४२ कत्याणाच्या, ४३ जाण्जावन,
४४ परी, ४५ शोधतो, ४६ यमदुतांनीं.

जकीच वाय, के वेदीची बळकट कवनें, व ज्यांच्या हवीच्या संस्थाने सर्व ठिकाणी संगलानी वाहू होते; ७७ ज्यांच्या आस्थाकूप ओकाभ्यानें सत्कर्मांचा प्रसार झाला, व ज्यांच्या निश्चयानें सत्य कायम राहिलें; ७८ ज्यांच्या आशीर्वादानें अज्ञानें आयुष्य वाढलें म्हणून त्यांच्या प्रीतीस्तव अमीळा समुद्रानें आपल्या ठिकाणी आश्रय दिला; ७९ मी लक्ष्मीला दळलून पलीकडे केडी, व कौस्तुभ मणि गळ्यांतून काढून हातांत घेतला; आणि मग ज्यांच्या चरजरजांच्या प्रतीकारिता मी आपल्या उराची खळगी म्हणजे छाती पुढें केली; ४८० हे नरेंद्रा, माझा स्वीतपणाचा लौकिक कायम राहण्याकरितां ज्यांच्या पावलाची खूण मी अजून आपल्या हृदयावर बाळगली आहे; ८१ हे महावीरा, ज्यांचा कोप म्हणजे काल, आणि व रुद्र यांचे वसतिस्थान होय, व जे प्रसन्न झाले अवतां फुकट सिद्धि प्राप्त होतात; ८२ असे पुण्यपुत्र जे ब्राह्मण, आणि त्यांतून माझे ठिकाणी पूर्ण भक्ति करितात, ते मद्रूप होतात, यांत सिद्धि काय करावयाचें आहे ! ८३ हें पहा—चंदनाच्या अंगवायूनें स्पर्श केलेल्या जवळच्या कमी किं अतीच्या लिंबासही जर देवाच्या मस्तकावर स्थान मिळतें, ८४ तर मग चंदनाचें वास्तव्य तेथें पळणार नाही अशी मनांत शेका कधी भरावी ? अथवा, त्या ठिकाणी त्याचें वास्तव्य घडलें असें सांगितल्यावर खरें वाटाव, नाही तर तें खोटे का होईल ! ८५ संकरांनीं विष प्राशन केल्यानें त्यापासून होणाऱ्या दाहानें शमन होईल, अशा आशेनें मस्तकावर निरंतर अर्घचंद्र धारण केला; ८६ तर दाहानें शमन करणारा, व पूर्ण, आणि चंद्राहून सुवासानें अधिक अग्रा जो चंदन, तो सर्वांगावर सहजच कां धारण केला जाणार नाही ? ८७ किंवा रस्त्यावरील उदकें जिथ्यांत मिकाभ्यामुळे समुद्रांत रुजून जाऊन मिळतत, त्या गंगेला समुद्राशिवाय दुसरी कति आहे काय ? ८८ म्हणून, ज्यांना गति व ज्ञान हेनारा आणि उदांचें रक्षण करणारा भोव आहे, त्या राजर्षीना व ब्राह्मणांना भक्ति व मुक्ति खरोखर मीच आहे. ८९ वास्तव, सतावधि छिद्रांच्या नावेत वसून आपण बुडणार नाही अशा भरवशानें निष्काळजी कसे राहणें ? तसेंच, सजाचा रक्षाच चालला अवतां आपल्यात दुखापत होणार नाही अशा भरवशानें उपद्रवा अंगाने कसे फिरावे ? ४९० जगावर वृणक पडत

अवतां ढाक कां न पुढें करावी ? रोगानें ग्रस्त अवतां औषध घेव्याविषयी कसे उदासीन असावे ? ९१ हे अर्जुना, मोहोक्कून बघवा लागल्यावर तेथून बाहेर कसे पडून ये ? याचप्रमाणें, उपद्रवासहित अवलेखा जो मृत्युलोक, त्यांत जन्मल्यावर माझे मज्जन कां न करावें ? ९२ अरे, मला न भजण्याविषयीं मनुष्यांच्या अंगीं असें कोणतें सामर्थ्य आहे ? त्यांच्या घरीं सर्व भोग्य वस्तूंची समृद्धि असल्यामुळे ते निष्काळजी झाले काय ? ९३ का मला न मज्जा विद्या, तात्पर्य यांपासून सुखप्राप्ति होईल असा प्राण्यांना भरवसा आहे ? ९४ तर, बाबारे, जितक्या म्हणून भोग्य वस्तु आहेत, तितक्या एका देहाच्या सुखाकरितां उत्पन्न केलेल्या आहेत; आणि ह्या मृत्युलोकां देह पाहू गेलें अवतां काळाच्या तोंडांत पडलेला आहे ! ९५ या मृत्युलोकाच्या बाजारांत दुःखरूपी माल भरलेला असून मरणरूपी माप चाललें आहे. त्या ठिकाणीं बाजार उठण्याचे समयीं मनुष्यरूपानें येणें झालें आहे. ९६ तर, हे पांडुसुता, अशा वेळीं जिवाला सुख होईल अशी कोणती खरेदी करतां येईल ? हें पहा—विस्तव विजून गेल्यावर राहिलेली राख कुंकीत वसलें तर त्यापासून दिवा लागे का ? ९७ अरे, विषाचे कावे बांदून ते पिळावयाचे, व त्यांचा रस काढल्यावर त्याला अमृत असें म्हणावयाचें, व तें पिलून ज्याप्रमाणें अमर होण्याची इच्छा करायची, ९८ त्याप्रमाणें, या विषयांपासून होणारें जें सुख, तें केवळ महद्दुःख आहे. परंतु जे अहानीं आहेत, त्यांना त्याचें सेवन केल्याशिवाय होत नाही. ९९ किंवा पायाला झालेल्या जखमेवर आपले ओंके तोडून बांधणें जिनकें चांगलें, तितक्याच या मृत्युलोकांतील मोठी चांगल्या आहेत. ५०० म्हणून, या मृत्युलोकीं सुखाच्या मोठी कोणाच्या कानीं पळणार आहेत ! विस्तवाच्या अंधश्रणावर मिजलें अवता सुखाची शोष कधी लागणार ? १ ज्या मृत्युलोकीं चंद्राला देखील क्षय लागतो, असें अस्ताकरितां सर्व वस्तु उत्पन्न होतात, व जेथें दुःख हें सुखाचें पांघरूण घेऊन जगाळा छळतें; २ जेथें कल्याणाचा अंकुर फुटल्यावर लागलीच त्यावर अकल्याणाचें आच्छादन पडतें ! व मृत्यु ॥ उदरांतील गर्भीला देखील सोपीत येतो; ३ ज्याचें चित्तन न करावें त्याचें करणारां कावून, त्या योगानें बसवत हे

ची कवने गादी । कुडी न को ॥३॥ अगा मिच-
सिता आवविया वादी । परतले पावकचि नाही
किरीटी । तेथ मिसेलिवाचिया गोडी । तिये पुराणे
अधिची ॥५॥ जेथीचिये अनित्यतेची थोरी । केरि-
तया ब्रह्मवाचे आयुष्यवेरी । कैने नाही होणे अव-
धारी । निपटूनिया ॥६॥ ऐसी लोकांची जिये नां-
गुळ । तेथ जन्मले अधि जे लोक । तयांचिये नि-
क्षितीचें कौतुक । दिसत असे ॥७॥ पै दृष्टादृष्टाचिये
कोडी । लागीं मांडवळ न सुटे कवडी । जेथ सर्व-
स्वें हानि तेथ कोडी । वेचिती गा ॥ ८ ॥ जो बहुवे
विषयविलासे गुंफे । तो म्हणतो पैमाई पडिला सांयें ।
जो अभिलषिभारें दडपे । तयातें सज्जन म्हणती
॥ ९ ॥ जबाचें आयुष्य धाकुटें होय । बळ प्रज्ञा
जिरीनि जाय । तयाचे नमस्कारिती पाय । वडिल-
म्हणुनी ॥ १० ॥ जंव जंव बाळ बळिया वाडे ।
संव संव भोई माचती कोडे । आयुष्य निर्मोले आ-
तुलियेकेडे । ते ग्लामीचि नाही ॥ ११ ॥ जन्मलिया
दिवसदिवसे । हो लागे काळाचेंचि ऐसे । कीं वा-
ईती करिती उद्वहसे । उभविती सुदिना ॥ १२ ॥
अगा मर हा बोलु न साहती । आणि मेळिया तरी
रहती । परि असंत अंत न गणिती । गहिसंपेण
॥ १३ ॥ दुर्गु सायें गिळिजु आहे उभा । कीं तो
मासिया बेंटाळी जिभा । तैसे प्राणिये कवणा कोभा ।
वाढविती तृष्णा ॥ १४ ॥ अहा कटकटा हें वोखटें ।
हये मृशुलोकांचें इकराटें । पथ अर्जुना जरी अँव-
चटें । जन्मळासी तू ॥ १५ ॥ तरि झडझडोनि
वैदिका निव । हये भस्मीचिये वाटे लाग । जिया
पावसी अयंग । निजधाम माझे ॥ १६ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामैवैष्यसि युक्तस्त्वैवमात्मानं भक्तपरायणः ३४

अन्वय- [हे पार्थ,] त्वं मन्मना मद्भक्तः च मद्याजी

१ शोध, २ मेळेच्या कोकाच्या, ३ सृष्टि उत्पन्न कर-
णाऱ्या ४ सुखामध्ये, ५ प्रस्तुत, ६ कीम, ७ थोडे रा-
हिले, ८ बुद्धि, ९ संतोषाने, १० कमी झाले, ११ उलट,
१२ वाढविण, १३ असलेले, १४ संपत्तीना, १५ मुख्य-
पणे, १६ अकस्मात, १७ वेगळा, १८ माझे बजन कर-

मन; मां नमस्कुरु; एवं आत्मानं युक्त्वा मादपरायणः [सन्]
मां एव यस्यासि ॥ ३४ ॥

इति श्रीभद्रगणेशीतामुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम
अष्टमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

तू मम हें मीचि करी । मासिया सजनी मेम घरी ।
सर्वत्र नमस्कारी । मज एकते ॥ १७ ॥ साहेनिअ.
नुसंधानें देख । संकटु जाळणें मिःशेच । मँवाजी
चोख । याचि नांव ॥ १८ ॥ ऐसा मिवां आधिळो
होसी । तेथ मासियाचि स्वरूपा पावसी । हें अंतः-
करणेंचें तुजपासी । बोळिजत असें ॥ १९ ॥ अगा
आधविद्या चोरियें आपुलें । जें सर्वस्व आम्हीं असे
संविळें । तें पावेनि सुख संचळें । होऊनि ठोसी
॥ २० ॥ ऐसे सोंबळेनि परमार्थें । भक्तकाम-
कल्पदुर्धे । बोळिलें आत्मरामें । संजवो म्हणे
॥ २१ ॥ अहो ऐकितत असे कीं अवधारा । संव
हया बोला निवांत म्हासारा । जैसा म्हैसो लुटी कां
पुरा । तैसा उगाचि असे ॥ २२ ॥ तेथ संजयें माया
तुकिला । अहो अमृताचा पाऊत वर्पला । कीं
पथ असतुचि गेला । सेजियें गांवा ॥ २३ ॥ तच्ची
दातारें हा आयुष्या । म्हणोचि हें बोळतां मैळेळ
वाचा । काय कीजे ययाचा । स्वभावोचि ऐसा ॥ २४ ॥
परि बाप भाग्य माझे । जे कृतांतु सांगाव्याचेनि
व्याजें । कैसा रक्षिलों मुनिराजें । श्रीव्यासदेवा ॥ २५ ॥
येतुलें हें वाई सायासें । जंव बोळत असे दहमानसें ।
संव न घरवेचि आपुलिया पत्तें । साखिकें केळें
॥ २६ ॥ बिच वाकोटलें ओट्टु घेत । वाचा पांगु-
ळकी जेथीचि तेथ । आपोंदकंसुक्षित । रोमांच आळे
॥ २७ ॥ अर्धोन्मीकितें बोळे । वर्षतासि आनंदजळें ।
आंतुलिया सुखोर्मचिनि बळें । वाहेरि कांपे ॥ २८ ॥
पै आधवाचि रोममूळी । आळी स्वेवैकजिका दि-
मळी । केडूला मोतिपांथी कडिबोळी । आचळे

गाग, १९ संपन्न, २० योऊन ठेवळे, २१ रहा, २२
इयामवर्ण, २३ टोणगा, २४ शेजारच्या, २५ धनी, २६
मोठे, २७ गढून गेले, २८ स्थिरझाले, २९ नखशिखात,
३० अर्धे सधळले, ३१ धामाचे वारिक कण, ३२ बाजी,

प्राण्याका घेऊन जातात, व कोणत्या गावीं जातात याचा शोध लागत नाही; ४ अरे, सर्व वाटा शोधिल्या असताही जेथे मावारी येण्याची गोष्टच नाही, व ज्या ठिकाणी मृत्यु पावलेल्या लोकांच्या गोष्टी होच पुराणे, ५ तेथील अशाश्वततेचा कौकिक सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या ब्रह्मदेवाच्या आयुष्यापर्यंत जरी वाखाणिला तरी संपन्न नही! ६ अशी ज्या मृत्युलोकाची स्थिति, तेथे जन्म येणाऱ्या लोकांचा निष्काळजीपणा पाहून मोठे नवल वाटते. ७ हे पहा-प्रत्यक्ष अथवा परलोकी होणाऱ्या लोकांच्या प्राप्तीकरिता जे एक कवडीही खर्च करित नाहीत, ते, स्व प्रकारे हानि होणाऱ्या ठिकाणी कोटयाधिद्रव्य खर्च करतात! ८ जो प्रस्तुत काशी पुष्कळ विषयसुखांत गुंततो, त्याला सुखी असे मानतात, व जो लोभी आहे त्याला हानी असे म्हणतात. ९ ज्याचे आयुष्य योने राहिले आहे, व ज्याची शक्ति बुद्धि कमी झाली आहे, त्याला 'वडील' म्हणून पायां पडतात. १० लहान मूल जो जो मोठे होतें, तो तो त्याचा आनंद मानतात; परंतु त्याचे आयुष्य उरत कमी झाल्याबद्दल त्यांना दुःख होत नाही. ११ जन्मापासून दिवसानुदिवस काळाच्याच स्वाधीन होत असतो, परंतु आनंदाने वाढविषय करून गुण्या उभारतात १२ अरे, 'मर' ■ वाच देखील सहन होत नाही, आणि मेस्मावर तर रडतातच! परंतु असकलेले आयुष्य संपत आसलेले आहे याची मूर्खपणाने खिजगणतीही करित नाहीत. १३ वेडकाचा साप भिडित असतो तो जिथेने माशा धरून भिडीत असतो; त्याप्रमाणे हे प्राणी कसल्या लोभाने आपली इच्छा वाढवीत असतात कोण जाने! १४ हायहाय! किती ही वाई गोष्ट! या मृत्युलोकी सर्वच गोष्टी बळक्या पडतात! १५ अर्जुना, तू जरी एथेंचट्येने जन्मला आहेस, १५ तरी झटक वेगळा हो; आणि ज्या योगाने माझ्या अविनाशी पशूला प्राप्त होवार्ह, त्या माफी माग्रीका लवकर लाग. १६

हे अर्जुना, तू माझे ठिकाणीं आपले मन ठेव; माझा भक्त हो; माझे बजन कर; आणि मलाच नमस्कार कर. त्याप्रमाणे माझे ठिकाणीं

चित्त स्थिर करून मत्परायण झालास म्हणजे मज परमेश्वरासच येऊल मिळशील. ॥ १७ ॥

तू आपले मन मत्परा करून माझे भजन करण्याविषयी प्रेम घर, आणि सर्व ठिकाणीं मीच आहे असे समजून नमस्कार कर. १७ हे पहा-मनातील सर्व संकल्प नाहीतसे करून जो माझ्याकडे सध ठेवितो, तोच माझे पूजन करणारा असे नांव पावतो. १८ अशा माझ्या योगाने संत होशील, त्याच वेळेस माझ्या स्व. रूपाचा पावशील, ही माझ्या अंतःकरणातील गुप्त गोष्ट तुला मी सांगितली आहे. १९ अरे, सर्वांचा चोळून ठेविलेली अशी आमची गुप्त गोष्ट ती प्राप्त करून घेऊन सुखरूप होऊन राहशील. ५२० संजय म्हणतो:-श्यामवर्ण परमात्मा व भक्तांची इच्छा पूर्ण करणारे असे जे श्रीकृष्ण, ते याप्रमाणे बोलले. २१ अहो ध्येतेहो, ऐका. रेवा ज्याप्रमाणे महापुराला न जुमानतो पण्यांतच बसतो, त्याप्रमाणे ■ कृष्णार्जुनसंवाद ऐकून वृद्ध धृतराष्ट्र स्वस्थ बसला! २२ त्या वेळीं सजयमान बोलवून म्हणाला, आज अमृताचा वर्षाव झाला, परंतु हा येथे असून शेजारच्या गांवाच गेला को काय! २३ तथापि हा आमचा घनी असल्यामुळे अशा रीतीने बोललो असतो आम्ही वाणी दूवित होईल; पण काय करावे! याचा स्वभावच असा आहे. २४ परंतु मुनि-श्रेष्ठ व्यास ऋषींनी श्रीकृष्णार्जुनाचा संवाद धृतराष्ट्रास सांगण्यास माझा योजना केल्यामुळे माझे माग्य चन्य जाय! २५ इतका मनाचा निश्चय करून मे त्या साक्षातीं बोलत असतो संजयास असा अष्टतत्त्वकभाव उत्पन्न झाला की, तो त्यास आचरेना. २६ त्या कृष्णार्जुनसंवादामध्ये चित्त गाढून गेल्यामुळे स्थिर होऊन काशी जागृता जागीच स्तब्ध राहिली, आणि नक्ष-शिक्षांत रोमांच उभे राहिले. २७ कोडे अपेक्षत उघडे राहून, त्वांतून आनंदाशु वाई लागले; व अंतर्बासी सुखाच्या काटा आत्मांमुळे बाहेरून अंगास कंप सुरूला. २८ सर्व रोमरंध्रांतून निर्मळ घामाचे वारीक कण उडून रल्यामुळे, मोत्यांची जाळीच घातली आहे की

सैसा ॥२५॥ देसा महासुखाचेनि अतिरसैं । जेथ
आडणीं हों आबदशे । तेथ निरोपिलें स्वासैं । तें
जेदीचें हों ॥ ५३० ॥ भाषिक श्रीकृष्णाचें बोलणें ।
जों कैरी आलें अबगें । कीं देहस्पृतीचा तेंपें । वा-
पसा केळा ॥ ३१ ॥ तेव्हां नेत्रीचें जळ विक्षर्जी ।
सर्वांगिणी स्वेटु परिमार्जी । तेवींचि अवचारा म्हणे
होजी । धृतराष्ट्रातें ॥ ३२ ॥ आतां श्रीकृष्णवाक्य-

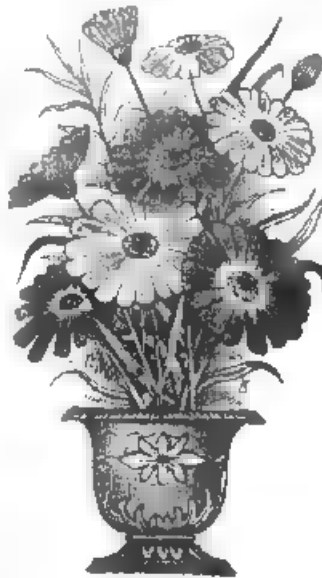
१ नाहोळी होणें, २ करीना ३ पो पो करील ४ पुशी
५ वसम, ६ पीक चांगलें यावें म्हणून, ज्या जमिनीत तें पे-
रावयाचें असेल त्या जमिनीत त्या पिकास अनुकूल असें
दुसरें पीक प्रथम पेरितात; आणि मग तें काढून शनिष्ठ

वीआ निवाडुं । आणि संजय सारिकाचा विबिडु । म्ह-
णोनि भोतयां होईल सुखाडु । प्रमेय पिकाचा ॥ ३३ ॥
अहो अर्जुमाळ अवधान देवाचें । येतुलेनि आण-
दाचे रासीवरी धैसाचें । वाप अवणेंद्रिया वैचें । घा-
तली माळ ॥ ३४ ॥ म्हणोनि विभूतीचा टायो ।
अर्जुना दावील सिद्धाचा रायो । तो पेका म्हणे ज्ञान-
देवो । निवृत्तीचा ॥ ५३५ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थश्रीपिकायां

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्लोक ३४, ओव्या ५३५.

पिकाची पेरणी करितात. यांपैकी, प्रथम काढकेल्या पिकास वि-
बड म्हणतात, जसे:-त गाचा विबड सर्व माकास चांगला.
३ सुकाळ, ८ निचिप.

कब अहें वाटलें. २९ या महासुखाच्या भेमानें जीव-
 वशा नाहींसी आस्वामुळे, व्यासांनीं सोंपविलेलें काम
 करीनासा झाला. ५१० इतक्यांत श्रीकृष्णार्जुनांचा सं-
 वाद सो सो करीत येऊन कानीं पडतांच त्या लोक-
 ष्वांनीं संजयाचे देहसिपतीचा बाफसा केला. (तो मानावर
 येऊन आपलेकडे सोंपविलेलें काम करण्यास तयार झाला.)
 ३१ मग कागलीच डोक्याचें पाणी व सर्वांगाचा घाम
 पुसून धृतराष्ट्राला म्हणाला, " महाराज, ऐका. "

३२ आतां श्रीकृष्णवाक्यरूप उत्तम वीजास
 संजयाच्या सात्त्विकतेचा विषय मिळाल्यामुळे ओल्याना
 सिद्धांतरूप पिकाचा सुळाक होईल. ३३ अहो, किंचित्
 अवधान घाल, तर आनंदरूप राशीवर बसाल; कारण,
 श्रवणेंदियास देवानें माळ वातली आहे. ३४ म्हणून,
 ईश्वरविभूतीचीं जीं स्थळे आहेत, तीं सर्व, सिद्धांते
 राजे भगवान श्रीकृष्ण हे अर्जुनास दाखवितील. निवृ-
 त्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात:—तो कथा ऐका. ५१५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दहावा.

नमो विषादबोधविह्वला । विचारविह्वलबोधा । प-
राप्रमेयप्रमर्दा । विकसिता ॥१॥ नमो संसारतम-
भुवा । अपरिमितपरमेष्ठीया । तरुणतरतुर्था । लौक-
नकीका ॥२॥ नमो जगदधिकपालना । मंगळमणि
मिथार्ता । सज्जनवचनचंद्रा । आरामाजुभवनचंद्रा ।
भुतिसारसमुद्रा । मन्मथमर्ममहा ॥ ४ ॥ नमो सु-
भावमजमनाजना । भवेमकुंभभर्जना । विश्वोद्भव-
भुवना । श्रीगुरुराया ॥ ५ ॥ तुमचा अनुग्रहो ग-
जेष्ट । जें दे आपुला सौरस्ये । तें सारस्वती प्रवेष्टु ।
बाळकाही आधी ॥६॥ जी दैविकी^१ वदार वाचा ।
जें ब्रह्म दे नाभिकाराचा । तें नवरससुधावधीचा ।
धावो लाभे ॥७॥ जी आपुलिया स्नेहोची बागे-
वरी । जरी झुकेपातें अंगिकारी । तो वाचस्पतीची
करी । प्रबंधुहोही ॥८॥ हें असो दिडी जयावरी झ-
ळके । की हा पक्षकृमाथां पार्लेले । तो जीववि परि
मुके^२ । मेहेहोसी ॥९॥ एवढें जिये महिमेचें करणें ।
ते बाचाळें वानूं मी कवणें । का सूर्याच्या आंगा
वटणें । कागत असे ॥ १० ॥ केउता कटतरुवरी
कुळोरा । कावसेनि पाहुनेह क्षीरसागरा । कवणें
वासीं कापुरा । सुवासु देवों ॥११॥ चंदनातें काय-
सेनि चर्चारे । अमृतातें केवळें रांपावें । गमनावरी
हर्मपावें । मजे केवि ॥१२॥ तैसें श्रीगुरूचें सहिमान ।

अंककितें के^३ असे साधन । हें जाणोनिचां नमन ।
निवातें केले ॥१३॥ जरी प्रप्रेचेनि^४ आधिलेपणें ।
श्रीगुरुसामर्थ्या रूपें करूं म्हणे । तरि तें मोतिचां
भिमें देणें । तैसें होईल ॥ १४ ॥ कां साडेपंचरथा
रजतवर्णी । तैशीं स्तुतीचीं बोकणी । उगियाचि
माथा डेबिने चरणी । हेंचि भळें ॥१५॥ मग म्हणि-
तळें जी स्वामी । भलेनि ममत्वे देखिलें तुम्हीं ।
म्हणोनि कृष्णाजुनसंगमी । प्रयागवट जाहळों ॥१६॥
मार्गां धूध दे म्हणितलियासाठी । आधविषा क्षीरा-
धीची करुनि वाटी । उपमन्युपुत्रें भुजंटी । ठे-
विली जैसी ॥१७॥ ना तरी धुकुंउपीठनाचकें । दसका
धुव कवतिकें । कुशाचिला देऊनि भातुकें । धुवपदाचें
॥ १८ ॥ तैसी जे ब्रह्मविद्यारावो । सकळ शास्त्रांचा
विशंवता ठावो । ते भगवद्गीता बोविये गावों । ऐकें
केले ॥१९॥ जे बोलणियाचे रानीं हिंदता । नाम-
किजे फळकिया अक्षराची वार्ता । परि ते वाचाचि
केली कल्पलता । विवेकाची ॥२०॥ होती देहमुद्धी
एकसरी । ते आनंदभांडारा केली बोवरी । मग
गतिार्थसागरी । जळशायम जालें ॥२१॥ ऐसें एकेक
देवाचें करणें । तें अपार बोलों केवि मी जाणें ।
तन्ही अनुवादकों धीटपणें । तें उपलाहिजो
जी ॥२२॥ आतां आपुलेनि कृपाप्रसादें । मिचां
भगवद्गीता बोवीप्रबंधें । पूर्वसंद विनोदें । वाळा-
णिलें ॥२३॥ प्रथमो अर्जुनाचा विषादु । दुर्जो बो-

१ नियेळ. २ चतुरा. ३ विचारूप कमलाका विकसित
करणारा. ४ परा=बाणी, प्रमेय=अर्थ, प्रमदा=कर्म;—परा
बाणीच्या अर्थरूप स्त्रीची विकास करणारा. ५ समर्थवृत्ता.
६ तात्पर्यवशात असणाऱ्या तुर्यावस्थेची विकास करणारा.
७ कल्याणरूप रत्न. ८ राजा. ९ मंदनाचा नाश करणारा.
१० पात्र. ११ संसाररूप हत्तीचें गंडस्थक फोडणारा. १२

जगताचें उत्पत्तिस्थान. १४ कृपा. १५ प्रसाद. १६ शास्त्रांच्या
गुहा सिद्धांतांमध्ये. १७ गुरूंची. १८ जमयाचा. १९ प्रे-
माची. २० ग्रंथ करण्याची प्रतिष्ठा. २१ स्थिर होतो. २२
साम्य पावतो. २३ ईश्वराची. २४ उंच करावें. २५ जाण-
णारे. २६ कोठें. २७ तुरीत. २८ मुद्धीच्या. २९ वर्णन.
३० अक्षर. ३१ हत्तीची बरोवरी. ३२ संस्कारांत. ३३ बाळ.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दहावा.

[हे गुरो,] निर्मल अशा ब्रह्मज्ञानाचा योग करण्यात चतुर, विघ्नकर कमकाळा विकसित करणारा, आणि परा वाणीच्या अर्थरूप खोली विलास करणारा असा जो तू, त्या तुला नमस्कार असो ! १ संसाररूप अंधकाराचा-अज्ञानाचा-नाश करण्यात सूर्याप्रमाणे अतिसामर्थ्यवान, व तादृश्यभरात अज्ञानाच्या तुर्या वस्थेशी विलास करणारा असा जो तू, त्या तुला नमस्कार असो ! २ सर्व जगाचें पाहून करणाऱा, कल्याणरूप रत्नांचा ठेवा, सज्जनरूप बनोत घेवना-सारखा भेट, आणि ज्याचें स्वरूप आराधन करण्यास योग्य, असा जो तू, त्या तुला नमस्कार असो ! ३ भक्तांच्या चित्तरूप चकोर पक्ष्यास चंद्रासारखा, ब्रह्मानंदरूप अनुभवार्था राधा, श्रुतींच्या ज्ञानाचा समुद्र, आणि मदनार्था नाश करणारा असा जो तू, त्या तुला नमस्कार असो ! ४ भावयुक्त ज्ञान्यांच्या मजनास पात्र, संसाररूप हस्तीचें गंडस्थल फोडणारा, व जगाच्या उत्पत्तीचें स्थान असा तुझप्रत नमस्कार असो ! ५ गुरो, तुमच्या कृपाकूप गणेशाचा जेव्हा प्रसाद होतो, तेव्हा लहान मुलालाही शास्त्रांच्या गुहा शिंदी तांचें ज्ञान होतें. ६ गुरूच्या उदार वाचनें जेव्हा अभिवचन मिळतें, तेव्हा नवरसामृताच्या समुद्रा-पाही धोंग लागतो. ७ जेव्हा आपली प्रेमरूप सरस्वती मुक्तापाही अंगीकार करते, तेव्हा पंच करण्यांत तो नृदस्पर्शीही सुद्धा प्रतिष्ठा करूं शकतो. ८ फार तर काय ? परंतु ज्यावर आपली कृपादृष्टि होते, किंवा ज्याच्या मस्तकावर आपला वरदहस्त पडतो, तो जोन असूनही ईश्वराची साम्यता पावतो. ९ असा ज्या गुरुकृपेचा महिमा आहे, तिचें वर्णन मी कोणत्या वाचनेच्या श्लोके करूं शकेन ? कारण, सूर्याच्या अंगाला उठणें जावतां येईल का ? १० कल्पमरुता नेहमीं पुढें येण्याची इच्छा करणें व्यर्थ आहे; [कारण तो सर्वदा फलरूप आहे.] क्षीरसागराचा कशाची मेजवानी करावी ? कापुसाला दुधच्या कशाचा सुवास देतो येईल ? ११ खंदनाचा कशाची छटी कावावी ? अम-

ताला कसें शिजवायें ? मगनापेक्षा [काही] उंच करायें हें कसें म्हणूं येणार ! १२ त्याचप्रमाणें, श्रीगुरूंचा महिमा जाणण्याचें साधन कोठून मिळणार ? हें समजूनच मी गुरूंना नुस्ता नमस्कार केला ! १३ जर बुद्धीच्या जोरावर श्रीगुरूंच्या सामर्थ्याचें दर्शन करूं म्हटलें, तर तें मोत्याबरोबर अभ्रकाचें तेज लावल्याप्रमाणें होईल; १४ किंवा उत्तम सोन्याबरोबर हवें काचणें ज्याप्रमाणें व्यर्थ आहे, त्याचप्रमाणें श्रीगुरूंची स्तुति करूं कायकें भवतां व्यर्थ होईल; म्हणून गुरुवरणी मीन होऊन सोऱ्याची पर्वी नुस्तें मस्तक ठेवणें हेच बरें होईल. १५ मग ज्ञानेश्वरीं म्हटलें, "हे स्वामी, तुम्ही माझ्यावर ममतेनें कृपादृष्टि केल्यामुळे कृष्णार्जुनसंवादरूपी संगमोत मी प्रयाग येथील वटशृंगप्रमाणें झालों ! १६ पूर्वी, 'मला कूट हवें' असें उपमन्यून म्हणून त्यावरून शंकरांनीं ज्याप्रमाणें हवें क्षीरसमुद्राची वाटी करून सापुडें ठेवली; १७ किंवा ध्रुव कडला असतां त्याका अगळ पक्षाचा डाक देऊन भविष्यंती साची समजूत केली, १८ सा-प्रमाणें, ब्रह्मविशेषार्थ श्रेष्ठ व सफळ शास्त्रांचें विश्रुति-स्थान अशी जी अध्यात्मविद्यारूप भगवद्गीता, ती मी ओवीरुगानें वर्णन करावी अशी मला काफि दिव्ही ! १९ ज्या भाषणाच्या रानांत हिंडत असतो एकही अक्षराचें सार्थक ज्ञातयाचें माझ्या कानीं पडलें नाहीं, तेंच बोलणें विचाररूप कल्पतरू झालें. २० ज्या माझ्या बुद्धीची गति देहापलीकडे गेली नव्हती, ती बुद्धि हल्ली ब्रह्मानंदरूपी मोक्षाराची खोलीच बनविली आहे; आणि माझ्या मनाला गीतार्थरूपी क्षीरसागरांत जख-मंदिर बांधून दिलें आहे. २१ याप्रमाणें गुरुदेवाची फुलेक करणी अगाध असल्यामुळे, मला त्याच्या अपार सामर्थ्याचें कसें वर्णन करितां येईल ! तेव्हा, महा-राज, जे काही मी शिंदीनें बोललों आहे, त्याची मला क्षमा असावी. २२ आतांपर्यंत आपल्या कृपाप्रसादानें मी भगवद्गीतेच्या पुर्वखंडाचें ओवीबद्ध वर्णन आनंदानें केलें. २३ पहिल्या अध्यायांत, आता-

बिजा भोगु विस्तारु । परि सांख्येयुद्धीसि मेहु ।
 वाकनिवा ॥२४॥ तिहीं केवल कर्म प्रतिष्ठिले । तेंचि
 चतुर्थी जामेसी प्रगटिले । पंचमीं गप्हेरिले । भोग
 तत्त्व ॥२५॥ तेंचि षष्ठांमात्रि प्रगट । आसनालागोनि
 स्पष्ट । जीवात्मभाव एकवट । होती जेणे ॥२६॥
 तैसी जे योगस्थिता । आणि योगज्ज्ञा जे सती । ते
 आद्यबीचि उपपत्ती । सांगितली पठां ॥२७॥ तया-
 धरी सप्तमी । प्रकृतिपरिहार द्वैपकमीं । कस्नि भजती
 जे गुरुवोत्तमी । ते बोलिले चारुंदी ॥२८॥ पाठीं सप्त.
 प्रभाविति । बोलोनि प्रमाणसमयसिद्धी । एवं सकळ
 वाक्यावधि । अष्टमाध्यायी ॥२९॥ मग वाचद्वयार्थी
 अक्षर्याके । जेमुला कांहीं अभिप्राय पिके । तेमुला
 महाभारतें एकें । लक्षें जेजे ॥३०॥ तिये आद्यवाचि
 जें महाभारती । तें आमे कृष्णार्जुनबाधोक्ता । आणि
 जो अभिप्रायो सातेंशती । तो एकलाचि नवमीं
 ॥३१॥ म्हणोनि नवमींविद्या अभिप्राया । सहसा
 मुद्दीं लावावया । बिहाला मग मी वाया । सर्व कां
 करूं ॥३२॥ अहो गुळा साखरे मालयांचे । हे बांधे तरी
 एकाचि रसाचे । परि स्वाद गोढियेचे । आन आन
 जैसे ॥३३॥ एक जाणोनिवा बोलती । एक ठायें टाय
 जाणवित्ती । एक जाणो जातां हारपती । जाणते
 गुणेंही ॥३४॥ हे ऐसे अध्याय गीतेचे । परि
 अनिर्वाच्यपण नवमायें । तो अनुवादकीं हें तुमचें ।
 सामर्थ्य प्रभू ॥ ३५ ॥ अहो एकांची खोटी तपि-
 ज्ञकी । ऐंकीं सृष्टीवरी सृष्टि केली । ऐंकीं पायाणीं
 वाकनि उत्तरकीं । समुद्रीं कंदकें ॥ ३६ ॥ ऐंकीं आ-
 काशीं खोतें धरिले । ऐंकीं चुकींचि सागरातें न-
 रिले । तैसें मज भुक्याकरवीं बोलविले । अनिर्वाच्य
 तुम्हीं ॥ ३७ ॥ परि हे असो पृथ ऐसे । राम रावण
 कुंजिके कैसे । राम रावण जैसे । भीमके समरीं
 ॥ ३८ ॥ तैसें नवमीं कृष्णार्थें बोलणें । तें नवमीं-

विद्याचि ऐसें मी म्हणें । या निवाका तत्त्वजु जाने ।
 जया गीतार्थुं हातीं ॥ ३९ ॥ एवं नवही अध्याय
 पहिले । मियां मत्तीसारिचे वाक्याणिले । आतां व-
 सरखंड वचावूळें । प्रयाणें एका ॥ ४० ॥ जेव दि-
 भूती प्रतिविभूती । प्रस्तुत अर्जुना सांगितेती । ते
 विद्वांदा रसवृत्ती । म्हणिएक कथा ॥ ४१ ॥ ऐति-
 येचनि नागरपेणें । सातु झुंगारातें जिने । तरि ओं-
 विद्या होती जेणें । साहेत्योसी ॥ ४२ ॥ मूळमर्षी-
 चिया संस्कृता । वरि मन्हाटी नीट पडतां । अभि-
 प्राय मानलिया श्रुति । कवण भूमी हें न चोजवे
 ॥ ४३ ॥ जैसें अंगाचेनि सुंदरपणें । लेणिवा भांगवि
 होय लेणें । तेच अळंकारिलें कवण कवणें । हें निर्ब-
 चेना ॥ ४४ ॥ तैसी देखी आणि संस्कृत वाणी ।
 एका भावार्थोक्त्या सुखासनीं । शोभती आयणी ।
 चोखट आडका ॥ ४५ ॥ उठावळिया भावार्थ रूप । क-
 रितां रसवृत्तींचे लागे वडेप । चातुर्य म्हणे परंपर ।
 जोडकें आडका ॥ ४६ ॥ तैसें ऐशिवेचें कावण्य ।
 हिराणि आणिले ताहण्य । मग रचिले अगण्य । गीता-
 तत्त्व ॥ ४७ ॥ जो परात्परपरमगुरु । चतुर-
 चित्तचमत्कार । तो एका वादवेधर । बोलता
 जाहका ॥ ४८ ॥ ज्ञानदेव निवृत्तीचा म्हणे । ऐसें
 बोलिले श्रीहरी तेणें । अजुना आद्यविवाचि मातृ
 अतःकरणें । धडौता आहासि ॥ ४९ ॥

अभिप्रायानुवाच—

भूय एव महत्वाहो ऋणु मे परमं वचः ।
 यस्तेऽहं प्रीयमानाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ।

अन्यथ—महाबाहो, मे परमं वचः भूयः एव ऋणु,
 यत् अहं प्रीयमानाय ते हितकाम्यया वक्ष्यामि ॥ १ ॥

आम्हीं मागील जें निरूपण केलें । तें तुम्हें अव-
 धानचि तुकिलें । तंव टीचें नव्हे मळें । पुरतें आहे
 ॥ ५० ॥ घटीं थोडेंसें उदक धाकिले । तेजें न गळे
 तरी वरिता भरिले । ऐसा परिसीनि पाहिलासि तंव

१ स्पष्ट. २ ज्ञान व कर्म. ३ आरंभिले. ४ सिद्धांत.
 ५ नाश. ६ आरंभी. ७ [जावें, जिवास्तु, अर्थाधीन हाती
 हे] चार भक्त. ८ वेदांत. ९ उद्धरणें. १० स्पष्ट समज-
 प्पास. ११ देखीने. १२ [सिद्धांची.] १३ छटी. १४
 [विश्रांतिवाजें] १५ [श्रीरामचंद्रांनी.] १६ [वानर-] सैन्य. १७

[माहतीनें.] १८ [अगस्त्यीनें] १९ बाणीस अगम्य असें महा.
 २० गीत. २१ उत्तम २२ सुंदरपणानें. २३ अक्षर-
 शास्त्रास. २४ अभिप्राय प्रगट करणें. २५ श्रुति. २६
 सूचण. २७ गुरु चार प्रकारचे— गुरु, परमगुरु, परमेश्वरगुरु
 व परात्परगुरु २८ अपूर्व.

स्वकीयांबरोबर युद्ध करणे अयोग्य आहे असे वाटण्यामुळे अर्जुनास खेद् उत्पन्न झाला; दुःस्वप्नांत योग स्पष्ट सांगितला आहे; परंतु त्यांत ज्ञान-योग व कर्मयोग असे भेद दाखविले आहेत. २४ ति-स्र्यांत केवळ कर्मच प्रतिपादन केले आहे; तेंच कर्म-बोधांत ज्ञानाबद्दल प्रकट केले आहे; व पौनःपुन्यो-योगतत्त्वास आरंभ केला आहे. २५ तेंच योगतत्त्व-सहाय्या अध्यायांत आसनविधीपासून जीवांचे ऐक्य होईपर्यंत स्पष्ट सांगितले आहे. २६ त्याचप्रमाणे, अष्टांगयोगस्थिति व योगप्रशंस मिळणारी गति याविषयी सर्व विद्वांस सहाय्यांत सांगितले आहेत. २७ नंतर, सातव्यांत, आरंभी प्रकृतीचा उपक्रम व परिहार सांगून, नंतर ईश्वराचे भजन करणाऱ्या चार प्रकारच्या भक्तीचे म्हणजे आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी व ज्ञानी यांचे वर्णन केले आहे. २८ पुढे प्रश्नप्रसंगाचे स्पष्टीकरण करून, प्रयाणतमयी चित्तशुद्धि करण्याचा निर्णय आठव्यांत सांगितला आहे. २९ मग, वेदांत जेवढा म्हणून अभिप्राय आहे, तेवढा एक लक्ष महाभारत-मंथांत आणिला आहे; ३० व भारतांत सांगितलेला सर्व अभिप्राय कृष्णाजुनीच्या संवादकृती गीतेच्या सा-तव्या श्लोकांत आहे; व तोच एकट्या नवव्या अध्या-यांत आणिलेला आहे. ३१ म्हणून, नवव्या अध्यायाच्या अभिप्राय स्पष्ट समजण्यास जेथे अर्जुनाचीही शक्ति झाली नाही, तो स्पष्ट करून सांगण्याबद्दल मी ३२ व ३३ कदावा वाढूं ? ३२ अहो, गुरू आणि साखर यांच्या-वेधा जरी एका रसाच्या तयार केलेल्या असतात, तरी त्यांची गोडी निरनिराळी असते; ३३ [त्याचप्रमाणे, गीतेच्या सर्व अध्यायांत जरी ब्रह्मतत्त्वाचे वर्णन केले आहे, तरी] काहीं अध्याय ब्रह्म जाणून त्याचे प्रतिपादन करतात; काहीं ब्रह्माचे त्रिकाण दर्शवितात; व काहीं ब्रह्म जाणण्यास मेले असता आपल्या जाणत्या गुणासह ब्रह्मरूपच होतात. ३४ याप्र-माणे गीतेचे अध्याय आहेत, परंतु नववा अध्याय असा आहे की, त्याचे वर्णन करता येत नाही. प्रभो, तो मी वर्णन केला, हे तुमचंच सामर्थ्य होय. ३५ अहो, एका कधीच्या (वसिष्ठाच्या) छात्रीने सूर्योत्तराखा-प्रकाश पाहला; एकाने (विश्वामित्राने) प्रतिष्ठिति निर्माण केली; एकांनी (रामचंद्रांनी) समुद्रावर दग-दाचा सेतु बांधून सर्व सैन्य पार उतरविले; ३६ एकाने (मास्तीने) जन्मतांच आकाशांत उडवून केल्या सूर्याला फळ म्हणून हातांत धरले, आणि एकांनी (अगस्ति

वृषींनी) एकाच आचमनाने समुद्र प्राशन केला, त्या-चप्रमाणे, मग मुक्ताकडून काणीका अगम्य असे प्रह्ला-दुम्हरी बोकविले. ३७ परंतु ते तितकेंच राहूं या; कारण, रामरावणांचे युद्ध रामरावणांच्या युद्धाप्रमाणेच झाले म्हणून [म्हणावयाचे, त्याप्रमाणेच ते अनुपमेय होय] ३८ त्याचप्रमाणे, श्रीकृष्णाचे नवव्या अध्यायातील बोलणे हे नवव्या अध्यायासारखेच आहे, असे मी म्हणतो. ज्या तत्त्वज्ञान्यांना गांतेचे खरे रहस्य समजले आहे, तेच याचा निवाडा जाणतील. ३९ अशा प्रकारे पहिले नऊ अध्याय मी यथावति वर्णन केले आहेत; आतां येथून उत्तरखंडास आरंभ झाला आहे, ते ऐका. ४० आ उत्तरखंडांत आरंभीच्या अध्यायांत श्रीकृष्ण हे अर्जुनास आपल्या मुख्य व गौण विभूति सांगतील, ती उत्तम रसभरित कथा तुम्हांला मी सांगतो. ४१ देशी भा-षेच्या सुंदरपणाने सांतांरसही शृंगाररसाला किडील; त्या योगाने मराठी श्रोत्यांच अलंकारझाला भूषणा-सारख्या शोभनील. ४२ मूळ संस्कृत मंध व त्याबरोबर मराठी टीका वाचून जर खरा अर्थ मनांत उतरले, तर त्यांतील मूळ ग्रंथ कोणता हे समजणार नाही. ४३ ज्याप्रमाणे शरीराच्या सौंदर्याने शरीरच दागिन्यांना शोभविते, आणि कोणी कोणाला शोभा आणली आहे याचा निवाडा करता येत नाही, ४४ त्याप्रमाणे, देशी आणि संस्कृत भाषा एकाच पंथाचा (गीतेचा) भवार्थ वर्णन करून एका जागी कशा शोभतात, ते स्वस्थ तुम्हांने ऐका. ४५ कोणताही अभिप्राय प्रकट करतांना शृंगारादि रसांची वृष्टि होते, तेव्हा चातुर्व्या-ला शोभा येते; ४६ त्याचप्रमाणे, देशी भाषेचे सौंदर्य व तात्पर्य लुप्त त्या योगाने अगणित अशा शोभा-तत्त्वाची रचना केली. ४७ जो स्थावरजंगमाचा परम-पुरुष, व चतुर जनांच्या चित्तिंस आनंद देणारा, तो यादवेश्वर श्रीकृष्ण काय बोलला ते ऐका. ४८ निवृत्ति दास सांगतात:-श्रीहरि म्हणाले, “अर्जुना, माझ्या सर्व गोष्टीकडे तुझे पूर्ण लक्ष आहे ना ! ४९

श्रीभगवान् म्हणाले:-हे महाबाहो, पुनः माझे परम वचन ऐक. तूं माझ्या भाषणाने संतुष्ट होतोस, म्हणून तुझे हित व्हावे या इच्छेनें हें मी तुला सांगतो. ॥१॥

“आम्ही मागे [नऊ अध्यायांत] जे कांही सांगि-तले, त्यांत, आमच्या बोलण्याकडे तुमचे लक्ष कितपत असतें हें पाहिलें, तों तें जपुं नही—पूर्ण आहे, अशी आमची खातरी झाली. ५० ज्याप्रमाणे मग्न मद्यक्यांत थोडे पाणी पाखळ तेंगळत नाही अशी खातरी झाल्या-

परिसाविजे । ऐसैचि होवसे ॥ ५१ ॥ अवचितका-
थरी सर्वस्य सांविजे । मग जोस तरी तोचि मांडारी
कीजे । तैसा किरीटी तुं आतां माझे । निजधन्य कीं
॥ ५२ ॥ ऐसैं अजुना येवतें सर्वेश्वरें । पाहोनि बो-
लिकें अल्पादरें । गिरी देखोनि सुभरे । मेघु जैसा
॥ ५३ ॥ तैसा कृपाकुवांचा रावो । म्हणे आह्मकें
गा महाबाहो । सांगितलाचि अमिप्रावो । सांगेन
पुढती ॥ ५४ ॥ पै प्रतिवर्षी क्षेत्र पेरिजे । पिकाची
जरी बाडी देखिजे । घालागीं नुबगिजे । बाहो कारितां
॥ ५५ ॥ पुढतपुढती पुटें देवां । जोडे बाँनियेची
अभिकता । म्हणोनि सोणें पांहुसुता । शोधूर्चि आ-
वडे ॥ ५६ ॥ तैसें एथ पायां । तुज आभार नाहीं
सर्वथा । आम्ही आपुलियाचि स्वार्था । बोळां पु-
ढती ॥ ५७ ॥ जैसैं बाळका खेवजिजे लेणें । तया भृ-
गारा बाळ काई जाणे । परि ते सुखाचे सोहळे भो-
गणें । माडकिजे दिटी ॥ ५८ ॥ तैसें तुझें हित आपचें ।
जंव अंव कां तुज फावे । तंव तंव आमुचें सुख
मुणावे । ऐसैं आहे ॥ ५९ ॥ आतां अर्जुना असो हे
विकडी । मज वघड तुझी आवडी । म्हणोनि तूही-
ची सर्वडी । बोळतां न पडे ॥ ६० ॥ आम्हां सेतुलि-
याचि कारणें । तेंचि तें तुजशीं बोलणें । परि असो
हैं अंतःकरणें । अवधान देई ॥ ६१ ॥ तरी ऐकें ऐकें
गा सुखें । बाक्य माझे परम । जें अक्षरें लेकनि
परमात्म । तुज खेवोसि आळें ॥ ६२ ॥ परी किरीटी तुं
माझे । नेणसी ना निहेंतें । तरी तो गा जो मी पर्थें ।
तें विश्वचि हें ॥ ६३ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

अन्वय—सुरगणाः च महर्षयः मे प्रभवं न विदुः हि अहं
देवानां च महर्षीणां सर्वशः आदिः [अस्मि] ॥ २ ॥

एथे वेद झुके जाहाळे । मन पवन पांगुळळे ।
रात्रीविण भावळळे । रविमहरी जेथ ॥ ६४ ॥ अगा

१ अग्नी चकारावर, २ अकून येतो, ३ कंटाळू नये.
४ कागड, ५ रंगाची, ६ झुड करणेंच, ७ अकारिक
बोलणें, ८ शेवट, ९ अर्थात मार्मिक, १० आखिजन देण्यास,
११ खरोखर, १२ माझ्या स्वरुपाने ठिकवणी, १३ निश्चय.

इद्रीचा गर्भु तैसा । न देखे आपुळिये मातेची
पयसा । मी जावयेवा देवां तैसा । नेणवे काहीं ॥ ६५ ॥
आणि जळवरा इद्रीचें मान । मराका मोलाकयेचि
गगन । तेविं महर्षीचें ज्ञान । न देखोचि मातें ॥ ६६ ॥
मी कवण पां केतुका । कवणाचा कें जाहका । का
निहेंती करितां बोला । कवण गेळे ॥ ६७ ॥ कां जे
महर्षी आणि वा देवां । येरां भूतजातां सर्वां । मी
आदि म्हणोनि पाहवा । अवघड जाणतां ॥ ६८ ॥
उतरलें उदक पर्वत वळवे । जरी साव वावत मुळी
लागे । तरी मियां झालेनि जवें । जाणिजे मातें ॥ ६९ ॥
कां गांभें वनं बहु गिंवसवे । जरी तरंगीं सागर
सांठवे । कां परमाणुमार्जी सामावे । भुंगोलु हा
॥ ७० ॥ तरी मियां जालिया जीवां । महर्षी अथवा
देवां । मातें जाणावया होआवा । अवकाशु गा
॥ ७१ ॥ ऐसाही जरी विपायें । सांदूनि पुढील पाये ।
सर्वेद्रियांसि होवे । पाठिनोरा जो ॥ ७२ ॥ प्रवर्त-
लाही वेगीं वहुंवे । देह सांदूनि मार्गलीकडे । महा-
भूतांच्या चढे । माथयावरी ॥ ७३ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मत्तैषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्वय—यः मी अजं, अनादिं च लोकमहेश्वरं
वेत्ति, सः मत्तैषु असंमूढः [मूत्वा] सर्व पापैः प्रमुच्यते, १

तेथ राहोनि ठोंयडिके । स्वप्नकाशीं चोले । अजत्य
माझे देखे । आपुलिया डोळां ॥ ७४ ॥ मी आदीसि
पेई । सकळलोकमहेश्वर । ऐसिया मातें जो नव ।
यापरी जाणे ॥ ७५ ॥ तो पाषाणाभाजि परिशु । जैसा
रसाभांतु सिद्धेंसु । तैसा मनुष्याभांत तो अंधु ।
माझाचि जाण ॥ ७६ ॥ तें चालतें ज्ञानाचें विव ।
तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंम । येर माणुसपण तें
आंभें । लौकिक भातु ॥ ७७ ॥ अगा अवचिता का-
पुरा- । मार्जी सांपडला हिरा । करि पडिकिया नीरा ।
मार्गेचे काहीं ॥ ७८ ॥ तैसा ममुच्यलोकाभांतु । तो

१४ माझ्यापासून, १५ झाडांतीक अंकुरातें, १६ प्रवृत्ती-
कडीक, १७ मातें फिरे, १८ निवृत्तीकडे, १९ ठिकाणी, २०
आत्मप्रकाशानें, २१ पळीकडीक, २२ अमृत, २३ अग,
२४ विरचकत नाहीं,

वर ते पूर्व भरतत, त्याप्रमाणे, तुला आम्ही कोडे ऐकविले तो ते तुम्हा लक्षांत आदे अशी आमची खातरी आम्हांवरून तुला जास्तच ऐकवावे असे आम्हांस वाई लागते. ५१ ज्याप्रमाणे एखादा नवोन बाकर ठेवल्यावर त्याची कडोटी पाहण्याकरिता त्याच्या जाण्यावेण्याच्या वाटेत वाढेल ते टाकतात, व ते त्याने आपल्याजवळ ठेवतां माळकाच्या स्वाधीन केल्यावर त्याची जामदारकान्यावर नेम घेऊन करतात, त्याप्रमाणे, अर्जुना, तूं आमच्या कलोटीस उतरल्यामुळे, तूं माझ्या ज्ञानाचे भांडारच झालास. " ५२ असें आपण, अर्जुनाला पाहून सर्वेश्वर श्रीकृष्ण अत्यादरांने बोलले; आणि ज्याप्रमाणे बोंगर पाहून मेघ भरून घेतो, ५३ त्याप्रमाणे तो कृपासागर श्रीकृष्ण म्हणाला:-अर्जुना, पूर्वी सांगितलेल्या अभिप्राय तुला सांगतो. ५४ हे पहा—जर वर्षास शेत पेरीत असतां पीक जरी पुष्कळ येऊ लागले, तरी त्याची लांबवड करताना कंटाळू नये; ५५ अथवा, हे पांडुसुता, ज्याप्रमाणे वरचेवर ताव दिल्याने सोन्याचा कस वाढतो, म्हणून सोनार आपल्या हिताकरितां ते जास्तीच सुद्धा करतो, ५६ त्याप्रमाणे, पार्था, हा अभिप्राय सांगण्यांत आम्ही तुझ्यावर मुळीच उपकार करीत नसून, आपल्या स्वाधीनकरितां पुढील भाग तुला सांगत आहो ५७ ज्याप्रमाणे बाळकाला बागिने घातले असता त्याचे सुख त्यास नसते, परंतु त्याचे खरे सुख त्याच्या आईच्या दृष्टीला होतें, ५८ त्याचप्रमाणे, जो जो तुला तुझे हित समजत जाईल, तो तो आमचे सुख दुप्पट वाढेल. ५९ अर्जुना, आतां या बोलण्याच्या खुल्या राहू दे; खरोखर माझे तुझ्यावर फार प्रेम आहे। म्हणून, मी तुझ्याशी किती जरी बोललों तरी माझी मृत्ति होत नाही. ६० म्हणूनच आम्हांला तीव्र तो मोठ तुझ्याशी बोलावी लागते, तर आमच्या बोलण्याकडे अंतःकरणपूर्वक लक्ष दे. ६१ हे मार्भिक अर्जुना, अत्युत्तम असें जें माझे वाक्य तें ऐक; तें वाक्य नसून अक्षररूपानें प्रत्यक्ष परब्रह्मच तुला आलिंगन देण्यास आले आहे. ६२ परंतु, हे ब्रिशीटी, तूं खरोखर मला जाणत नाहीस ना! तर जो मी तुला दिसलों आहे, तेव्हा हें सर्व विश्व! ६३

माझी उत्पत्ति देवगणांना ठाऊक नाही आणि महर्षींनाही ठाऊक नाही; कांकीं, मी सर्व प्रकारें देव आणि महर्षी यांचे आधिकारण आहे. ॥२॥

हे माझे स्वल्प जाणण्याविषयी वेदांची वाणी कुठित झाली, मन व वायु यांची गति खुटली; व माझ्या तेजामुळे, रात्र झाल्याशिवायच सूर्यचंद्र हे माळकले. ६४ अरे, ज्याप्रमाणे उदानीक गर्भ आपल्या मातेचे वय जाणण्यास असमर्थ असतो, त्याप्रमाणे, माझ्यापासून झालेले देव हे मला जाणण्यास समर्थ नाहींत; ६५ आणि जलचराना ज्याप्रमाणे समुद्राचा अंत नसतो किंवा महाकाळा आकाशा ओलाढितां येत नाही, त्याप्रमाणे महर्षींचें ज्ञान मला ओळखू शकत नाही. ६६ मी कोण, केवढा, कोणाचा, कोठें झालों, या गोष्टींचा निश्चय करतां कदां युगांचीं युगे लोटली. ६७ कारण, अर्जुना, हे सर्व महर्षि, देव व इतर प्राणी या सर्वांचे मूळ मी असल्यामुळे, मला जाणणे त्यांना कठीण पडतें. ६८ जर पर्वतावरून खाली आलेले पाणी पुनः वर चढेल, अथवा झाड दाटत जातां जातां मुळांला लागेल, तर माझ्यापासून झालेले जग मला जाणीक. ६९ किंवा जर झाडांतोड गाभा झाड व वन यांना कवटाळीक, अथवा लाटांत समुद्र खांदवेल, तत्वेपरमाणूंमध्ये भूगोलाचा समावेश होईल, ७० तर माझ्या पासून झालेल्या जीवांस, महर्षींस किंवा देशांस मला जाणतां येईल. ७१ याप्रमाणे जरी मी जाणण्यास कठीण आहे, तरी सहज जेव्हा जो कोणा प्रवृत्तीची वाट सोडून इंद्रियांना पाठमोरां होतो (इंद्रियें जिकतो); अशा रीतीनें मागे फिरल्यावर देह मागे सोडून जो पंचमहाभूतें स्वाधीन करून घेतो; ७३

जो मला उत्पन्न न होणारा, अनादि व सर्व लोकांचा अधिपति असें जाणतो, तो मनुष्यांमध्ये ज्ञानी होऊन सर्व पापांपासून मुक्त होतो. ॥३॥

अशी मनाची स्थिति कायम झाल्यावर, निर्विकल आत्मप्रकाशानें त्याच्या डोळ्यांतमोर, उरपतिरहित असें जे स्वरूप, तें त्याला दिसतें. ७४ मी खरोखर आरंभाच्याही पलोककचा आणि सर्वांत श्रेष्ठ आहे; मला जो मनुष्य जाणीक, ७५ तो दगडांत जसा परीक, किंवा रक्षांत जसें अमृत, तसा सर्व मनुष्यांत माझा अंश आहे असें समज. ७६ तो चाळत्या बोलल्या ज्ञानाची केवळ मूर्ति व त्याचे अवयव म्हणजे सुखाचे अंकुर, परवी लौकिकदृष्ट्या त्याचे जें मनुष्यपण, तो केवळ भ्रम होव. ७७ अरे, कापुरांत अवचित हिरा सांपडला, आणि त्याच्यावर बरीं पाणी पडले, तरी तो ज्याप्रमाणे विरचकत नाही, ७८ त्याप्रमाणे, तो

जरी जाहका प्राकृत । तशी प्रकृतिकोपाधी मातु ।
जेणेवि कीं ॥७९॥ तो आपसयेवि सांजिजे पाणी ।
ऐसा जळत चंदनु सपी । तेवि मातें जाणे तो सं-
कषी । वर्जनि धोपे ॥८०॥ तेंचि आमुतें कैसे जा
गिजे । ऐसे कळपी जरी चित्त गुणें । तरी मी ऐसा
हे माझे । भाव ऐकें ॥८१॥ जे वेगळकिया भूनी ।
साविले होऊनि प्रकृती । विसुरले आहेति त्रिजगती ।
आचविये ॥८२॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ४
अहिंसा समता तृप्तिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ५

अभ्यवय—बुद्धिः, ज्ञानं, अपमोहः, क्षमः, सत्यं, दमः,
शमः च सुखं, दुःखं, भवः, अभावः भयं, अभयमेव च ॥४॥
अहिंसा, समता, तृप्तिः, तपः, दानं, यशः, अयशः [इमे]
पृथग्विधाः भूतानां भावाः मत्तः एव भवंति ॥ ५ ॥

तेच प्रथम जाण बुद्धी । मग ज्ञान जें निरवधी ।
असंमोह सहनसिद्धी । क्षमा सत्य ॥८३॥ मग शम
दम दोन्ही । सुखदुःखधर्ते जें जनीं । अर्जुना भावो-
भावे मानीं । भावाचिमाजां ॥८४॥ पै भय आणि
निर्भयता । अहिंसा आणि समता । तृप्ति तप पांडु-
सुता । ओळख तूं ॥८५॥ अगा दान यश अपकर्ति ।
हे जे भाव सर्वत्र दिसती । ते मजचि पासुनि
होती । भूतांचिया ठाणीं ॥८६॥ जैसीं भूतें आहाती
सिमांनीं । तैसेचि हेही वेगळाले मानीं । एक जप-
वती माझ्या ज्ञानीं । एक नेणती मातें ॥८७॥ प्रकाश
आणि कडवसे । हे सूर्याचिस्तव जैसें । प्रकाश उदयीं
दिसे । तम अस्तुसीं ॥८८॥ आणि माझे जाणजे ने-
णजे । तें सर्व भूतांचिया दैवाचें करजे । म्हणोनि
भूती भावाचिया होजे । विषम पडे ॥ ८९ ॥ यापरी
माझिया भावी । हे जीवसृष्टि भाषवी । गुंतकी असे
जाणवी । पंडुकुमरा ॥९०॥ आतां ह्ये सृष्टीचे पा-
लक । जबांभाधीन बसती लोक । ते अकरा भाव
आणि । सांगेन तुज ॥९१॥

१ वाक्का जातो. २ जन्म. ३ नाश. ४ संतोष. ५
निराशी. ६ अंधार. ७ अस्तमानां. ८ निरनिराळे. ९
(कवच, मणि, वरहस्य, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि, वसिष्ठ.)

महययः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः

अभ्यवय—पूर्वे सप्त महर्षयः तथा चत्वारः मनवः
इमे मद्भावाः मानसा जाताः येषां इमाः प्रजाः लोकः ॥९॥

तरी आचववि गुणी बुद्ध । जे महर्षीमाजि प्र-
बुद्ध । कश्यपादि प्रसिद्ध । सप्तर्षी ॥९२॥ आणि-
कही सांगिजतील । जे कां चौदाभातुळ सुबल ।
स्वयंभू मुख्य बडेल । चारी मनु ॥९३॥ ऐसे हे अ-
करा । माझ्या मनीं जाहाले धनुषरा । सृष्टीचिया
व्यापारां । लोकोनियां ॥९४॥ जें कोकांची व्यवस्था
न पडे । जें या त्रिभुवनाचें कोणी न मांडे । तें मग,
भूतांचें दळधोडें । अंशुबित असे ॥९५॥ तेंचि हे
जाहलें । मग ह्रीं लोकें केले । तेच अभ्यक्ष रचुनि
ठेविले । ह्रीं जन ॥९६॥ म्हणोनि अकराही हे
राजा । मग येर जग याचिया प्रजा । एवं विचवि-
स्तार ह्या साक्षा । ऐसेचि जाण ॥९७॥ पाहें पां आ-
रंभी बीज एकलें । मग तेंचि विरूढकिया बुद्ध जा-
हालें । बुद्धी कोम निघाले । सावियांचे ॥९८॥ सां-
दियांपासुनि अनेका । फुटकिया नाना शाखा ।
शाखांस्तव देखा । पल्लव पावें ॥९९॥ पल्लवीं फूळ
फळ । एवं वृक्षत्व जाहालें सकळीं । तें निर्धारितां
केवळ । बीजचि आद्यें ॥१००॥ तैसें मी एकचि
पडिलें । मग मी तेंचि मनातें व्यालें । तेच सप्तर्षि
आणि जाहाले । चारी मनु ॥१०१॥ ह्रीं लोकपाल केले ।
लोकपालीं विविध लोक सजिले । कोकांपासुनि नि-
पजलें । प्रजाजात ॥ २ ॥ ऐसेचि हे विश्व येथें ।
मीचि विस्तारिळोंस निरुलें । परि सावोचिनि हातें ।
माणे जया ॥ ३ ॥

एतां विभूति योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नाम संशयः ॥३॥

अभ्यवय—मः मम एतां विभूति च योगं तत्त्वतः वेत्ति,
सः अविकंपेन योगेन युज्यते अत्र संशयः न [अस्ति] ॥३॥

१० (स्वायंभुव, स्वारोचिष, उत्तम, तामस.) ११ वसुधीक-
रितां. १२ सद्युदाय. १३ स्तम्भ. १४ वृंदादिक. १५
कारमुहूर्तो. १६ वहुत प्रकारचे व्याजें, ही रचना. १७ गुणव्या.

अशी मनुष्यलोकांत राहणेत असला, तरी त्याला मायेपासून बाधा होत नाही; ७९ व आपलाच नाक होईल या भीतीने त्याला पाप सोडतें. आपलें राहण्याचें स्थान जें चंदनाचें झाड, तें जर जळत असलें, तर रूपा त्याचा त्याग करतो; त्याप्रमाणें, जे मला जाणतो, त्याला सर्व संकल्प सोडतात. ८० तेंच मला कसें जाणावें, असें जर तुझ्या मनांत येईल, तूं मी कसा आहे व मला से विकार कोणते आहेत, ते ऐक ८१ हे विकार निरनिराळ्या प्राण्यांत त्यांच्या त्यांच्या प्रकृतीसारखे वगून विजगांत पसरले आहेत. ८२

बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य, दम, शम, सुख, दुःख उत्पत्ति, विनाश, भय, अभय ॥४॥ अहिंसा, समता, संतोष, तप, दान, यश व अपयश हे निरनिराळ्या प्रकारचे प्राण्यांचे विकार माझ्यापासूनच होतात. ॥५॥

त्या विकारांत पक्षिणी बुद्धि असें समज मग अमर्याद ज्ञान, दक्षता, सहनशीलपण, क्षमा व सत्य, ८३ मग मनोनिग्रह व इंद्रियनिग्रह हे देवन्ही. आणि अर्जुना, जगांतलें सुखदुःख व जन्ममरण हेही विकारच आहेत असें समज. ८४ पांडुसुता, भीति आणि निर्भयपणा, अहिंसा आणि सुखदुःख, समता, संतोष आणि तप हेही भावच आहेत असें समज. ८५ अरे, सर्व भूतांच्या ठिकाणीं दान, यश, अपकर्मांत हे जे भाव दृष्टीस पडतात, ते माझ्याचपासून भूतांचे ठिकाणीं उत्पन्न होतात. ८६ जशीं भूत निरनिराळीं आहेत, तसे हे विकारही वेगळाले आहेत असें समज. त्यांपैकी काहींना माझे ज्ञान होतें, व काहींना होत नाही. ८७ ज्याप्रमाणें प्रकाश व अंधारा हीं सूर्यापासून उत्पन्न होतात; (प्रकाश उदयादरोबर व अंधार अस्तमानादरोबर दृष्टीस पडतो;) ८८ त्याप्रमाणें, माझे ज्ञान होणें अगर न होणें हे प्राण्यांच्या कर्मांचे फल आहे; म्हणूनच त्यांच्या ठिकाणीं निरनिराळे विकार प्राप्त होतात. ८९ याप्रमाणें, अर्जुना, ही सर्व जीव-मृष्टि माझ्याच विकारांनीं भरलेली आहे असें समज. ९० आतां, जे या सुधांचे पालक आहेत, आणि ज्यांच्या अंगेनं सर्व लोक वर्तून करतात, असे आणि अकरा भाव आहेत, ते गुणा सांगतो. ९१

प्राचीन [भृश आदिकरून] सात महर्षि आणि [सावर्णादिक] चार मनु हे माझ्या सामर्थ्याने युक्त असे माझ्या मनापासून उत्पन्न झाले; व त्यांच्यापासूनच या सर्व जगांतील लोकांची उत्पत्ति झाली. ॥६॥

तर सर्व गुणांनीं युक्त व भवर्षीत होते असे जे दृश्यवादि प्रख्यात सात ऋषि आहेत, ९२ व आणिही जे चौदा मनु आहेत, त्यांतील स्वार्थभुवादि मुख्य जे चार ते तुला सांगतो. ९३ हे धनुर्धरा, असे हे अकरा भाव सृष्टीच्या उत्पत्तीकरितां माझ्या मनापासून उत्पन्न झालेले आहेत. ९४ जेव्हां लोकांची व्यवस्था लागली नव्हती, व त्रिभुवनाची रचना झाली नव्हती, तेव्हां पंचमहःभूतांचे समुदाय कार्य केल्याशिवाय जगाचे जागोच स्तब्ध होते. ९५ तेव्हां हे सात ऋषि व चार मनु उत्पन्न झाले, व त्यांनीं अष्टलोकपाल उत्पन्न करून त्यांना सर्व जगांत मुख्य करून ठेवले. ९६ म्हणून हे अकराजण राजांप्रमाणें वसून इतर सर्व जग त्यांची प्रजा आहे; व अशा प्रकारे हा विश्व-विस्तार साक्षात् आहे असें समज. ९७ हे पद्मा-पहि-त्या प्रथम वाज एक असतें, मग तेंच वादत्यावर त्याचें वृद्ध वनतें, व बुडाला कोम निघू लागून त्याच्या खाऱ्या होतात. ९८ खांय पासून पुष्कळ फांटे फुटून त्यांनां कोमल पडत येतात, ९९ आणि त्या पांनांना फुलें व फळे येतात. याप्रमाणें सर्व झाड वनल्यावर तें कारणदृष्टीनें पाहूं लागल्यास सर्व बीजच आहे असे सिद्ध होतें; १०० त्याचप्रमाणें, मृत्तारंभी मी एकटाच होतो. नेतर मजगसून मन उत्पन्न झालें, व त्या मनापासून सात ऋषि आणि चार मनु उत्पन्न झाले. १ त्यांच्यापासून इंद्रादि अष्टलोकपाल उत्पन्न झाले, व लोकपालांनां पुष्कळ प्रकारचे लोक उत्पन्न केले, आणि त्या लोकांपासून सर्व प्राणी उत्पन्न झाले. २ याप्रमाणें खरोखर सर्व विश्वाचा विस्तार बीज झालों आहे, परंतु हे ज्याला या युक्तीने मान्य आहे, त्यालाच समजणार आहे. ३

हा माझा विस्तार व तो उत्पन्न करण्याचें चातुर्य जो खरोखर जाणतो, तो पूर्ण ज्ञानी होतो यांत संशय नाही. ॥७॥

मालागीं सुमहापती । हे भाव ह्या माक्षिया
विभूती । आणि बांधिया व्याप्ती । व्यापिलें जग
॥४॥ म्हणोनि गा वापरी । म्हाविपिपीठिकाचेरी ।
मीवांचुनि दुसरी । गोठीच नाही ॥ ५ ॥ ऐसैं जाण
ओ सावें । तथा वेयिरे जाहालें ज्ञानाचें । म्हणोनि
यससाधमभेदाचें । दुःस्वप्न न देखे ॥ ६ ॥ मी
माक्षिया विभूती । विभूती अधिष्ठिलिया व्यक्ती । हे
आमचें योगप्रतीति । एकचि मानी ॥ ७ ॥ म्हणोनि
निःशकें येणें मर्ह्यांगें । मज मीनले मनाचेनि आंगें ।
पृथ संशय करणें न लगे । तो त्रिशुद्धा जाहला ॥ ८ ॥
कां जे ऐसैं किराटी । मातें भजे जो अभेदा दिटी ।
तथाचिये मजनाचे नाटें । सूती मज ॥ ९ ॥ म्हण-
ऊनि अभेद जो भक्तियोग । तेण दांदा नाही नये
संगु । कवितां टेंका तरी चांगु । तें सांगितलें पद्यें
॥ १० ॥ तोचि अभेदु कैसा । हें जाणावया मानता ।
सोद झाली तरी परियेसा । बोलिजेळ ॥ ११ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजते मां बुधा भावसमन्विताः ८
अन्वय — अहं सर्वस्य प्रभवः अहम् मत्तः सर्वं
प्रवर्तते इति मत्वा बुधाः भावसमन्विताः [संतः] मां
भजन्ते ॥ ८ ॥

तरि भीषि एक सवें । या जगा जन्म पांडवा ।
आणि मजविपासुनि आववा । निर्वाहो यांचा ॥ १२ ॥
कळोळमाळा अनेगा । जन्म जळीचि पैंगा । आणि
तथा जळचि आधयो तरंगा । जीवनही जळ ॥ १३ ॥
ऐसैं आचवाचि टाहीं । तथा जळचि जेहि पाहीं ।
तैसा मीवांचुनि नाही । विधी हये ॥ १४ ॥ ऐसिया
व्यापका मातें । मानूनि जे भजती भक्त्येथें । परि
साधोकारें उदितें । प्रेमभावें ॥ १५ ॥ देश काळ वर्त-
मान । भावचें मजसीं करुनि अभिन्न । जैसा वायु
होजनि मगन । गगनीचि विचरे ॥ १६ ॥ ऐसेनि जे
निजैज्ञानी । खेळत सुलें त्रिभुवनी । जगद्रुपा मनी ।
साठजनि मातें ॥ १७ ॥ जें जें भेदे भूत । तें तें मानिजे
भगवंत । हा भक्तियोग निश्चित । जाण माझा ॥ १८ ॥

१ शीस विचार. २ अकरा विभूति. ३ सुगीपर्यंत. ४
आपूति. ५ अनुभव. ६ ज्ञानयोगानें ७ कृतांत झाला. ८
उद्गम. ९ पाहतां पाहतात. १० स्थल. ११ इच्छा. १२

मखिता मद्रुतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।
कथयंतश्च मां नित्यं तृप्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

अन्वय — मखिताः मद्रुतप्राणाः परस्परं मां बोधयंतः
च मां कथयंतः नित्यं तृप्यन्ति च रमन्ति ॥ ९ ॥

चित्तें मीचि जाहाले । मियांचि प्राणें घाले । मग
जीवां मरीं विसरले । बोधाचिया मुली ॥ १९ ॥ मग
तथा बोधाचेनि नाजें । नाचती संवादसुखाचीं मोर्जे ।
आतां एकमेकां वेपे दीजे । बोधचित्री ॥ २० ॥ जैसीं
जवाळेकेशीं सरोवरें । उचळळिल्या कालवती परस्परें ।
मग तरंगांसी धवळारें । तरंगचि होती ॥ २१ ॥ तैसी
थेरथेरांचिये मिळणी । पदत आनंदकळोळांची वेणी ।
तेंथें बोध बोधाचीं लेणी । बोधेचि मिरवी ॥ २२ ॥ जैसैं
सूर्य सूर्यातें बांधाळिलें । कां चंद्र चंद्रम्या क्षेम दि-
वळें । ना तरी सरिसेनि पाळें मीनले । दोनी बोध
॥ २३ ॥ तैसैं प्रयाग होत सामरस्याचें । वरी बोर्सेण
तरत सारिवळ्याचें । ते संवादचतुर्पैथीचे । गणेश
जाहाले ॥ २४ ॥ तेव्हां तथा महासुखाचेनि मरें ।
धांवोनि देहाचिये गावाहरे । मियां घाले तेणें उद्वारें ।
लागती गाजो ॥ २५ ॥ पै सुखशिष्यांचिया एकांती । जे
अधरा एकाची वंदती । ते मेघाचियापरी भिजगती ।
गजती सेंत्र ॥ २६ ॥ जैसी कमळकळिका जालेंपणें ।
हृदयांचिया मकरदांतें राखों नेणे । दे राखा रंका
पारणें । आमोदाचें ॥ २७ ॥ तैसैंचि मातें विश्वी कथित ।
कथितेनि तोपें कथूं विसरत । मग तथा विसरामाचि
विरतें । आंगें जीवें ॥ २८ ॥ ऐसैं प्रेमाचेनि बहुव-
सर्पणें । नाही राती दिवो जाणणें । केळें माझें सुख
अव्यंगवाणें । आपणपेयां जिहीं ॥ २९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

अन्वय — [१०] सततयुक्तानां प्रीतिपूर्वकम् भजतां
तेषां, येन ते मां उपयान्ति तं बुद्धियोगं अहं ददामि ॥ १० ॥

तयां मग जें आम्हीं कांहीं । घावें अर्जुना पाहीं ।
ते ठावींचीच तिहीं । चेतली सेळ ॥ ११ ॥ कां जे ते जिया

अतमज्ञानी १३ कीतुकाचें. १४ पुरात वाहणारी कांकाळें, केर-
काचरा इत्यादि. १५ चव्हाड्यावरचे. १६ फुलत्यामुळे. १७
रममाण होतात. १८ आभिवर्ज. १९ पूर्ण. २० खेळका हिस्सा.

यास्तव, हे सुभद्रापते, हे माझे [बाप] माव व [अकरा] विभूति यांनी सर्व जग व्यपले आहे ४ म्हणून, अज्ञानापासून सुगीपर्यंत याप्रमाणे माझ्याशिवाय दुसरी गोष्टच नाही. ५ हे जो खरोखर जाणतो, त्याला ज्ञानाची आगुति होते; म्हणूनच उत्तम व वाईट अशा प्राण्यांतील भेदाचे त्याला स्वप्नी पडत नाही. ६ मी, माझ्या विभूति व माझ्या विभूतींनी युक्त जवळले प्राणी हा योगानुभव हे सर्व एकच आहे असे समज ७ म्हणून, खरोखर जो या ज्ञानयोगाने मनोभावकरून मद्रूप झाला, तो कृतार्थ झाला यांत संशय नाही. ८ कारण, अर्जुना, अभेददृष्टीने जो मला भजतो, त्याच्या भजनाच्या छंदाने मी त्याच्या पाशांत पडतो; ९ म्हणून जो माझ्या ठिकाणी अभेदबोधाने भक्ति करतो, त्याला माझ्या प्राप्तीमध्ये खरोखर व्यत्यय येत नाही व अशी भक्ति करीत असतां जरी तो मरण पावला, तरी तेही उत्तमच आहे हे सहावे अध्यायांत पूर्ण पणे सांगितलेच आहे. ११० ती अभेदभक्ति कशी असते हे जाणण्याची जर तुझ्या मनांत इच्छा झाली असेल, तर सांगते ऐक. ११

मी सर्वांचा उत्पादक आहे, व माझ्याच-पासून सर्व प्रवृत्त होते, असे जाणून ज्ञाते जन अद्यायुक्त होतसाते मला भजतात. ॥ ८ ॥

अर्जुना, या सर्व जगाचा उत्पन्नकर्ता व पालनकर्ताही मीच आहे. १२ अरे, ज्याप्रमाणे लाटांचा जन्म पाण्यांतच होतो, त्यांना आश्रय पाण्याचाच असतो, त्यांचे जीवनही पाणीच असते; १३ आणि याप्रमाणे त्यांना जसे सर्व ठिकाणी पाणी आहेच, त्याप्रमाणे या सर्व विश्वांत माझ्याशिवाय दुसरे कोही नाही. १४ अशा प्रकारे मी सर्वव्यापक आहे असे मानून जे सच्चा उत्कंठेने व प्रेमभावाने वाटेक त्या ठिकाणी मला भजतात; १५ देशकालवर्तमान या सर्वांपासून मी भिन्न नाही [असे जे जाणतात:] वायु हा आकाशरूप होऊन आकाशांतच संचार करतो, १६ त्याप्रमाणे, जे आत्मज्ञानी सर्वव्यापक असा जो मी, त्या मला मनांत आठवून सुखाने त्रिभुवनांत कालक्रमण करतात; १७ आणि जो जो प्राणी दृष्टीत पडेल, त्याला त्याला ईश्वर समजणें, हा माझा खरा 'भक्तियोग' आहे असे समज. १८

ज्ञानी माझ्या ठिकाणी चित्त ठेवून व माझ्या ठिकाणी जीव लावून, एकमेकांला माझ्या-

विषयी बोध करून माझे कीर्तन करीत सर्व काळ संतोष मानून माझे ठिकाणी रममाण होतात. ॥ ९ ॥

जे आपले चित्त मद्रूप करतात, व माझ्याच योगाने ज्यांचे प्राण संतोष पावतात, ते मग ज्ञानाच्या भुलीने जन्ममरणाय विसरतात. १९ बरेतर ज्ञानाचा माव देऊन ते कौतुकाने संवादसुखांत नाचू लागल्यावर, एकमेकांला देणे व घेणे म्हणजे ज्ञानाशिवाय दुसरे काहीच नसते. १२० ज्याप्रमाणे, जवळ जवळ असलेले तलाव पाण्याने भरून भेभ्यावर त्यांचे पाणी एकमेकांत मिसळते; आणि मग लाटांना लाटांचे आश्रयभूत होतात, २१ त्याप्रमाणे, ज्ञानी एके ठिकाणी मिळाल्यावर ब्रह्मानंदरूपी लाटा एकांत एक मिसळत त; त्या ठिकाणी आत्मबोध हा आत्मबोधाळा आत्मबोधाचाच अलंकार घालून मिश्रतो! २२ ज्याप्रमाणे सूर्याने सूर्याचाच आळाळावे, किंवा चंद्राने चंद्रालाच आलिंगन द्यावे, अथवा योग्यतेने सारखे असे दोन ओव एकमेकांत मिश्रवे, २३ त्याप्रमाणे ब्रह्मक्या या संगमाने पुर देऊन त्यांत अष्टातिविकभाव-रूपी केरकचरा तरंगून आता, म्हणजे ते ज्ञाते संवाद-रूप चव्हाट्यावरील घणपति बनतात. २४ तेव्हा त्या ब्रह्मानंदाच्या मरात देहरूप गांवाच्या बाहेर धावू लागून माझ्या प्राप्तीमुळे संतोष झाला अशी भोव्याने गर्जना करू लागतात. २५ गुहाशिण्याच्या एकांतांत जो एकाक्षरी मंत्र सांगायचा, तो सर्वजण मेधाप्रमाणे तिन्ही लोकांत गर्जना करून सांगतात. २६ ज्याप्रमाणे कमळाची कळी भिक्षित झाल्यावर आपल्यातील मकरंद झाकू शकत नाही, आणि राजापासून रंकापर्यंत सर्वांना आपल्या वासाची मेजवानी करते, २७ त्याप्रमाणे, जगतांत माझे गुण गाऊन गाण्याच्या मरात ते मत्तच राहतात, व त्या स्थितीत त्यांचा जीवभाव व देहभाव हे दोन्ही हारपतात; २८ आणि अशा प्रेममरात ते रात्र व दिवस आणत नाहीत. अशा प्रकारे जे आत्मत्वाने माझे सुख परिपूर्ण घेतात, २९

याप्रमाणे नेहमी माझे ठिकाणी सत्पर असलेले व प्रीतिपूर्वक मला भजणारे जे ज्ञानी, ते ज्या योगाने मला मिळतील असा बुद्धियोग मी त्यांना देतो. ॥ १० ॥

त्यांना, अर्जुना, आम्हां जे काही यावयाचे, त्या ठिकाणाचा समकाच वाटा ते घेतात. १३० कारण, अर्जुना,

बाटा । गिगळे गा सुभटा । ते सोय पाहोनि अग्रांटा ।
स्वर्गापवर्ग ॥३१॥ म्हणोनि तिहीं जें प्रेम भरिलें ।
तेचि आमुचें देणें उपाहलें । परि आम्हीं देयाचें तेंही
केलें । तिहीं म्हणियें ॥३२॥ आतां यावरी येतुलें वडे ।
जें तेंचि सुख भागलें वाडे । आजि काळाची दटि न पडे ।
हें आम्हां करणें ॥३३॥ लळेयाचिया बाळका किरीटी ।
गवसणी करुनि जेहाची दिटी । जैसां शेळतां पाठो
पाठो । माउली धांवें ॥३४॥ तें जो जो खेळ दावी ।
तो तो पुढें सोनपाचा करुनि ठेवी । तैसी उपास्ती
ची पदवी । पोषित मी जायें ॥३५॥ जिये पदवी-
चेनि पोषकें । ते मातें पावतो यथासुखें । हे पाळतां
मज विरोधें । आवडे करूं ॥३६॥ पैं गा भक्तासि
माझें कोड । मज तयाचे अनन्यगतीची काड । कां
जे प्रेमळाचें सांकडें । आमुचिया घरा ॥३७॥ पाह
पां स्वर्ग मोक्ष उपाविले । दोन्ही मार्ग तयांचिये
चाईणी केले । आम्हीं आंगही दोखीं वेंचिलें ।
लक्ष्मियेंसी ॥३८॥ परि आपणपेंवीण जें एक । तें
तैसेचि सुख साजुक । सप्रेमलागीं देख । ठेविलें
जतन ॥३९॥ हा हायवरी किरीटी । आम्ही प्रेमळ
चेवों । आपण्यासाठीं । या बोलीं बोलाविया गोष्टी ।
तैसिया न म्हूती गा ॥४०॥

तेषामेवाऽनुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः

नाशयाम्पारमभाषस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता

अन्वय—तेषाम् एव अनुकंपार्थं अहं आत्मभाषः
[स्व] भास्वता ज्ञानदीपेन अज्ञानजं तमः नाशयामि. ॥११॥

म्हणोनि मज आत्मयाचा भावो । जिहीं जिया-
वया केला ठावो । एक मीवांचुनि वावो । येर मा-
निलें जिहीं ॥४१॥ तयां तत्त्वज्ञां चोखटां । दिवी
पोतासांची सुभटा । मग मीचि होऊनि दिवटा ।
पुढां पुढां चालें ॥४२॥ अज्ञानाचिये राती । माजि
तमाची मिळणी दाटती । ते नाशुनि घालीं परींती ।
तयां करीं निवोदयो ॥४३॥ ऐसं प्रेमळाचेनि प्रियो

१ कपत्र ह्याकें. २ आह्वाधारक. ३ तें प्रेमसुख. ४ गोबिंदवाण्या; कृष्ण. ५ राखण. ६ उणीव. ७ साठी. ८ शेवळा. ९ लक्ष्मीसह. १० प्रेमळ भक्ताला वेतो. ११ महाक. १२ कापुलाची. १३ पत्नीकडे.

तमें । बोलिलें जेथ पुरुषोत्तम । तेथ अर्जुन मनोवर्तें ।
निर्वाळें म्हणतसे ॥४४॥ हाहो जी अवधारा । अळा
केरु फेडिळा संसारा । जाहळो जननीजेंठरजोहरा ।
वेगळा प्रभू ॥४५॥ जी जन्मलेपण आपुलें । हें आजि
मियां दोंकीं देखिलें । जीवित हाता वडलें । आवड-
तसे ॥४६॥ आजि आयुष्या उजवणें जाहली । मा-
क्षिया दैवा दशा बदयली । जे वाक्यकृपा लाधली ।
दैविकेनि सुखें ॥४७॥ आतां येणें वचनतेजेंकारें ।
फिटलें आंतील आहरील आंधारें । म्हणोनि देखतसें
साचोकारें । स्वरूप तुहें ॥४८॥

अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

अन्वय—भवान् परं ब्रह्म, परं धाम, परमं पवित्रं,
पुरुषं, शाश्वतं, दिव्यं, आदिदेवं, अजं, विभुं. ॥ १२ ॥

तरी होसी गा तूं परब्रह्म । जें या महाभूतां वि-
सवतें धाम । पवित्र तूं परम । जगत्ताया ॥४९॥
तूं परम दैवत तिहीं देवां । तूं पुरुष जी पंचवि-
सावा । दिव्य तूं प्रकृतिआर्वा । पैलीकडील ॥५०॥
अनादिसिद्ध तूं स्वामी । जो नाकळिजसी जन्म-
धर्मी । तो तूं हें आम्हीं । जाणितलें आतां ॥५१॥
तूं या कालत्रयासि सुश्री । तूं जीवकळेची अधिष्ठीत्री ।
तूं ब्रह्मकटाहधर्त्री । हें कळलें कुडें ॥५२॥

आहुस्त्वामृचयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥

अन्वय—[इदं] सर्वा सर्वे ऋषयः—देवर्षिः नारदः तथा
असितः देवलः व्यासः आहुः, च (च स्वयं) च मे ब्रवीषि. १३

पैं आणिकही एके परी । इये प्रतीतीची येतसे
घोरी । जे मार्गे ऐसेचि ऋषीश्वरी । सांगितलें तूं
॥५३॥ परि तया सांगितल्याचें साचपण । हें
आतां माझें देखतसे अंतःकरण । जे कृपा केली आ-
पण । म्हणोनि देवा ॥५४॥ येन्ही नारदु असंड

१४ शांत हाकीं. १५ मातेचे उदर. १६ घर. १७ सा-
र्थक. १८ वचनरूपी सुभाषण. १९ मायेच्या विकाराच्या.
२० सुत्रधार. २१ मुख्य देवता. २२ महाशक्ति कडक
धारण करणारा.

ते ज्या मार्गास माझ्याकडे येण्यास निवाले, त्या मार्गाच्या दृष्टीने स्वर्ग व मोक्ष या आढवाटा असे वाटते. ३१ म्हणून त्यांनी माझ्या ठिकाणी जी भाक्ते केले, त्या भक्तीमुळे त्यांना काहीही द्यावे असे मला वाटले; परंतु मी जे काही साक्ष दाखवावे, ते त्यांनी होऊनच अर्पल्या अर्पण करून घेतले. ३२ आतां माझ्या भक्तीचे जे प्रेमसुख, ते जास्त वाढवार्हे, व अशा माझ्या भक्तीवर काळाची दृष्टि न पडावी, याविषयी मला जपले पाहिजे एवढेच माझे कर्तव्य आहे. ३३ हे किरीटी, ज्याप्रमाणे लाडके केंकरू खेळत असतां आई त्याजवर प्रेमदृष्टि ठेवून त्याच्या मागोमाग धावते, ३४ व ते जो जो एक एक नवीन खेळ खेळेल, त्या त्याप्रमाणे त्याला सो न्यावे पदार्थ करून देवते, त्याप्रमाणे, माझ्या भक्तीच्या उपासनेचे संप्रदाय मला वाढवावे लागतात. ३५ जे संप्रदाय वाढविण्याने भोले भक्त मला सहज येऊन मिळतात, ते विशेषकरून वाढवावे असे मला वाटते. ३६ भक्तींना माझी आवड असल्यामुळे मला त्यांच्या एकनिष्ठेने प्रेम उत्पन्न होते; कारण, माझ्या घरी प्रेमळ भक्तींची फार उणीव आहे. ३७ हे पहा-वरवर भक्ति करणारासाठी स्वर्ग व मोक्ष असे दोन मार्ग उघड केले आहेत आणि लक्ष्मीउह मी आपले शरीर देण्याचे स्वाधीन केले आहे; ३८ परंतु आत्मत्वावांचून जे एक नाजूक सुख, ते प्रेमळ भक्तीकरिता तसेच राखून ठेविले आहे. ३९ अर्जुना, इतके आम्ही प्रेमळ भक्तींना आपल्या जवळ करितो, त्या गोष्टी बाळून दाखविण्यासारख्या नाहींत. तर अनुभवाने समजणाऱ्या आहेत. १४०

त्यांच्यावर अनुग्रह करण्याकरतांच त्यांच्या बुद्धीमध्ये वास करून, सुप्रकाशित ज्ञानदीपाच्या योगाने मी अज्ञानजन्य अंधकाराचा नाश करतो. ॥११॥

म्हणून, आत्मा जो मी, त्या माझी भक्ति होव आ पल्या जीवनास कारण करून ज्यांनी माझ्याशिवाय इतर सर्व वस्तु व्यर्थ मानल्या, ४१ त्या बुद्ध आत्मज्ञान्याकरिता मी कापराची मक्षाल पाजवून मक्षालची घनून त्यांचे पुढे पुढे वाळतो. ४२ अज्ञानरूप रात्रीत जमलेल्या गर्द अंधाराचा नाश करून त्या भक्तीकरिता मी नेहमी ज्ञानरूपी सूर्योदय करतो. ४३ प्रेमळ

भक्तींना प्रिय असा पुरुषोत्तम अज्हा याप्रमाणे बोलला तेव्हा अर्जुन म्हणाला "देवा, माझे सर्व मनोवश कोण झाले! ४४ हे पहा महाराज, आपण साङ्गवरील सखारूपां कर चोणला साहून टाकला; आणि, प्रभो, त्यामुळे मी पुनर्जन्मापासून मुक्त झालो! ४५ अहो, माझे जन्म मी आपल्या हात्यांना पाहिले, व माझे जावून आज मझ्या हातीं आले असे मला वाटते. ४६ प्रभो, आपल्या मखांतून हे बोलणे ऐकून माझ्या आयुष्याचे सार्थक झाले, आणि माझ्या देवाना भाग्योदय झाला! ४७ आतां या वचनरूप सूर्याने माझ्या अंतर्वाद्या अज्ञानांधकाराचा नाश झाला; म्हणून, प्रभो तुमचे यथार्थ स्वरूप मला दिप लागले. ४८

अर्जुन म्हणाला:—देवा, तुम्हा सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म, उत्तम स्थान आणि परम पवित्र असे आहां. आपण निरंतर असणारे, तेजस्वी, सर्वदेवांचे आदि, न उत्पन्न होणारे व सर्वव्यापक आहां. १२

"तरां कृष्णा, आपण परब्रह्म आहां व सर्वमहाभूतांचे विश्रान्तिस्थान अमून पावत्र आणि सर्व जगाचे पालनकर्ते आहां. ४९ तुम्ही ब्रह्मा, त्रिगुण व ब्रह्म या तिघांचे आदिदेवत आहां देवा, पंचावसावे तत्त्व जो प्रलूभ तो तूच; आणि मागेच्या पलांकडाल जो दिव्य भाव, तोही तूच. ५० हे स्वामी, तुम्हा अनादामुद्ध अमून, तुम्हांला जन्मादि धर्म नाहान; अम तुम्ही आहां असे मला आतां समजले. ५१ तुम्ही तीन कालांचे चालक आहां. तुम्ही जावकनेचा मुख्य देवता आह! व तुम्हा ब्रह्मांडास आश्रयभूत आहां असे मातां मला स्पष्ट कळते ५२

असे आपण आहां म्हणून सर्व ऋषि-देवांचे नारद, असित, देवल व व्यास हे सर्व ऋषि म्हणत आहेत; आणि तुम्हांही स्वतः तेंच मला सांगत आहां. ॥१३॥

"हे पहा-आणखा दुसऱ्याहो एका तऱ्हेने त्या गोष्टीच्या खरपणाविषयी अनुभव घेतो. तो असा की, पूर्वी तुमच्याविषयी अशाच गोष्टी पुष्कळ ऋषना सांगितल्या आहेत. ५३ परंतु त्यांनी सांगितलेल्या गोष्टी खऱ्या आहेत असे आज मला कळून आले; पण ते सुद्धा तुम्ही कृपा केले म्हणूनच! ५४ एवढी नारद